

Міністерство освіти і науки молоді та спорту України
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

О.В. Дудник

Історія держави і права України

Навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни

Умань 2012

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Капелюшний В. П. – доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка;

Шевчук В.П. – доктор історичних наук, професор, Національна Академія Оборони України;

Кузнець Т.В. – кандидат історичних наук, професор, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

Рекомендовано Міністерством освіти і науки молоді та спорту України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (Протокол №1/11-2255 від 12. 02. 2013 р.)

У посібнику висвітлюється закономірності та особливості формування суспільно-політичного устрою, судової та правової системи України від її витоків до сьогодення. Пропонований навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни «Історія держави і права України» містить методичні матеріали до кожної теми лекцій, тести, екзаменаційний контроль, до кожного семінарського заняття – плани семінарських занять, методичні рекомендації, перелік джерел та літератури, термінологічний словник. Для студентів історичних факультетів педагогічних вузів, коледжів, ліцеїв, які вивчають історію українського права та державотворення.

ЗМІСТ

Вступ	4
Тема 1. Предмет, періодизація, історіографія курсу «Історія держави і права України»	5
Тема 2. Перші державні утворення на території України та їхнє право	12
Тема 3. Держава та право Київської Русі	18
Тема 4. Галицько-Волинська держава та її право	25
Тема 5. Литовсько-Руська держава	31
Тема 6. Українські землі під владою Речі Посполитої (друга половина XVI – перша половина XVII ст.)	36
Тема 7. Держава і право Гетьманщини (II пол. XVII ст.—XVIII ст.)	45
Тема 8. Державність і право на українських землях у складі Австрійської та Російської імперій (XIX ст. – початок XX ст.)	63
Тема 9. Держава і право України в період національно-визвольних змагань і відродження української державності (1917 – 1921 рр.)	74
Тема 10. Радянська державність в Україні 20-30-х років	86
Тема 11. Державно-правове становище українських земель у роки Другої світової війни (1939-1945 рр.)	96
Тема 12. Радянська державність і право України (1945 – 1991 рр.)	106
Тема 13. Розбудова незалежної Української держави	113
Програма курсу	126
Тести	128
Питання, які виносяться на іспит	141

ВСТУП

Вивчення історії української державності і права є складовою частиною історичної освіти. Сьогодні, в час відродження і розбудови української державності особливо актуальним є ґрунтовна історико-правова підготовка студентів історичних факультетів педагогічних вищих учбових закладів на основі наукового переосмислення процесу державно-правового розвитку України. Дисципліна «Історія держави і права України» функціонування державних установ та інститутів права в конкретних історичних умовах. Мета курсу – ознайомити студентів з найважливішими аспектами державно-політичного вивчає загальні закономірності виникнення, розвитку і змін типів та форм держави і права, особливості та правового розвитку українського народу від найдавніших часів до сьогодення.

Історія держави і права України вивчається на історичних факультетах педагогічних вузів на першому курсі. Пропонований навчально-методичний посібник має на меті допомогти студентам оволодіти програмою навчальної дисципліни, складається з тем, які побудовані і викладені у відповідності з загальноприйнятими підходами і концепціями щодо розвитку державно-правових інститутів, національної державно-правової традиції.

Посібник містить методичні матеріали до кожної теми лекцій, до кожного семінарського заняття – плани семінарських занять, методичні рекомендації, перелік джерел та літератури, термінологічний словник.

Вивчення історії держави і права України передбачає підготовку студентами рефератів з актуальних проблем, які зазначаються у планах семінарських занять. Реферат повинен бути підготовлений письмово у відповідності зі встановленими вимогами до оформлення наукових праць. Реферати заслуховуються та обговорюються на семінарських заняттях, кращі з них можуть бути рекомендовані на розгляд у наукових студентських гуртках, конференціях.

Посібник містить також завдання для перевірки знань, яких студент набуває самостійно, користуючись зазначеними в списку навчальної літератури для всіх тем курсу підручниками і посібниками.

ТЕМА 1

Предмет, періодизація, історіографія курсу «Історія держави і права України»

1. Предмет та завдання вивчення історії держави і права України.
2. Періодизація історії держави і права України.
3. Історіографія курсу. Огляд джерел.

1 питання. Предмет та завдання вивчення історії держави і права України

Предметом науки «Історія держави та права України» є пізнання процесів зародження й розвитку держави і права України, формування українських державницьких традицій, вивчення державно-правових категорій та інститутів, правового становища населення на різних етапах історичного розвитку, джерел права й правових систем у їхній історичній конкретності та хронологічній послідовності.

Історія держави і права України є наукою суспільно-політичною (вивчає такі суспільно-політичні явища, як держава і право), юридичною (досліджує правові аспекти суспільного життя), історичною (розглядає державно-правові явища в їхньому історичному розвитку).

Як і будь-яка наука, історія держави і права України має певні функції та завдання, що характеризують її теоретичне та практичне значення для розбудови правової демократичної держави. Це, зокрема, такі функції: пізнавальна (зводиться до пізнання та пояснення історії виникнення й розвитку держави і права України, адже незнання минулого не тільки шкодить пізнанню сучасного, але й ставить під загрозу будь-яку спробу належно діяти вже сьогодні), прогностична (полягає у визначенні стійких тенденцій і закономірностей розвитку державно-правових явищ), виховна (йдеться про роль цієї функції у формуванні національної свідомості, поваги до українського й інших народів, прищепленні почуттів патріотизму та відданості Батьківщині).

2 питання. Періодизація історії держави і права України

Вивчення історії держави і права України здійснюється в хронологічній послідовності.

Перший, ранньофеодальний (VI ст. – XVI ст.) період нашої державності започаткували східнослов'янські племена, які у VI – VII ст. заклали фундамент нової держави, створивши спочатку племенні союзи, а згодом – союз союзів племен під назвою Русь (VIII ст.). У наступному столітті на їх основі створюється ще потужніше державне об'єднання – Руська земля з центром у Києві. Певний вплив на державотворчі процеси здійснювали варяги, угри, печеніги, половці, хозари та інші народи. Цей період історії східних слов'ян можна назвати періодом формування суспільних структур, виникнення на основі «військової демократії» політичних інститутів феодальної держави, формування елементів феодального права.

Наступний етап історичного розвитку пов'язаний із формуванням в Середньому Подніпров'ї Київського князівства, яке згодом стало політичним осередком величезної імперії – Руської держави (Київської Русі). Це була одна з найсильніших і країн світу, багаточисельний конгломерат племен і народів. Київська Русь об'єднувала пращурів

українців (древляни, поляни, сіверяни, уличі, тиверці, волиняни та ін.), білорусів та росіян (дреговичі, радимичі, полочани, кривичі, словени, в'ятичі та ін.). Родоплемінні державні утворення згодом перетворились на територіальні організації – землі. В період свого найбільшого розквіту (друга половина XI – перша половина XII ст.) територія Руської держави простягалася від Чорного моря до Фінської затоки, від Закарпаття до середньої течії Волги.

З середини XII ст. Київська Русь вступила в період розвиненого феодалізму, який характеризується відцентровими тенденціями. В XIII ст. влада великого київського князя стає цілком номінальною. Доба розквіту імперії завершується. Могутня країна перетворюється в «державу держав» з певними відносинами васальної залежності від Києва. На політичній арені з'являється понад півтора десятка суверенних держав-князівств, в тому числі шість на території сучасної України – Київське, Чернігівське, Переяславське, Турово-Пінське, Володимир-Волинське та Галицьке.

Державно-правові традиції Київської Русі продовжила Галицько-Волинська держава – велике державно-політичне утворення. До завоювання Галичини й Волині Володимиром Великим ці землі населяли пращури українців – слов'янські племена дулібів, бужан, волинян, тиверців і білих хорватів. З ослабленням Давньоруської держави в першій половині XII ст. тут виникає два могутніх князівства, які у 1199 р. оформились у Галицько-Волинську державу, де протягом 1119-1340 рр. правила династія Романовичів. Напередодні татаро-монгольської навали у 1239 р. до її складу відійшло Подніпров'я на чолі з Києвом. Зовнішня експансія кочівників перешкодила князеві Данилові в черговий раз об'єднати всі етнографічні українські землі. Однак Галицько-Волинська держава навіть у ці тяжкі часи, використовуючи своє вигідне географічне та стратегічне положення на шляху між Чорним і Балтійським морями, продовжувала боротьбу з монголо-татарами, впорядковувалася й зміцнювалася союзами з сусідами, в результаті чого ще майже сто років зберігала державницькі і правові традиції Київської Русі.

Після занепаду Галицько-Волинської держави, зумовленого васальною залежністю від золотоординських ханів та внутрішнім розбратом, західні та південно-західні землі Русі опинились під загрозою прямого втручання у їхні справи з боку сусідів. Успішні походи польських правителів завершилися підпорядкуванням у середині XIV ст. Галичини і Холмщини польському впливу, а в 1387 р. їх остаточно було включено до складу коронних земель. У 50-х роках XIV ст. розпочалося просування литовців на Волинь і Подніпров'я, результатом якого стало приєднання цих територій разом із Чернігово-Сіверщиною до Литви. Згодом сюди ввійшло і Поділля. 90 відсотків населення Литовсько-Руського князівства складали українська та білоруська народності. Насправді це була середньовічна феодальна федерація, яка успадкувала від Київської Русі та Галицько-Волинської держави інститути держави, права, мову, судоустрій і судочинство, військову та адміністративну організацію. Українські князівства користувалися широкою автономією. Але вже з кінця XIV ст. відбувається швидка колонізація українських земель, яка завершилася Люблінською унією 1569 р. З цього часу всі ознаки української державності, автономія руських земель були надовго втрачені.

Другий період (1569 – 1917 рр.) державного будівництва в Україні розпочинається із заснуванням у XVI ст. Запорозької Січі, яка мала власні законодавчі та виборні виконавчі органи, оригінальну систему судочинства та права.

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. знаменувала подальший крок у напрямі державотворення. На перших порах Б. Хмельницький орієнтувався на створення козацької територіально-політичної автономії у складі Речі Посполитої, де могли б об'єднатися руський, литовський і польський народи. Але вже після переможних успіхів 1648 – 1649 рр. гетьман став дотримуватися ідеї політичної самовизначеності України в межах Давньоруської держави на чолі з єдиновладним гетьманом-монархом. Важливе місце в політиці гетьманства посідала проблема реорганізації адміністративно-територіального устрою України та формування й

зміцнення власних державних інституцій. Однак процес державотворення спочатку уповільнився, а потім навіть пішов у зворотному напрямі.

Складне становище України, яка не припиняла відстоювати свої самостійницькі права в протиборстві з Річчю Посполитою, примусило гетьмана піти на встановлення з Московським царством відносин номінального васалітету, або протекції. Березневим договором 1654 р. передбачалося створення під верховенством корони Романових близької до конфедерації автономії, спрямованої проти зовнішнього ворога. Козацька абсолютна владність розповсюджувалась в Україні на більшість споконвічних прабатьківських земель. Всі гетьмани від Б. Хмельницького до І. Мазепи в більшій чи меншій мірі дбали про об'єднання українських земель, встановлення єдиної державної влади. До другої половини 70-х рр. XVII ст. гетьманська влада встановилась і на Правобережжі, але зі своїм гетьманом, своїм адміністративним апаратом, підпорядкованим Речі Посполитій.

Подальша спільна з Росією боротьба не принесла політично налаштованому українському козацтву бажаних результатів. Росія, Польща та Туреччина маніпулювали сепаратними інтересами козацької старшини. На останню чверть XVII ст. Гетьманщина територіально скоротилась до меж Лівобережжя і фактично перетворилась на окрему автономну частину Російської імперії.

Адміністративно-політичний апарат, що виник у середині XVII ст., продовжував, хоча і з певними обмеженнями, існувати до кінця XVII – початку XVIII ст. Вища влада на Лівобережжі належала гетьману, що підпорядковувався російському цареві. Від імені гетьмана видавалися різноманітні державно-правові документи, серед яких найпоширенішими були універсали. Договірні статті, що укладалися між царським урядом і старшиною при обранні нового гетьмана, визначали загальні положення адміністративно-політичного статусу Гетьманської держави. Ці статті підтверджували автономне становище України в складі Російської держави, але поряд з тим фіксували і певні зміни, які з кожним роком звужували цю автономію і розширювали владу російського царизму.

Управління Україною до 1663 р. здійснював Посольський приказ, потім – Малоросійський приказ, який підпорядковувався безпосередньо царю. Зі свого боку, гетьманське управління мало своє постійне представництво у Москві. Вперше це передбачалося «Глухівськими статтями» 1669 р. Контролюючи і спрямовуючи діяльність гетьманської адміністрації, царський уряд поступово прибрав до своїх рук автономні права козацької держави. Вже в кінці XVIII ст. призначення полковників, а з початку XVIII ст. – і сотників, проводилося лише із санкції царського уряду.

Так був покладений край навіть формальному демократизму виборчої системи в Україні.

Новим істотним обмеженням автономії України було утворення за указом Петра I Малоросійської колегії – нового органу управління Гетьманською державою. З середини 60-х рр. XVIII ст. процес суцільного нищення царизмом автономних прав України прискорився. Впродовж наступних двадцяти років українська автономна державність була ліквідована, а Гетьманщина стала провінцією Російської імперії, у складі якої наша держава проіснувала понад сто тридцять років.

Однак державницькі ідеї українців ніколи не вмирили. Російська імперія активно поширювала міф про ідентичність українців з росіянами, щоб витравити у нас національну самосвідомість, позбавити рідної мови, літератури, навіть самоназви, замінивши її Малоросією. Проте ніщо не змогло завадити віковичному прагненню українського народу позбутися іноземного гніту, залежності, а головне — самовизначитись, встановити «в своїй хаті свою правду». Тому революція 1917 р., яка захопила і Україну, з самого початку набула національного характеру. Національно-демократичні сили відразу розгорнули боротьбу за українську державну автономію.

Третій період (1917 – 1921 рр.) розбудови Української держави характеризується

багатодержавністю. Задавлене репресіями і русифікацією українське суспільство збудила звістка про падіння царського режиму. Національно-демократичні сили створили Українську Центральну Раду, яка закликала український народ домагатися від Тимчасового уряду «всіх прав, які тобі природно належать».

Обтяжені ідеєю автономізму у складі Російської федерації, керівники Центральної Ради, з одного боку, домагалися самоврядності для України, а з іншого – весь час зважали на позицію Тимчасового уряду Росії. Таке споглядання на Петроград сковувало ініціативу в питаннях державотворення. Лише після жовтневих подій 1917 р. Центральна Рада прийняла резолюцію про владу в країні та утворення Української Народної Республіки, яка перебувала у федеративному союзі з Російською республікою. Протистояння з більшовицькою Росією змусила Центральну Раду проголосити 22 січня 1918 р. повну самостійність УНР, яку визнав і уряд В. І. Леніна. Однак ця держава проіснувала недовго. В останній день свого існування Центральна Рада прийняла Конституцію УНР, яка, на жаль, не була втілена в життя, залишившись пам'яткою права.

Проголошений унаслідок військового перевороту гетьманом, П. Скоропадський встановив бюрократичну диктатуру, перебравши на себе всю повноту влади і навіть змінивши назву країни на Українську державу. Гетьман підтримував потребу консолідації державної території, наполягав на стабілізації влади і суверенності у зовнішніх взаєминах, відстоював потребу власних збройних сил, правоохоронних органів тощо. Проте і його прагнення не пішли далі федерації, оскільки грамотою від 14 листопада 1918 р. він проголосив федеративний союз з Росією, викликавши ще більше загострення політичної кризи.

Після повалення гетьманської влади розпочалася доба Директорії Української Народної Республіки. Відновлена УНР вже не могла стати повторенням того, що було пройдено. Тому йшов інтенсивний пошук оригінальних засад державності. Складність ситуації, в якій опинилась новостворена держава, дозволила здійснити лише один політично важливий для України захід — задекларувати спільно з представниками ЗУНР об'єднання двох держав на терені України.

В результаті боротьби різних політичних сил на більшій частині України встановилась радянська влада. Західні області, згідно з Ризьким (1921 р.) договором, потрапили в залежність відродженої Польської держави. Розпочався **четвертий період (1921 – 1990 рр.)** нашої державності. Ввійшовши до складу Союзу РСР Україна, на жаль, не отримала належного державно-правового самовизначення, а сформовані відповідно до конституції державницькі інституції дублювали відповідні структури СРСР, демократичні принципи і засади політичної системи мали декларативний характер. Це призвело до руйнування елементів демократії в державно-правовій сфері, формування однопартійної системи правління, яка неминуче вела до встановлення тоталітарного режиму.

Україна у складі Союзу РСР, незважаючи на проголошену і закріплену конституціями суверенність, залишалася економічно, політично та ідеологічно залежною від союзного центру. Це призводило до порушень владою прав і свобод громадян. В середині 80-х рр. під впливом загальносоюзної кризи в суспільстві визріла ідея оновлення економічних, правових та соціальних інститутів. Однак проголошена радянським керівництвом перебудова всіх сфер життя не виправдала покладених на неї надій.

Останній, **п'ятий період (з 1990 р.)** державності України позначений прийняттям 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України і Акту проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. Затвердження Основного Закону держави 28 червня 1996 р. стало закономірним і логічним завершенням складного процесу творення власної незалежної держави.

3 питання. Історіографія курсу. Огляд джерел

Українська історико-юридична наука пройшла тривалий шлях становлення та розвитку: від виокремлення у самостійну галузь інтелектуальної творчості до визнання вченим світом та оформлення в окремий навчально-універсальний курс. На жаль, донині

відсутній єдиний академічний нарис історії самої науки історії держави і права України. Щоправда, є окремі статті та розвідки, які належать М. Василенку, Л. Окиншевичу, Б. Бабію, І. Усенку, є праці, присвячені конкретним персоналіям, історикам права – М. Владимирському-Буданову, М. Грушевському, М. Слабченку, М. Василенку, Л. Окиншевичу та ін. Проте вони не дають вичерпного цілісного уявлення про історичний шлях історії українського права.

Вперше проблему походження державності України-Руси порушено на початку XII ст. автором літопису «Повість минулих літ», ченцем Києво-Печерського монастиря Нестором. Він зробив спробу відповісти на питання: "откуда есть пошла земля Русская" і яке призначення влади князя, яку він вбачав в тому, щоб «володеть по праву». Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. з'явилися так звані козацькі літописи, авторами яких стали вихованці Києво-Могилянської академії – Самовидець (ймовірно Р. Ракушка-Романовський), Г. Граб'янка, С. Величко. Їхні праці – це вже спроба переходу від літописання до історичної науки. Власне ж дослідження історії українського права розпочалося у XVIII ст. вченими-правознавцями і юристами-практиками Гетьманщини – І. Борозною, В. Стефановичем, Ф. Чуйкевичем, О. Безбородьком, Ф. Давидовичем, які виступили упорядниками збірок українського права XVI – XVIII ст. Ці автори заклали основи формування національної історико-юридичної науки.

В першій половині та середині XIX ст. виник живий інтерес до історії розвитку права кожної нації, детермінований творами засновників німецької історичної школи права. Але оскільки український народ не мав у XIX ст. власної державності, його правове минуле вивчалось лише як матеріал, що був складовою юридичного розвитку інших націй, насамперед, Литви, Польщі, Росії. Зокрема, в Російській імперії перші синтетичні історико-юридичні праці були написані німцями з Дерптського (м. Тарту в Естонії) університету: Ф. Рейцем «Опыт истории российских государственных и гражданских законов» (М., 1836), Г. Еверсом «Древнейшее русское право в историческом его раскрытии» (СПб, 1835), а також А. Шльоцером і Е. Тобіном. До того ж російські університети тоді ще не мали спеціалізованих кафедр з історії права. Вони з'явилися лише у 1863 р., коли новий університетський статут передбачив створення кафедр історії російського права.

У середині XIX ст. працю названих істориків продовжили російські вчені К. Неволін, Б. Чичерін, К. Кавелін, М. Павлов-Сильванський (відома його класична історико-юридична праця «Феодализм в России»), київські вчені І. Данилович (редактор-упорядник «Свода местных законов западных губерний») та його учень М. Іванішев – видавець корпусу фундаментальних актів з історії права Правобережної України та Волині.

Наприкінці XIX ст. незаперечними авторитетами у галузі історії російського права були В. Сергієвич («История русского права», СПб, 1880; та «Лекции и исследования по истории русского права», СПб, 1883), а також М. Владимирський-Буданов («Обзор истории русского права», К., 1886, Т. 1-2, «Отношение между Литовским статутом и Уложением царя Алексея Михайловича», «Очерки истории штовско-русского права»). Їхні лекційні курси містили огляди окремих періодів, які ми тепер відносимо до історії українського права.

Значну роботу проводили й історико-філологічні та юридичні факультети університетів у Харкові (заснований – 1805 р.), Києві (1834 р.), Одесі (1865 р.), центрами розробки історії України були також Москва і Петербург. Тоді ж створюються спеціальні установи для вивчення історії Малоросії, Новоросії та так званого «Юго-Западного края», тобто Правобережної України і Волині, наукові товариства, комісії, що ввели до наукового обігу значну кількість документальних матеріалів, пам'яток права. Так, створена 1843 р. київська «Тимчасова комісія для розробки давніх актів» надрукувала 35 томів «Архива Юго-Западной России», де були оприлюднені документи юридичного характеру і змісту з історії України XV – XVI ст. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові опублікувала 11 томів «Джерел до історії України-Руси», в яких також

містилися правові документальні матеріали XVI – XVIII ст. Багато джерел до історії права видрукувала у своєму часописі редакцій журналу "Київська старовина" (1882 – 1907 рр.).

Проте в цілому власне українська історико-юридична наука ще не виокремилася і перебувала у складі польської та російської а про її усамостійнення не йшлося навіть і на дискусійному рівні.

Кінець XIX-початок XX ст. позначився діяльністю у Києві так званої «школи історії західно-руського права», яку створили учні М. Іванішева М. Владимирський-Буданов та Ф. Леонтович.

Справжній розквіт історія держави і права України пережила у 1920-ті рр., коли у складі Всеукраїнської академії наук (ВУАН) діяли дві історико-правові установи - Комісія з вивчення звичаєвого права (голова А. Крістер) та Комісія з вивчення історії західноруського і українського права (перший голова — І. Каманін, а згодом – М. Василенко). Її членами були О. Малиновський, М. Слабченко, М. Максимейко, І. Черкаський, С. Борисьонко, Л. Окиншевич, В. Гришко, О. Юрченко. Комісія випустила у світ низку дослідницьких праць, збірників матеріал тощо. М. Слабченко, Л. Окиншевич, І. Черкаський, С. Борисьонко сконцентрувалися переважно на дослідженні історії держави і права періоду Київської Русі та часів козацько-гетьманських державних утворень XVII – XVIII ст.

Основний корпус досліджень цієї установи опубліковано у «Працях комісії для виучування історії західноруського та українського права» (8 випусків). У них, зокрема, надруковано фундаментальний двотомник Л. Окиншевича «Центральні установи України-Гетьмашини XVII-XVIII ст.»: Т. 1. Генеральна Рада; Т. 2. Рада генеральної старшини. Окремо працювали також такі історики, як М. Горба Н. Мірза-Авакянц, В. Барвінський, дослідження яких містили історико-правові аспекти.

Після 1920 р. та після Другої світової війни певний внесок історії держави і права України зробили історики та правники які жили в Галичині (територія другої Речі Посполитої) та в Празі (еміграційний центр української науки): Р. Лашенко, М. Чубатий Л. Окиншевич (курс лекцій з історії права), С. Дністрянський, А. Яковлів (копні суди, магдебурзьке право, московсько-козацькі угоди), С. Шелухін, С. Наріжний (суди і кари на Запоріжжі), В. Старосольський, В. Заїкин, І. Крип'якевич (держава Б. Хмельницького), Я. Падох (судова система, цивільне та карне право козацько-гетьманської України).

У 1960-1970-х рр. з'явилася низка праць істориків з історії держави і права: В.Месяца «Історія кодифікації на Україні в першій половині XVIII ст.» (1964 р.), А. Пашука – «Суд і судочинство на лівобережній Україні в XVII-XVIII ст.» (1967 р.), П. Щербини – «Судова реформа 1864 р. на Правобережній Україні» (1974 р.).

В сучасних умовах в Україні діє відділ історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В.М. Корецького Національної Академії наук, працівники якого здійснюють дослідження історії українського права, розвиток державно-правових інститутів, вивчення національних державно-правових традицій.

Основою джерельної бази курсу є пам'ятки права – приватного та публічного, цивільного, кримінального, сімейного, адміністративного, конституційного, трудового тощо. Так, для вивчення найдавніших державно-правових систем на території сучасної України ми використовуємо свідчення Геродота, Гіппократа, написи чи тексти правового характеру, викарбувані на камені, наприклад клятву громадян міста-держави Херсонеса. Епоху Київської Русі неможливо вивчати без глибокого аналізу угод Русі з Візантією, «Руської правди», церковних Статутів Володимира і Ярослава, грамот галицько-волинських князів, судних грамот міст. Наступний історичний період залишив нам такі пам'ятки джерел права, як «Судебник» Казимира Ягайловича (1468 р.), «Уставу на волоки» (1557 р.), «Артикули» Генріха Валуа (1572 р.), Литовські статuti (1529, 1566, 1588 рр.), численні акти великокнязівського та королівського законодавства.

Відродження української національної державності у козацьку епоху привело до появи нових норм права, які містяться у гетьманських указах – універсалах, українсько-

польських та українсько-російських угодах і статтях. Саме тоді складено кодекс «Права, за якими судиться український народ» - визначну пам'ятку українського права.

У XIX ст. на українські землі поширилося російське та австро-угорське законодавство і правова система в цілому. Тому вивчати цей період доводиться за юридичними пам'ятками цих держав: імператорським законодавством, чинними збірками законів, кодексами і статутами. А революційні події 1917-1920 рр. в Україні полишили за собою численні нормативно-правові акти УНР, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, ЗУНР, УСРР.

За XX ст. історики мають у розпорядженні для вивчення Конституції України (1919, 1929, 1937, 1978 рр.), кодекси двох кодифікацій практично всіх галузей українського права.

Прийняття Декларації про державний суверенітет, Акт проголошення незалежності України, затвердження Конституції держави стало закономірним і логічним завершенням складного процесу творення Української незалежної держави.

ТЕМА 2

Перші державні утворення на території України та їхнє право

1. Держава кіммерійців.
2. Державний лад та право Скіфії.
3. Античні міста-держави Північного Причорномор'я.
4. Державний лад і право Боспорського царства.

1 питання. Держава кіммерійців

Першою державою на території сучасної України була Кіммерія (IX – VII ст. до н. е.). Вперше кіммерійці згадуються в «Одісеї» Гомера (VIII ст. до н. е.). Держава займала територію між Дністром і Доном, Таманський, Керченський і Кримський півострови. Займалися кіммерійці землеробством, ремеслами, кочовим скотарством (переважно конярством). Гомер називає кочовиків «млекоїдами». На думку відомої української дослідниці Н. Полонської-Василенко, кіммерійці були першим народом, який управлявся царями, що вийшли з родової і племінної знаті. Кіммерійським царям і знаті належала вся повнота влади в державі, яка була рабовласницькою. На початку VII ст. до н.е. кіммерійському об'єднанню нищівного удару завдали скіфи. Відтоді з джерел зникає назва кіммерійців. Частина з них була винищена, інша частина витіснена з Причорномор'я, а ще інша – асимілювалася із загарбниками.

2 питання. Державний лад та право Скіфії

Грецькі та інші писемні джерела, пам'ятки матеріальної культури найповніше донесли до нас історію утворення державності та права у скіфів. Ці іраномовні племена, які з'явилися в степах України в VII ст. до н. е., займалися переважно скотарством, вели кочовий спосіб життя й перебували на стадії розкладу первіснообщинного ладу. За свідченнями грецьких істориків Геродота й Фукідида, скіфи були дуже войовничі, жоден народ не міг би їм протистояти, якби вони були єдині. Відомо, що скіфи 513 року здобули блискучу перемогу над перським військом Дарія I. Ця скіфо-перська війна увійшла в історію як зразок воєнного вміння і мужності скіфів. Самі скіфи також вели постійні, хоч і менші за розмахом війни то з сусідніми фракійцями, то з греками-колоністами, то з племенами меотів у Приазов'ї. До складу Скіфії входило чимало різних племен. Власне скіфами, азійськими номадами, були племена царських скіфів і скіфів-кочовиків, які жили в надчорноморських та азовських степах (Кубань). Вони становили ядро Скіфії і панували над усіма іншими племенами. Частина скіфів змішалася з греками й осіла на чорноморському узбережжі між Дніпром і Дністром, їх називали калліпідами. Поблизу жили алазони, теж осіле, очевидно, скіфсько-фракійське плем'я. Дніпровське лісостепове Лівобережжя заселяли скіфи-землероби, а на захід від Дніпра – скіфи-орачі, або сколоти. Останні два народи не були етнічними скіфами. Це осілі праслов'янські племена з віддавна традиційною для цих країв хліборобською культурою, які потрапили під скіфський вплив. Інші племена і народи, про які згадує Геродот, під владою скіфів не були.

Наприкінці VI ст. до н. е. скіфи створили могутнє державне об'єднання, до складу якого увійшло й місцеве населення степових й лісостепових районів. Найбільше піднесення цієї держави пов'язують з правлінням царя Атея, який у IV ст. до н. е. зумів об'єднати під своєю владою майже всю країну. Однак в III ст. до н. е. Велика Скіфія занепадала, її відродження розпочалося в значно менших кордонах через кілька десятиліть. У степовому Криму утворилася нова держава – Мала Скіфія з центром у м. Неаполь (поблизу Сімферополя). Найбільшої могутності Мала Скіфія досягла за царя Скілура та його сина Палака. Мала Скіфія проіснувала до III ст., доки не була остаточно знищена.

За формою правління Скіфське царство відносять до монархії на чолі зі спадковим

царем, влада якого була необмежена. Цар виконував обов'язки верховного воєначальника, здійснював судові функції, жреця. Проте влада царя не була абсолютною. Вона обмежувалася радою скіфських племен та народними зборами всіх воїнів, на яких обговорювалися важливі справи і навіть вирішувалася доля царів. Апарат державного управління складався з найближчих родичів царя та представників аристократії. Старійшини та вожді племен очолювали місцеві органи влади.

Причорноморська Скіфія, за Геродотом, поділялася на три царства – басілеї. Одне з них очолював головний цар, а два інших – молодші царі (ймовірно сини головного). Територія держави скіфів поділялася на округи-номи, які свого часу були племенними територіями, на чолі з номархами.

Основні матеріальні ресурси зосереджувалося в руках скіфської знаті, до якої належали: царська родина, дружинники та багаті купці. Особливе місце в суспільній ієрархії посідали жерці. Найчисельнішу верству населення становили вільні общинники. Саме на них покладалися обов'язки військової служби, сплати повинностей. На нижній сходинці суспільної піраміди перебували раби. Майнова і соціальна нерівність у скіфів яскраво виявилася у характері їх поховальних пам'яток. Поховання бідних скіфів звичайно розміщали під невисокими могилами. Над похованням знатних скіфів насипалися високі земляні кургани, у яму клали різноманітні речі із срібла, золота. У похованнях багатих скіфів завжди знаходилися рештки вбитих воїнів, жінок, рабів, коней. Через рік на могилі справляли криваву тризну: вбивали 50 молодих вояків і 50 коней і ставили їх навколо кургану.

Правова система у скіфів складалася зі звичаїв (звичаєве право), постанов царів і рішень народних зборів та ради старійшин.

Норми скіфського права захищали приватну власність. Існувала приватна власність на домашніх тварин, стада, які були мірилом багатства, житло, господарський інвентар, посіви тощо. Цивільні операції з приватною власністю зумовили появу цивільних зобов'язань. Угоди укладалися усно і закріплювалися присягою. Власність на землю належала царю, котрий встановлював порядок користування нею – земля регулярно перерозподілялася між родовими общинами шляхом жеребкування. Важливу роль в житті скіфів відігравали військові звичаї, сімейні. Наприклад, у сім'ї, яка у скіфів була полігамною (багатоженство), звичаї вимагали ведення родоводу за батьківською лінією, панівної ролі чоловіка. Привілейоване становище належало старшій дружині. Жінка належала чоловікові й після його смерті переходила у власність спадкоємця. Спадщина передавалася лише по чоловічій лінії. Одружені сини мали право на виділ ще при житті батька, а батьківське майно неподільно переходило до молодшого за віком сина (система мінорату, від лат. *minor* – менший).

Військові звичаї скіфів були суворими. Основний закон – безпощадність до ворогів і вірність бойовим побратимам. Скіфи пили кров першого вбитого ними ворога, робили чаші з ворожих черепів та сагайдаки зі шкіри правих рук убитих ворогів, прикрашали кінську зброю скальпами ворогів, носили плащі зі шкіри вбитих ворогів тощо.

Найнебезпечнішими злочинами вважалися злочини проти царя і його оточення, і каралися стратою. Злочином вважалася і фальшива присяга, що, за переконанням скіфів, могла спричинити хворобу царя і каралася смертною карою. Віровідступництво і нехтування законів теж каралося на смерть. Так були вбиті своїми ж братами знаменитий мудрець Анахарсис та цар Скіл, які дотримувалися еллінських звичаїв та обрядів.

Чітко визначеної системи покарань не існувало. Найпоширенішими видами покарань були смертна кара, вигнання за межі держави, відрубання правої руки. Суддя сам визначав вид покарання за злочини, маючи необмежені права в їх тлумаченні. Впродовж тривалого часу у скіфів існувала кровна помста.

3 питання. Античні міста-держави Північного Причорномор'я

Із загальної історії стародавнього світу згадаймо, що з VII ст. до н. е. у Північному

Причорномор'ї починається грецька колонізація.

Колоністи намагалися відразу стати політично та економічно незалежними від метрополії. Найбільше переселенців було з іонійського міста Мілета, хоча Надчорномор'я колонізували також вихідці з інших грецьких міст. Так з'являються міста-держави: Ольвія (Очаківський р-н Миколаївської обл.), Тіра (м. Білгород-Дністровський), Херсонес (Севастополь), Пантикапей (Керч), Фанагорія (на Таманському п-ові), Керкініда (Євпаторія), Німфей (у складі сучасної Керчі), Танаїс (Ростовська обл.), Теодосія (Феодосія) тощо.

Грецькі поліси були більш розвинені з погляду державності і права порівняно з державами кочовиків, а згодом і слов'ян.

Грецька колонія складалася з центра – поліса, а також із прилеглих землеробських поселень (хори), розташованих навколо міста, селищ, хуторів, окремих садиб.

Державний лад міст-держав Північного Причорномор'я був подібним до метрополії. За формою правління – це були рабовласницькі демократичні й аристократичні республіки. Демократичними були Ольвія і Херсонес. Аристократичною, до утворення Боспорського царства, – Пантикапей, монархією – Боспорське царство. Вищим органом державної влади були народні збори (екклесія). Брала участь у зборах чоловіки-громадяни, які набували повної дієздатності лише з 25 років. Жінки, іноземці та раби до участі у зборах не допускалися. Права громадянства надавалися тільки тим іноземцям, які зробили великі послуги державі. Компетенція народних зборів була широкою: прийняття законів, вибори посадових осіб, регулювання морської торгівлі, зовнішньополітичні зв'язки та укладання договорів, питання грошово-фінансових відносин, оподаткування, нагородження громадян, що мали заслуги перед містом. Такими заслугами могли бути пожертви багатіїв до міської скарбниці, безоплатне забезпечення міста хлібом у неврожайні роки. До ради міста входили суд присяжних і головний жрець міста – базилевс, котрий відав релігійними культами.

Народні збори обирали раз на рік Раду міста (герусія, ареопаг, буле, сенат), що була постійним органом виконавчої влади. Рада була постійно діючим органом влади, підготувляла законопроекти, здійснювала перевірку кандидатів на виборну посаду, контроль за діяльністю посадових осіб. Керував роботою голова, а допомагав йому секретар.

Третьою ланкою міського управління були виборні колегії (магістратури). Вони очолювали визначені галузі управління: фінанси, військову справу, громадський порядок і т. д. Вищою магістратурою була колегія архонтів, що складалася з п'яти осіб. Вона керувала всіма іншими колегіями. У разі потреби колегія архонтів скликала народні збори. Вищі посадові особи – архонти і стратеги – відали військовими справами. Агораноми – контролювали правопорядок у місцях торгівлі; астиноми – стежили за порядком у місті; номофілаки – контролювали дотримання законів. Правові питання належали до відання колегії продіків – юридичних радників.

Суспільний лад міст Північного Причорномор'я характеризувався наявністю рабів і рабовласників. Привілейованим станом в полісах були громадяни міста. Жінки вважалися вільними, але не мали політичних прав. Другим за чисельністю станом були осілі чужоземці або метики. Метик не міг стати громадянином і брати участь у політичному житті міста. На найнижчих щаблях соціальної драбини стояли раби.

Джерелами права в містах Причорномор'я були рішення народних зборів, декрети рад міст, розпорядження магістратів, місцеві звичаї. Земля перебувала як у державній, так і в приватній власності. Існувало законодавство про злочини і покарання за них. Серед злочинів найтяжчими вважалися злочини проти держави: змова з метою повалення демократичного ладу чи спроба його ліквідації, розголошення державної таємниці, державна зрада тощо. Названі злочини, а також посягання на приватну власність, карали смертю. За інші правопорушення могли призначатися штрафи, конфіскація майна.

4 питання. Державний лад і право Боспорського царства

Історія довела, що нехтування демократичними інститутами, концентрація влади в руках купки олігархів і непідконтрольність влади стає підґрунтям для зловживань і зміни форми держави. Так, у грецькому полісі Пантикапеї, де аристократи мали більше прав, ніж в

інших містах, а уряд, що обирався народними зборами, не був їм підзвітний, один з аристократів Спарток – захопив владу і передав її своєму синові. Так встановилася правляча династія, а Пантикапей став центром Боспорського царства, яке виникло у V – IV ст. до н. е. найвищого розквіту Боспорське царство досягло у IV – III ст. до н. е. Однак у III ст. до н. е. внаслідок кризи всієї рабовласницької системи Боспор поступово занепадає.

Нова держава – Боспорське царство – об'єднувала територію Керченського і Таманського півостровів, а також південне узбережжя Азовського моря аж до гирла Дону.

Державний устрій Боспорського царства – рабовласницька монархія. Міста, що входили до царства, мали певну автономію. Тут зберігалися органи самоврядування (народні збори, ради міст, виборні посади). Вони мали право проводити самостійну політику в торгівлі, карбували монету тощо. На чолі держави стояв спадковий цар. Функції виконавчої влади виконували посадові особи, призначені царем – начальник двору, начальник фінансів, охоронець скарбниці, відповідальний за культу та ін.

Суспільний лад Боспорського царства характеризувався наявністю рабовласників і рабів. До рабовласницької знаті належали цар, жреці, великі землевласники, купці (судновласники, работоргівці), власники великих промислових майстерень, а також воєначальники, які були одночасно великими землевласниками. Найбільшими купцями вважалися сам цар і керівні посадові особи, в тому числі й воєначальники. Купці користувалися правом безмитної торгівлі. Вільні землевласники повинні були служити у війську й віддавати цареві значну частину свого врожаю.

Земля в Боспорському царстві була державною власністю, і розпоряджатися нею міг лише цар. Землі належали також храмам. Всі інші землевласники могли користуватися землею, яка надавалася у володіння царем за умови виконання певних повинностей стосовно царя.

Основною робочою силою були раби, які поділялися на приватновласницьких і державних. Державні раби знаходилися в дещо кращому становищі, ніж приватновласницькі, яких використовували на громадських роботах (наприклад, у промислових майстернях, пекарнях) і в домашньому господарстві.

Водночас з рабською працею застосовувалася праця землеробського залежного населення (пелати). Вони знаходилися на різних щаблях соціальної залежності, були зобов'язані обробляти землю і віддавати значну частину врожаю тим, хто володів земельними угіддями, були основними платниками податків.

Відомості про розвиток права в Боспорському царстві збереглося мало. Джерелами права були звичаї місцевих племен, закони, що їх видавали царі. Найнебезпечнішими злочинами вважалися: змова проти життя царя, повстання проти влади царя, таємні відносини з іншими державами тощо. За такі злочини карали смертю з конфіскацією майна.

Простежуються впливи римського законодавства. Можна погодитися з відомою в історичній науці думкою, що, незважаючи на те, що грецькі міста-поліси були першими на території України організованими державами з високим рівнем культурного життя й мали позитивний вплив на інші, в тому числі і українські племена, все ж їх, а також Боспорське царство не можна вважати представниками української державності, хоч вони й діяли в Україні.

План семінарського заняття

1. Грецькі міста-поліси Чорноморського узбережжя України: організація суспільства і влади.
2. Джерела та головні риси права грецьких міст-полісів півдня України.
3. Суспільна організація, управління і право в степових народів на терені України (Скіфія, Сарматія, Гетика).

Теми рефератів: Досвід державного будівництва кіммерійців, сарматів, таврів.
Організація суспільства та управління Боспорського царства.

Термінологічний словник

Військова демократія – система управління в ранньофеодальних державах. Військова демократія – це здійснення влади вождями-князями за допомогою війська в умовах збереження родоплемінних інститутів.

Влада – здатність, право і можливість розпоряджатися ким-небудь або чим-небудь, а також чинити вирішальний вплив на долю, поведінку та діяльність людей з допомогою різноманітних засобів (права, авторитету, волі, примусу та ін.); політичне панування над людьми; система державних органів.

Демократія – форма державно-політичного устрою суспільства, яка ґрунтується на визнанні народу джерелом влади.

Держава – це єдина політична організація суспільства, яка поширює свою владу на всю територію країни та її населення, має для цього спеціальний апарат управління, створює обов'язкові для всіх норми і є суверенною.

Деспотія – це така форма державного правління, при якій деспот (монарх), спираючись на силу військово-бюрократичного апарату, користується необмеженою спадковою владою по відношенню до своїх підданих, які є цілковито залежними від свавілля влади.

Джерело права – спосіб існування і вираження правових норм, як певних установок у поведінці людей, що характеризуються владністю і підтримуються державним примусом.

Закон – нормативно-правовий акт, що приймається з ключових питань суспільного, державного життя і має вищу юридичну силу.

Звичаєве право – система організації родоплемінного суспільства. Невід'ємне від релігійної моралі. В рабовласницьких і ранньофеодальних державах існувало до появи писаного права.

Колонізація – в рабовласницьку добу це засвоєння нових територій, організація соціально-економічного, політичного і культурного життя за зразком прабатьківщини.

Метеки – категорія населення грецьких полісів, яка означала «осілі чужоземці».

Мінорат – у спадковому праві Скіфії перехід батьківського майна неподільно до молодшого за віком сина.

Монархія – форма державного правління, за якої верховна державна влада формально зосереджена в руках однієї особи – глави держави – спадкоємного монарха.

Плем'я – основа політичної організації первісних суспільств і ранньодержавної організації. Це великі групи людей, що проживали на одній території і вели походження від спільного предка, але відрізнялися побутом і звичаями.

Поліс – це особлива форма соціально-економічної і політичної організації суспільства, типова для Стародавньої Греції та Стародавньої Італії.

Республіка – це форма правління, при якій верховна державна влада здійснюється виборними органами, що обираються населенням на певний строк.

Рід – це велика родина, що проживала у своєму дворіщі, відокремленій оселі, об'єднана зв'язками крові та спільними інтересами.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте особливі риси державного устрою грецьких міст-держав.
2. Які відмінності системи управління в Боспорському царстві і в Скіфській державі?
3. Вказати на специфічні риси державного устрою степових народів.
4. Охарактеризувати джерела та основні риси права грецьких міст-полісів півдня України.
5. Охарактеризувати джерела та основні риси права Скіфського царства.
6. Які державні утворення виникли у зв'язку з великим переселенням народів?
7. В чому полягала специфіка організації суспільства в античності?

Навчальні завдання

1. Скласти порівняльну схему системи управління в Скіфській державі, грецьких містах-полісах, Боспорському царстві.
2. Скласти схему джерел права в грецьких містах-полісах та слов'янських племен.

Джерела та література

а) джерела

Витоки: Від найдавніших часів до I пол. IX ст. (Історія України в прозових творах і документах). К., Україна, 1995.

Геродот. Історія. – М., 1961.

Геродот з Галікарнасу. Скіфія: Найдавніший опис України з V століття перед Христом. – Київ, Довіра, 1992.

Хрестоматія з держави і права України: У 2-х т. / За ред. В.Д.Гончаренко. – Том 1. з найдавніших часів до початку XX ст. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2000. – С. 5-11.

б) література

Заруба В.М. Історія держави і права України: Навчальний посібник. – К.: Істина, 2006. – с. 25-45.

Захарченко П. П. Історія держави і права України: Підручник. – К.: Атіка, 2005. – с.5 - 13.
Іванов В.М. Історія держави і права України: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2002. – Ч. 1 – С. 12-17.

Історія держави та права України: Підручник. – У 2-х т. / За ред. В.Я.Тация, А.Й.Рогожина. Том. 1. – К.Видавничий Дім "Ін Юре", 2000.– С. 11-34.

Історія держави і права України: Навч. посіб. / А.С. Чайковський. – К.: Юрінком Інтер, 2000 – с. 11 - 28.

Кульчицький В.С., Тицик Б.Й. Історія держави і права України: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2001 – с. 4 – 14.

Орленко В.І. Історія держави і права України (в таблицях та схемах): навч. посіб. / В.І. Орленко, В.В., Орленко В.В.. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. – с. 13-27.

Трофанчук Г.І. Історія держави і права України: навч. посіб. / Г.І.Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – с. 21-35.

Білецький А.О. Геродот про Скіфію // Археологія. 1991. №1.

Брайчевський М. Скіфи. Конспект історії України. Нова концепція. // Старожитності. – 1991. – Ч. 4.

Брайчевський М. Антське царство. Конспект історії України. Нова концепція // Старожитності. – 1991 – Ч. 5.

Василенко Г.К. Руси. – К., 1990.

Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. М.– Л., 1949.

Ганусенко І.М. Київська Русь і Північне Причорномор'я // Укр. іс-тор. журнал. – 1961. – № 6.
Давня історія України: У 2 кн. Київ, 1994. – Кн. 1.

Кадєєв В.І. Про державний лад Херсонеса в перших століттях н. е. // Укр. істор. журн. – 1971. – № 9.

Пархоменко М. Початок історично-державного життя на Україні. – К., 1925.

Ребіндер Б. Влесова книга: життя та релігія слов'ян. К., 1993.

Сегеда С. Кіммерійці. Скіфи. Сармати // Наука і суспільство. 1993. - № 5-6.

Смирнов А.П. Скифы. – М., 1966.

Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності: Курс лекцій: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1999.

ТЕМА 3

Держава та право Київської Русі

1. Ранньослов'янська державність.
2. Поява і розвиток Київської держави.
3. Суспільний лад Київської Русі.
4. Адміністративно-державний устрій Київської Русі.
5. Право Київської Русі.

1 питання. Ранньослов'янська державність

У писемних джерелах початку нашої ери (праці Плінія Старшого, Тацита) слов'яни згадуються під назвою «венеди». За свідченням візантійських, готських та інших джерел, колишні венеди на межі II – III ст. поділилися на три групи: склавінів – це пращури південних слов'ян, венеди – західних, анти – східних. У період розпаду родового ладу та зародження класового суспільства слов'янські племена об'єднуються в союзи племен, які ще не були державами, але вже мали деякі їхні ознаки.

Найвідомішим в історії є Антський племінний союз або Держава антив (IV-VII ст.). Анти займали велику територію від лісів Полісся до Чорного моря й від Карпат до Дону. Історики вважають, що столиця антив була на півдні, поблизу Чорного моря, де концентрація населення в той період була найбільшою. Анти займалися хліборобством, тваринництвом, промислами. Високого рівня досягло ремесло. Анти налагоджували міжнародні зв'язки з сусідніми народами, особливо з Візантією.

В господарстві широко застосовувалася праця рабів. Існувала работоргівля. Військо відігравало в суспільстві важливу роль і було невід'ємним від державного апарату. В той же час зберігалася ще народне віче, на якому вирішувалися актуальні питання політичного, економічного, військового характеру. У перші століття н. е. слов'янські племена, як і інші народи, були втягнуті в загальні процеси Великого переселення народів, невід'ємні від війн як оборонного, так і завойовницького характеру. Саме в ці часи в українських племен з'являється виборна посада вождів (царі), які концентрують у своїх руках військові функції, котрих у джерелах називають «рекси».

Антських вождів Божа, Ардагаста, Мусокія, полководців Доброгаста, Пирогаста та інших згадують письмові джерела. Особливо яскравим є свідчення Йордана про князя Божа з синами і 70 старійшинами, які очолювали антив. Вагому роль відігравали народні збори, які здебільшого розв'язували найважливіші справи.

В 602 р. антський племінний союз розпався – до цього сприяли внутрішні та зовнішні обставини (аваро-слов'янські війни).

Сам факт об'єднання антив у союз фактично був першою спробою прямих предків українського народу створити власне державне утворення з організованим військом та участю населення в політичному житті.

В історії відомі й інші спроби створення держави. Так, у VI ст. виникла держава волинян, до якої ввійшли племена дулібів. Але держава волинян, як і держава антив, загинула після навали аварів.

За даними літописів, у східних слов'ян перед утворенням Київської Русі існувало 14 великих племінних об'єднань, половина з яких пов'язана з територією України. Особливу роль серед них відіграли поляни. Літописець називає їх «мужами мудрими й тямущими». Головним центром полян, які розселилися в середньому Подніпров'ї, був Київ. Поляни першими серед населення східнослов'янських земель стали називатися русами, сформувавши ядро Київської держави.

2 питання. Поява і розвиток Київської держави

Відомо, що на середину IX ст. у різних частинах східнослов'янської території

сформувалися три великі політичні утворення, відомі в арабських джерелах під назвою Куявії (майбутня Київська Русь), Славії (об'єднання ільменських слов'ян та окремих неслов'янських народів, майбутня Новгородська земля зі столицею Ладогою) та Артанії (знаходилася в Приазов'ї та Надчорномор'ї, де пізніше утворилося Тмутороканське князівство). Але довготривале значення в історії мала лише Київська Русь.

Головними історичними передумовами формування Київської держави внутрішнього характеру слід вважати етнічну спільність українських племен, їхні намагання об'єднати сили для боротьби з кочівниками та Візантією, спільні політичні та економічні інтереси.

Серед внутрішніх факторів слід зрозуміти також роль піднесення Києва як центра політичної, військової, релігійної, торгово-економічної організації слов'янства.

882 р. – заснування Київської Русі. Князюванням Олега (882-912 рр.) завершується процес утворення Київської Русі як державної спільності східних слов'ян.

Існує значна кількість наукових концепцій і гіпотез зародження державності у східних слов'ян. Серед них найпоширенішими є:

1) норманська теорія. Її прибічники вважають норманів (вихідців із Скандинавії) засновниками Руської держави і оперують такими аргументами:

- підґрунтя норманської теорії були закладені в «Повісті временних літ», де розповідається про «закликання» на Русь князів-варягів – Рюрика, Сінеуса, Трувора у 862 р., заснуванням ними держави у Новгороді та перенесення центру згодом до Києва;

- по-друге, оповідаючи про облогу Царграда Русю у 860 р., венеціанець Іоан Диякон назвав її «норманським племенами»;

- по-третє, арабські автори (Фергані, Ібн-Ростех) також називали Русь норманською;

- по-четверте, імена перших князів, бояр, купців мають скоріше скандинавське походження, ніж слов'янське – Олег, (Хелг), Ігор (Інгвар), Ольга (Хелга), Свінелд.

- по-п'яте, неонорманісти вважають, що додатковим свідченням на їхню користь є факт поєднання двох кольорів на національних прапорах Швеції та України – жовтого і синього.

У сучасній західній історіографії трапляються спроби пояснити історію Давньоруської держави з позиції теорії пантюркізму. Згідно з нею, династія київських князів мала тюркське походження, а Русь, відповідно, утворена Хозарським каганатом. Антинорманська теорія (засновник – російський вчений М.Ломоносов) доводить, що заснування східно-слов'янської держави та й сама назва «Русь» мають винятково слов'янські коріння та походження.

3 питання. Суспільний лад Київської Русі

Все населення Київської Русі поділялося на три категорії: панівні верстви (князі київські (великий князь київський був не тільки верховним правителем, землі чи волості, а й володарем міста, розпорядником усього місцевого життя, йому належало право розподілу земельного фонду, контролю за державними податками), удільні князі (очолювали адміністрацію, військо, здійснювали судочинство в уділі), дружинники (спочатку військові, згодом отримували від князя землю, осідали на ній і зливалися з боярством), бояри (великі землевласники), вище духовенство (священники, які поділялися на «біле», тобто парафіяльне духівництво, що не давало обітницю не вступати до шлюбу, і «чорне» – ченці, які проживали в монастирях) купці; вільні общинники (ремісники, дрібні торгівці, рядове духовенство) та напіввільні люди: смерди (вільні люди, котрі виконували повинності на користь князя (держави), але поступово потрапляли в залежність до феодалів), закупи (колишні смерди, що в господарстві свого пана відпрацьовували заборговані гроші – купу), рядовичі (селяни, пов'язані з князівським або боярським господарством договірними зобов'язаннями – рядом), ізгої (вихідці з різних соціальних груп, які з одного стану вийшли, а до іншого не потрапили, вотчинні ремісники (ремісники, що проживали та працювали в садибах феодалів). Окрема група осіб перебувала під опікою церкви – задушні люди

(холопи, яких господар за заповітом відпустив на волю), прощенники (колись вільні люди, що стали холопами, а потім господарем були прощені).

Невільні люди в історичних джерелах називалися челяддю (особи, що потрапили в рабство в результаті полону) і холопами (люди, які ставали невільниками внаслідок скоєного злочину, неповернення боргу, одруження з рабинею). Холоп був позбавлений будь-яких прав.

4 питання. Адміністративно-державний устрій Київської Русі

За формою правління Київська Русь склалася як ранньофеодальна монархія. На чолі держави стояв Великий князь. Великі князі зосереджували законодавчу й виконавчу владу, мали судові функції. Функції Великого князя: організація військової дружини і війкових походів; організація охорони кордонів держави; зовнішні стосунки з іншими державами; укладання міжнародних угод; законодавчі функції; керування адміністрацією і князівським судом. Князь збирав також податки з населення, судові збори та кримінальні штрафи, мав вплив на справи церкви. За звичаєвими правом престолонаслідування великокнязівський стіл діставався старшому в роду. Такий принцип престолонаслідування називався «горизонтальним». За ним князівська влада переходила від старшого брата до молодшого, а після смерті його і представників старшого покоління – від сина старшого брата до сина наступного за віком. Інший – «вертикальний», за яким влада переходила від батька до сина. Перший – характерний для періоду становлення і розквіту Русі, другий – для періоду розпаду держави.

Князівська (боярська рада) функціонувала в кожній землі й разом з князем вирішувала справи цієї землі. До компетенції князівської ради належало обговорення всіх важливих державних справ та подання свого рішення для остаточного затвердження князем або вічем. Рада вирішувала питання війни і миру, брала участь у вирішенні військових, адміністративних, фінансових питань.

В період феодальної роздробленості особливе значення в системі князівської влади мали князівські з'їзди (снєми), де з тих або тих питань князі складали поміж собою відповідні їхнім інтересам договори, які мали назви: «ряд», «цілування». 1072 р. на з'їзді у Вишгороді було затверджено «Правду Ярославичів», на з'їздах 1097 р. у Любечі, 1101 і 1103 рр. під Києвом вирішувалося питання розподілу володінь, миру і війни з половцями. Питання державного устрою розглядалися на з'їзді 1155 р. рішення з'їзду були обов'язковими для всіх князівств, які визнавали зверхність великого князя.

Всі важливі питання, які торкалися цілої землі, здавна вирішувалися на вічах (народні збори). Правом на участь у вічі користувались однаковою мірою всі вільні громадяни даної землі. Їх скликали ті, хто був зацікавлений у розгляді якогось питання. Для цього було достатньо прийти на головну площу й ударити в дзвін. Це міг зробити як будь-який громадянин так і князь. Обмеження прав щодо участі у вічах стосувалося лише тих, які персонально залежали від іншої особи: через це холопи, раби, закупи, а також жінки і неповнолітні у вічах участі не брали. Князь також брав участь у вічах. Історично склалося так, що віче не скликалося заради дрібних справ, а обговорювало лише найбільш важливі проблеми. Повноваженнями віче були: закликати князя на княжий стіл, усунення князя з князівського столу, розв'язання питання про війну і мир, укладення договорів з іншими державами, визначення правил торгівлі та якості монети. Але поступово значення народних зборів зменшується, й усі питання вирішує князь одноособово.

Повноважними представниками князівської влади на місцях були посадники у містах, і волостелі у сільській місцевості. Посадник – намісник князя у місті. Він виконував судові функції, збирав данину і мито, видав охороною правопорядку, керував військовими силами міста. Такі ж функції покладалися і на волостеля. Обидва перебували на кормлінні, тобто, не отримуючи платні, мали право на збирання податків продуктами харчування, значну частку з яких залишали для власних потреб. Мали своїх помічників в особі тіунів і вірників, які призначалися з холопів.

На Русі формування вищих органів влади відбувалося двома способами:

- впровадженням десяткової системи, започаткованої в IX – X ст. у князівському

дружинному війську. З посиленням своєї влади князь призначав регіональних намісників із найбільш відданих йому людей. Ними зазвичай були колишні керівники підрозділів князівської дружини. Тисяча стала територіальним округом, підпорядкованим тисяцькому. Він був одночасно командувачем збройних сил, зосереджував у своїх руках фінансові, судові, поліцейські функції в окрузі. Соцькі очолювали фінансові органи та території сотні, десяцькі – у волостях;

- впровадженням двірцево-вотчинної системи (вирішального значення набула в XI – XII ст.). Вона полягала в тому, що повноваження слуг, котрі працювали князівському палаці, значно розширювалися – придворні очолювали окремі галузі управління всього князівства.

5 питання. Право Київської Русі

Джерелом права в Київській Русі були:

1. Пам'ятки українського звичаєвого права. Проявами звичаєвого права в Київській Русі були, зокрема, такі дії, як посадження князя на стіл; рукобиття на знак укладення договору куплі-продажу.
2. Договори, як джерела права можна поділити на категорії:
  - а) міжнародні договори;
  - б) договори князів різних земель між собою;
  - в) договори між князем і народом (вічем).
3. Постанови віч. Віче було верховною владою народу, то його постанови за своєю суттю наближалися до законодавчих тогочасних актів.
4. Князівські устави і уроки. Це були князівські розпорядження, щодо управління та суду. Уроки – це постанови князів, які діяли тимчасово («Устав Володимира Мономаха»).
5. Князівські церковні устави, які унормовували правове становище церкви. Збереглося шість церковних уставів. Найвідоміші – «Устав Володимира Святославовича» й «Устав Ярослава Мудрого».
6. Візантійські збірники церковного права. Набувають поширення з прийняттям християнства. Найпоширенішими були – «Номоканон», «Прохірон», «Судебник царя Константина».
7. Збірки норм писаного права, зокрема перша така збірка – «Руська Правда».

«Руська Правда» - це комплексний документ, норми якого відносяться до XI – поч. XIII ст. Він складається з: 1) Короткої (Стислої) редакції Правди, яка дає свідчення про норми права з VIII ст. і поділяється на «Правду Ярослава» (ст. 1-18), «Правду Ярославичів» (ст. 19-41), «Покон вірний» (ст. 42), «Урок мостників» (ст. 43). Прикладом цієї редакції є Академічний список.

2) Ширша (Докладна) редакція Правди є переробкою Короткої, її розширенням і продовженням. Виникла в II пол. XII – на поч. XIII ст. Прикладом є Синодальний і Карамзинський списки.

3) Скорочена з Ширшої Правди (Середня) – ця редакція є скороченням Ширшої й тому не має більшого значення, її можна розглядати як спробу кодифікації.

В цілому «Руська Правда» являє собою збірку феодального права Київської Русі. Її норми закріплювали привілейоване становище феодалів та їх оточення, вони захищали життя і майно панівного класу.

Головний зміст «Руської Правди» складається з норм права кримінального та цивільного. Майно боярина або дружинника успадковували не лише сини а й дочки. Майно смерда, який не мав синів, переходило до князя. Коли й у нього були дочки, то вони успадковували лише частину майна.

В «Руській правді» фіксувалися норми (ст. ст. 93, 95 Короткої Правди), в яких наголошувалося, що ні мати, ні дочки не можуть претендувати на спадщину. Це відповідало загальній тенденції – в більшості народів світу при переході від первіснообщинного ладу до цивілізації існував звичай, у відповідності з яким

спадкувати могли тільки сини. В Київській Русі община теж була зацікавлена в тому, щоб її багатства не йшли на сторону, щоб у випадках, коли виходила заміж за чоловіка з іншого села, успадковане нею майно не переходило до цієї общини. Тому норми права закріплювали цей родовий звичай.

З іншого боку, за «Руською Правдою» становище жінки, дружини, матері було в окремих випадках вищим, ніж чоловіка. Майно матері вдови не було родовим, тому вона мала право вільно розпоряджатися ним. Як опікунка, вона не відповідала за втрати, їй належало право вирішити, коли розділити синів. Якщо вдова одружувалася, то діти мали опікуна, який після закінчення опікунства мав повернути все майно, а коли щось було втрачено, то він відшкодував втрати. Правові норми надавали матері право «дітям волі не давати», виховувати їх у дусі моралі, що панувала в давньоруському суспільстві.

Одночасно зі спадковим правом існувало опікунське право.

Існування права приватної власності сприяло високому рівню розвитку зобов'язального права. «Руська Правда» регламентувала як зобов'язання, що виникали із завдання шкоди, так і зобов'язання за договорами. В першому випадку передбачалося повне відшкодування вартості. Наприклад, якщо хтось зламав спис або щит, то зобов'язаний був відшкодувати вартість зіпсованого.

Для зобов'язань із договорів характерним було те, що невиконання зобов'язання давало потерпілому право на особу, яка його не виконала, а не на майно цієї особи. Це було пережитком родових відносин. Так, Суд Ярослава Володимировича, що являє собою приклад подальшого розвитку руського феодального права, має ряд важливих відмінностей порівняно з першою редакцією Короткої Правди. Якщо перша редакція включає норми тільки кримінального права, Суд Ярослава Володимировича стосується тих правових інститутів, які відносяться до цивільного права. Такими статтями були про форму укладення договору позики, про форму укладення договору поклажі, про відсотки. Ці норми даються в тісному зв'язку з процесуальними нормами.

Угоди в «Руській Правді» називалися «ряди», укладалися, як правило, при свідках усно. Окрім названих, регулювалися нормами «Руської Правди» також договори купівлі-продажу, договори міни, договори особистого найму. Так, у «Руській Правді» зустрічаються договори купівлі-продажу челядинина, різних нерухомих та рухомих речей. Коли продавець продавав чужу річ, то договір вважався недійсним. Річ переходила до власника, а покупець звертався до продавця з вимогою відшкодувати збитки.

Договір позики охоплював кредитні операції як грошима, так і натурою. У відповідності зі ст. 53 «Ширшої Правди» лихвар, який давав гроші у ріст з розрахунку 50 %, міг стягти з боржника зазначений відсоток два рази. Коли він стягнув тричі по 50 %, то потім повністю втрачав право на стягнення боргу. Ст. 52 встановлює порядок сплати боргу.

Договір поклажі укладався у вигляді неофіційної угоди (без свідків), і суперечки, які виникали у зв'язку з цим, вирішувалися простою присягою. Вона ґрунтувалася на взаємній довірі сторін (ст. 49).

Розвиток торгівлі зумовив появу своєрідного статуту банкрутства. В «Ширшій Правді» розрізнялися три види банкрутства: в разі нещастя, коли товар знищено в результаті стихійного лиха, аварії судна, пожежі чи розбійного нападу (за таких умов купцеві надавалася розстрочка в платежі); банкрутство з вини купця (недбалість), у такому випадку купець віддавався на волю кредиторів (ст. 54); злісне банкрутство, коли купець-боржник, який не мав кредиту, брав у гостя з іншого міста або в іноземця товар і не повертав за нього гроші (ст. 55).

Кримінальне право за «Руською Правдою» з самого початку оформлюється як право-привілея. Життя, честь і майно бояр та дружинників захищалися суворішими покараннями, ніж життя, честь і майно простої вільної людини. Холопи ж взагалі не захищалися законом.

«Руська Правда» знала поняття злочину і покарання за злочин. Суб'єктами злочину могли бути лише вільні люди. Вони відповідали за правопорушення: сплачували кримінальні

штрафи, могли бути вигнані з общини, продані в холопство.

Розрізнялися три види злочинів: державні злочини, до яких належали повстання проти князя, перехід на бік ворога, заколот; побої; злочини проти особи, до яких відносилися вбивство, тілесні пошкодження, побої; майнові злочини, якими вважалися: розбій, грабїж, крадіжка, незаконне користування чужим майном, псування межових знаків.

«Руська Правда» виділяє суб'єктивний бік злочину: намір та необережність. Так, якщо вбивство було здійснене внаслідок сварки або «в пиру», то винний сплачував кримінальний штраф разом з общиною (ст. 6). Якщо злочинець «став на розбій» і вбив когонебудь, то община не тільки не допомагала йому в сплаті штрафу, а й повинна була видати його разом з дружиною та дітьми «на потік та пограбування» (ст. 7). Цей найтяжчий вид покарання застосовувався також за підпали, казнокрадство та розбій.

Головне місце в системі кримінальних покарань у «Руській Правді» відводиться помсті та грошовому штрафу, в ній відсутні смертна кара та членопошкодження. Визнаючи недоліки, притаманні останнім, а також маючи перед собою приклад візантійського права, що передбачає поширене застосування тілесних покарань, духовенство робило спроби реформувати слов'янську систему покарань шляхом введення страти. Проте оскільки це суперечило інтересам громадськості та знижувало прибуток від «викупів», страту було запроваджено, але незабаром скасовано. Мала місце й друга (вже після князя Володимира Великого) спроба узаконити страту під час правління князя Ярослава, яка була нейтралізована його синами.

В пізніших нормах «Руської Правди» помста як стародавній інститут залишається в силі (ст. 1, 2 СП, ст. 1, 2 ШП), але підкоряється судові, який приймає рішення про правомірність або неправомірність. У засобах помсти право образених не обмежує: ст. 26 ДП не забороняє помститися у відповідь за нанесення удару мечем і не притягає того, хто захищався, до відповідальності, навіть і в тому разі, коли він уб'є нападника.

У разі неможливості помститися чи відсутності месника, вбивця викупував свій злочин грошима (ст. 4 СП, ст. 1, 2 ШП). Коли помстою каралися злочини проти здоров'я та честі, то викуп грошима, як покарання, застосовувався за всі злочини проти прав власності. Така практика була тільки нормована письмовим правом: вона існувала в різних народів. Досить новим явищем було «викупування провини» не лише в образуеного, а й у громадськості (влади) (ст. 3, 4, 5 ШП). При цьому сплатити штраф могла лише багата людина. Серед бідного населення практикувалося відпрацьовування. Той, хто не міг відпрацювати свій штраф, продавався в холопи.

Величезний штраф за вбивство міг бути розділений між членами «верви» (миру) та сплачений як «дика віра». Якщо вбивця був відомий, то він сам платив не тільки відшкодування сім'ї загиблого, а й частину віри (ст. 3, 4, 5, 6, 8 ШП). Незалежно від того громадськість сплачувала відшкодування сім'ї загиблого тоді, коли вона залишала злочинця невідомим і своєю участю робила для одного зі своїх членів максимум можливого.

Завдання тяжких тілесних ушкоджень каралося стягненням 40 гривень штрафу (ст. 5 КП). В майбутньому більшу частку (зі зменшенням загальної суми) отримував князь, а не потерпілий (ст. 27 ШП: із зменшенням суми до 20-30 гривень, з яких лише 10 отримував «образений»). Вчинки, що зневажали честь, оцінювалися та каралися жорстокіше, ніж спрямовані проти здоров'я і тілесної цілісності. За «зневагу честі» плата князю становила 12 гривень (наприклад, за ст. 67 ШП) – за висмикування бороди при свідках. Якщо свідків не було, то штраф не стягувався. Таку ж плату тягнув за собою удар батоном або іншим предметом. Князь отримував гроші і на випадок скоєння вбивства як невинного холопа (ст. 89 ШП), так і зв'язаного та затриманого до сходу сонця злодія (ст. 40 ШП). Вчені відзначають протиріччя ст. 88 ШП, яка встановлювала сплату напіввіри (штрафу в 20 гривень) за вбивство винної дружини, вчинене її чоловіком.

Із злочинів, спрямованих проти майна, на першому місці була крадіжка, якою в

«Руській Правді» йменуються всі злочини проти власності. Розрізнялися крадіжка з відкритого місця (наприклад, ст. 42 ШП про викрадення худоби на полі) та із закритого приміщення (наприклад, ст. 41 ШП про викрадення худоби з хліву чи клітки). Сума, яка стягувалася за ці злочини, диференціювалася в діапазоні від 60 кун до 12 гривень. Винятком з такого правила були злочини, які каралися «потокм і розкраданням», запозиченим з візантійського права. Такі санкції вживалися згідно з нормами XII ст. за свідоме вбивство (ст. 7 ШП), за викрадення коней (ст. 35 ШП) та за підпалення подвір'я чи клуні (ст. 83 ШП). Винна особа відшкодовувала потерпілому збитки, інше майно злочинця відходило до князівської казни.

Вищим за розміром штрафом каралося викрадення холопа (ст. 38 ШП) та бобра (ст. 69 ШП), злісне знищення знаків власності (ст. 72, 73 ШП). При цьому зазначено, що вище цінувалися не матеріальні збитки, завдані крадіжкою, а порушення самого знаку власності.

Середньою штрафною санкцією каралися викрадення худоби з хліву (ст. 41), зерна з клуні та ями (ст. 43 ШП), меду з вулика (ст. 75, 76 ШП). До цього переліку доданий штраф за викрадення собаки, яструба, сокола (ст. 81 ШП), знищення сітки (ст. 80). Всі ці злочини кваліфікувалися як «із злого задуму». Всі штрафи за ці злочини сплачувалися на користь влади. Щоб уникнути протиріч під час оцінки збитків, була узаконена т. зв. формальна вартість речей, яка дістала відображення в перших двох редакціях «Руської Правди». Таким чином, у «Руській Правді» була поставлена проблема ефективності покарань і зроблена спроба її розв'язати.

Таким чином, Київська Русь була удільною ранньофеодальною династичною монархією з аристократичними та демократичними тенденціями в політичному устрої. Аристократичну сторону політичного устрою репрезентувала боярська знать, яка об'єднувалася в представницький орган – князівську (боярську) раду, з якою князь мусив рахуватися, щоб не втратити підтримки з боку цього впливового органу. Демократичну сторону політичного устрою репрезентувало віче, яке не мало права визначати власну політику чи видавати закони, але справляло значний вплив на державне життя країни. Характеристика джерел та основних рис права Київської Русі дає підстави стверджувати про його прогресивність у порівнянні з тогочасним західноєвропейським правом, що, зокрема, виявилось у ставленні до смертної кари та становищі жінки в середньовічному суспільстві.

ТЕМА 4

Галицько-Волинська держава та її право

1. Утворення Галицько-Волинського князівства.
2. Суспільний устрій.
3. Державний лад.
4. Право Галицько-Волинської Русі.

1 питання. Утворення Галицько-Волинського князівства

Зазначимо, що волинська державність була старша, ніж київська, з неї почалося об'єднання українських племен. До Києва її приєднав Володимир походами 981 та 993 років. Приблизно в цей час до Києва було приєднано й Галицьку землю.

Формування Галицького князівства почалося у II пол. XI ст. Цей процес тісно пов'язаний з діяльністю онука Ярослава Мудрого, князя Ростислава Володимировича, засновника Галицької династії.

Розквіт Галицького князівства припадає на період правління його сина Ярослава (1153-1187 рр.), названого в «Слові о полку Ігоревім» Осмомислом (мудрий, розумний).

В 1199 р. волинський князь Роман об'єднав Галичину з Волинню і створив Галицько-Волинське князівство. Столицею його був Галич, а з 1272 р. – Львів.

Князь Роман зробив ряд переможних походів на Литву, Польщу, Угорщину, включив у сферу своїх впливів Київ. 1205 року Роман загинув, і в галицько-волинських землях тривалий час точилася громадянська війна. Тільки його синові Данилу вдалося 1238 р. оволодіти Галичем та Києвом (1239 р.). М.Грушевський вважав, що з утворенням Галицько-Волинського князівства, сюди переміщується з Києва осередок української державності. Інший видатний історик С.Томашівський називав це утворення першою українською державою, оскільки у XIII ст. в апогеї своєї могутності ці об'єднані князівства охоплювали 90% населення, що проживало в межах нинішніх кордонів України. Галицько-Волинська держава проіснувала до 1340 р.

2 питання. Суспільний устрій

Найважливішу роль у суспільній ієрархії Галицько-Волинської Русі відігравали бояри. У Галичині ще з XI ст. відзначалася своїми впливами боярська верства, яка була вельми заможна і визначала політичне життя князівства. Бояри займали всі провідні посади в державі, мали власні військові формування (дружини), домінували в політичному й економічному житті Галича, Перемишля, Звенигорода. Галицьке боярство перебувало під впливом Польщі й Угорщини, переймаючись своєрідним шляхетсько-аристократичним духом.

Для усунення незручних князів галицькі бояри не зупинялися перед двірськими заколотами, перед розправою над князями та захопленням престолу. Історія свідчить, що в такий спосіб 1210 року боярин Володислав сів у Галичині на князівський стіл.

Другу соціальну верству панівного класу складали службові князі, які перебували у прямій залежності від великого князя чи впливових бояр. Службові князі поставляли великому князеві феодальне ополчення. Їхні маєтки сформувалися за рахунок князівських та боярських пожалувань. Вони нерідко самочинно відбирали общинні землі, а також одержували землеволодіння як нагороду під час вдалих військових походів.

До панівного феодального класу належала також церковна знать.

Галицько-Волинська Русь знаходилась осторонь від великого торговельного шляху «з варяг у греки», однак мала тісні зв'язки з європейськими державами. Ця особливість у розвитку Галицько-Волинської держави привела до бурхливого зростання міст і

забезпечила важливу роль міського населення в політичному житті держави. Міське населення було неоднорідним. Торговельно-реміснича верхівка становила міську знать. Робітні люди, підмайстри, обслуга – міські низи. У Галицько-Волинській державі налічувалося понад 80 міст.

Основну масу населення становили селяни. В переважній більшості це були смерди – вільні виробники, які мали своє власне невелике господарство та майно. Вони сплачували податки і несли військову повинність. Як і в Київській Русі, в Галицько-Волинській землі існувало холопство, але великого розповсюдження воно не отримало. Більшість холопів була посаджена на землю, злилася з селянством.

3 питання. Державний лад

Галицько-Волинська держава мала розвинену державну організацію. Верховна влада належала князеві. Князь мав значні повноваження: прийняття законодавчих актів, здійснення судочинства, командування військом, запровадження податків, карбування монети, здійснення зовнішньої політики. Та, незважаючи на це, сильний вплив на князя справляла боярська верхівка.

Існувала боярська дума, до складу якої входили великі землевласники, впливове духовенство, посадові особи князівської адміністрації. Це був не постійний орган. Скликалася дума з ініціативи боярства та була незалежною від князя. Правитель не міг видати жодного законодавчого акта без згоди на те боярської ради.

В Галицько-Волинському князівстві, як і в інших землях Русі, існувало віче. Але воно не отримало тут великого впливу на політичне життя, не мало чітко визначеної компетенції та регламенту роботи. Частіше віче збирав князь, іноді віче збиралося стихійно.

Тут раніше, ніж в інших руських землях, виникло двірсько-вотчинне управління. В системі цього управління провідне місце посідав дворецький, який заступав князя в управлінні, війську, суді. Як «суддя князівського двору», він входив до боярської ради. В його обов'язок входило також супроводжувати князя під час його поїздок за межі князівства.

Серед чинів двору згадується печатник, стольник, оружник, отрок, ловчий, конюший, ключник. Печатник відповідав за князівську печатку, складав тексти грамот або керував роботами з їх складання, зберігав князівські грамоти та інші державні документи, керував князівською канцелярією. Стольник відповідав за своєчасне надходження доходів з князівських земельних володінь. Оружник відповідав за князівське військо. Отрок супроводжував князя в військових походах.

В системі адміністративного управління територія князівства поділялася на воєводства і волості, які очолювали відповідно воєводи і волостелі. Воєвод і волостелів призначав князь. У межах своєї компетенції вони володіли адміністративними, військовими та судовими повноваженнями.

Містами управляли тисяцькі та посадники, яких також призначав князь. Вони стежили за збиранням з населення податків. Усі названі посадові особи мали в своєму розпорядженні допоміжний адміністративний персонал. Так, в апараті посадників були биричі (збирачі податків), мостники (збирали платню за проїзд через мости), митники (збирали мито) та ін. З першої половини XIV ст. поширюється магдебурзьке право, першим його отримали місто Сянок (1339 р.), згодом Львів (1356 р.). такі міста мали власне самоврядування і суд.

Міське управління будувалося за системою «кормління». В общинах обиралися старости, які відали адміністративними та дрібними судовими справами.

Галицько-Волинській державі відома й така система управління, як дуумвірат (спільне правління Данила Галицького та його брата Василька, а також Лева Галицького і Володимира Волинського).

4 питання. Право Галицько-Волинської Русі

Джерелами права в Галицько-Волинському князівстві були звичаї, «Руська Правда», князівське законодавство, магдебурзьке право, церковне право.

Застосування звичаїв та «Руської Правди» в Галицько-Волинському князівстві не мало відмінностей. «Руська Правда» не втратила свого значення з розпадом України-Русі. Вона

вплинула на право Галичини, відбилася на II Статуті Великого князівства Литовського, що діяв у Галицько-Волинській землі, відомого під назвою Волинський.

Князівське законодавство існувало у вигляді грамот, договорів, «уставів», різного роду прав, які надавалися підлеглим, тощо. Тут знайшла відображення подальша кодифікація права України-Русі.

Із князівських грамот відомі грамоти Володимира Васильковича Волинського 1287 р. про передання Волинського князівства Мстиславу Даниловичу та міста Кобрини його дружині Ользі, дві грамоти князя Андрія 1320 р. про надання торговельних привілеїв торунським і краківським купцям за згодою Боярської ради. Збереглася грамота Юрія II Болеслава від 1339 р. про надання місту Сянок магдебурзького права. В князівських грамотах вміщувалися норми, що здебільшого встановлювали різного роду привілеї.

Зацікавлюють міжнародні договори князів з Пруським орденом. Найстарший з них датується роками між 1308 та 1316. В цих договорах встановлювався оборонний союз між Галицько-Волинською державою та Пруським орденом.

Літописи вказують на існування договорів князів з народом, але текстів таких договорів не збереглося.

В кінці XIII ст. в українських землях з'являється магдебурзьке право. Вперше це право вводилось у Володимирі і стосувалося лише німців: виводило німців з-під місцевої юрисдикції адміністрації й підпорядковувало юрисдикції міста Магдебурга. Одним з перших українських міст, яке отримало повне магдебурзьке право, був Сянок.

Джерелами церковного права в Галицько-Волинській Русі були церковні постанови та «устави». Зокрема, поширеними були «устави» Київської Русі – «Устав Володимира Великого (Святого)» та «Устав Ярослава Мудрого».

Закінчуючи розгляд питання, наголосимо, що негативну роль в історії Галицько-Волинської держави зіграло боярство. Його постійна боротьба за владу, інтриги, суперечки, нехтування громадськими інтересами спричинилися до занепаду в середині XIV ст. Галицько-Волинської держави. Однак занепаду сприяли також і зовнішні фактори: Польща, Угорщина і Литва зазіхали на українські землі. 1340 р. галицький князь Юрій II був отруєний боярами. Польща використала безладдя, внаслідок чого Галичина, Холмщина, Белзька земля, а потім західне Поділля до I пол. XV ст. підпали під владу Польщі. Центральні українські землі (Київщина, Волинь і Східне Поділля, а також частина Чернігівщини) увійшли до складу Литовської держави. З того часу Україна на тривалий час втратила самостійність.

План семінарського заняття

1. Поява Київської держави.
2. Суспільний лад Київської Русі.
3. Адміністративний устрій і управління в Київській Русі.
4. Джерела права в Київській Русі.
5. «Руська Правда» як пам'ятка з історії розвитку права Київської Русі:
  - а) історичні дослідження, загальна характеристика змісту;
  - б) норми кримінального права;
  - в) цивільне право;
  - г) правове регулювання шлюбно-сімейних відносин;
  - д) поняття злочину і системи покарань.
6. Система управління і розвиток права в Галицько-Волинській державі.

Теми рефератів: Звичаєве право ранніх слов'ян.

Становлення та суспільно-політичний устрій Київської Русі.

Суди і процес в Київській Русі.

Державницька діяльність Данила Галицького.

Термінологічний словник

Баскак – спеціальний представник Золотої Орди, який слідкував за повнотою та своєчасністю надходження данини.

Бояри – верхівка панівного класу в Київській Русі.

Варяги – так на Русі наприкінці VIII-IX ст. називали мешканців Скандинавії — учасників військових походів.

Васалітет – система відносин особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших (сюзеренів).

Великий князь – титул князя, який очолював феодальну ієрархію удільних князів Київської Русі.

Вєрв – 1) сільська (територіальна) община, яка являла собою спілку індивідуальних господарств, у власності яких знаходилося житло, засоби і продукти праці; 2) орган селянського самоуправління.

Восвода – воєначальник. У соціальній ієрархії Київської Русі стояв нижче князя і вище боярина.

Волостель – управитель сільською волостю.

Волость – у Київській Русі з кін. XI ст. територія, підвладна князеві. У XII ст. була тотожна «землі» й означала певну, як правило, велику область.

Вотчина — комплекс феодальної земельної власності (земля, будівлі, реманент) та пов'язаних з нею прав на феодально залежних селян.

Віра – штраф за вбивство вільного в Київській Русі.

Віче – народне зібрання, форма громадського волевиявлення часів Київської Русі. Існувало поряд із владою князя і було безпосереднім продовженням родоплемінних порядків, коли всі члени роду брали участь у вирішенні спільних справ.

Данина – первинна форма економічної реалізації феодальної земельної власності. Платежі, які збиралися в натуральній, пізніше в грошовій формі (податки).

Десятинна система управління – це родоплемінна система управління ранньодержавних слов'янських об'єднань VI-I пол. IX ст., що ґрунтувалася на розподілі чоловіків-воїнів на десятки, сотні і т.д.

Домен – феодальна земельна власність.

Династія – кілька монархів з одного й того ж роду, які змінюють один одного на престолі з правом успадкування.

Законодавство – 1) сукупність чинних законів, що регулюють суспільні відносини в цілому та окремі їх галузі. В широкому розумінні законодавство включає й підзаконні нормативні акти; 2) діяльність найвищих органів держави із встановлення, зміни чи припинення законів.

Інституції – певна форма організації, регулювання суспільного життя, діяльності і поведінки людей.

Князь – у східних слов'ян вождь, воєначальник племені (союзу племен), який обирався з числа родоплемінної знаті. В період раннього феодалізму – глава держави.

Мужі галицькі – категорія населення Галицько-Волинської держави, найближче оточення князя, на яке він спирався у боротьбі з боярством.

Намісник – на Русі посадова особа, яка разом із волостелем очолювала місцеве управління, відала судом, збирала мито.

Патріархальне рабство – це форма експлуатації, при якій праця рабів не була основою економічного життя, а застосовувалась обмежено.

Полюддя – у Київській Русі щорічний об'їзд (зазвичай восени або взимку) князем із дружиною підвладного населення для збирання данини («ходіння по людях»); згодом – сама данина.

Посадник – намісник князя у найбільших центрах Київської Русі.

Правові пам'ятки – давні конституції, кодекси, закони, та інші нормативно-правові акти.

Смерд – селянин у Київській Русі, який належав до селянської общини і отримував від

князя землю, сплачуючи йому данину.

Соцький – командир підрозділу (сотні) у руському війську.

Тисяцький – воєначальник, який очолював руське міське ополчення – «тисячу», призначався князем.

Устрій адміністративно-територіальний – певний спосіб територіального облаштування держави, утворення й діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування.

Холоп – підневільна особа, близька за суспільним становищем до раба; пізніше – двірський слуга, кріпак.

Церковна десятина – в Київській Русі податок на користь церкви (10% прибутку).

Челядь – раби, полонені, які були під владою господаря і не мали ніяких прав.

Питання для самоконтролю

1. Назвати головні причини виникнення держави Київська Русь.
2. Охарактеризувати суспільний устрій Київської Русі.
3. Показати відмінності двірсько-вотчинної системи від десятинної.
4. Розкрити функції владних інститутів у Київській Русі.
5. Назвати головні напрямки розвитку права в Київській Русі.
6. На підставі тексту «Руської правди» охарактеризувати систему покарань на Русі.
7. Назвати особливості суспільного ладу, державного устрою та правової системи Галицько-Волинського князівства.

Навчальні завдання

1. Зробити конспект тексту «Руської Правди» за схемою:
  - а) поняття «право власності» і «право володіння»;
  - б) випадки неправомочного володіння;
  - в) правовий зміст поняття «відшкодування збитків». За які злочини призначалася така санкція?
  - г) об'єкти права власності;
  - д) правовий зміст і процедура укладання цивільно-правових договорів, що регулювалися нормами «Руської Правди»;
  - е) процедура успадковування по колу осіб.

Джерела і література

а) джерела

Древнерусские княжеские уставы XI—XV ст. / Под ред. Шаповалова Я. Н. – М., 1976.

Літопис Руський. Перекл. Л. Махновця. – К., 1989.

Галицько-Волинський літопис. – Львів, 1995.

Памятники русского права. – М., 1952. Вып 1. Вып 2.

Повесть временных лет. В 2 ч. – М.; Л., 1950.

Хрестоматія з держави і права України: У 2-х т. / За ред. В.Д.Гончаренко. – Том 1. 3 найдавніших часів до початку XX ст. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2000. – С. 12-20.

б) література

Заруба В.М. Історія держави і права України: Навчальний посібник. – К.: Істина, 2006. – с. 46-82.

Захарченко П. П. Історія держави і права України: Підручник. – К.: Атіка, 2005. – с.14-45.

Історія держави та права України: Підручник. – У 2-х т. / За ред. В.Я.Тация, А.Й.Рогожина. Том. 1. – К.Видавничий Дім "Ін Юре", 2000.– С. 35-50.

Історія держави і права України: Навч. посіб. / А.С. Чайковський. – К.: Юрінком Інтер, 2000 – с. 29 - 92.

Кульчицький В.С., Тицик Б.Й. Історія держави і права України: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2001 – с. 15-27.

- Музиченко П.П., Долматова Н.І., Крестовська Н.М.* Практикум з історії держави і права України: Навч. посіб. – К.: Вікар, 2002 – с. 15-76.
- Орленко В.І.* Історія держави і права України (в таблицях та схемах): навч. посіб. / В.І. Орленко, В.В., Орленко В.В.. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. – с. 28-51.
- Палєєва Ю. С.* Історія держави і права України : зб. завдань для самост. роботи / Ю. С. Палєєва ; Дніпропетр. ун-т економіки та права ім. Альфреда Нобеля. - Д. : [Вид-во ДУЕП ім. Альфреда Нобеля], 2011. – с. 7-12.
- Трофанчук Г.І.* Історія держави і права України: навч. посіб./ Г.І.Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – с. 36-100.
- Балушак В.Г.* Полюддя: Прагматична дія і ритуал // Укр. істор. журнал. – 1994. – № 1.
- Бачур Б.С.* Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в X – середині XIX століть (історико-правовий аспект): Монографія. – Одеса: ОНУ ім. І.І.Мечникова, 2008. – с. 21-34.
- Бодрухин В.М., Довжук І.В., Литвиненко В.Ф.* Нариси з історії Української державності / до кінця XIX століття/ Монографія. – Луганськ: вид-во СНУ, 2000. – с. 5-51.
- Бочарников Д. М.* Грушевський про історію створення та кримінальне право Руської Правди // Право України. – 1996. – № 11.
- Бочарников Д.* Чи дійсно юридичне право було єдиним інструментом державного управління суспільством в Київській Русі // Право України. – 1997. – № 11.
- Брайчевський М. Ю.* Київська Русь. Конспект історії України. Нова концепція. // Старожитності. – 1991. – Ч. 6.
- Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. – К., 1968.
- Вовк Т., Отрощенко В.* До питання про так зване золотоординське іго в Україні // Сучасність. – 1997. – № 5.
- Горський А. А.* Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі // Укр. істор. журнал. – 1994. – № 1.
- Запровадження християнства на Русі. – К., 1988.
- Полонська-Василенко Н.* Історія України. У 2-х томах. – т. 1. – К.: Либідь, 1992.

ТЕМА 5

Литовсько-Руська держава

- 1. Утворення держави.**
- 2. Суспільний устрій.**
- 3. Державно-політичний лад.**
- 4. Джерела та основні риси права.**

1 питання. Утворення держави

При розкритті першого питання теми необхідно згадати, що Галицько-Волинська держава в середині XIV ст. втратила свою незалежність. У цей час почали зміцнюватись сусідні з Україною держави — Литва, Польща, Московія. В II пол. XIII — на поч. XIV ст. відбулося об'єднання литовських земель в єдину сильну державу на засадах християнства.

1340 року литовський князь Ольгерд проголосив, що вся Русь повинна належати литовцям. У 1362 р. литовці зайняли Київ і рушили на Поділля, завдали нищівної поразки Золотій Орді. В той час до Литви відійшла приблизно половина земель Київської Русі. Велике князівство Литовське стало найбільшим у Європі.

Слід зазначити, що більшість українських князівств, щоб звільнитися від васальної залежності від Золотої Орди, воліли увійти до складу Великого Князівства Литовського, яке активно розширювало свої володіння. Литовці здобули прихильність місцевого населення, бо воювали з татарами, виганяли їх з України. Велике значення мало однакове віросповідання (литовці прийняли спочатку православну віру, а з кінця XIV ст. — католицизм). Українська мова була в широкому вжитку, а українські князі зберігали всі свої привілеї і багатства. Столицею князівства Литовського стало місто Вільно.

2 питання. Суспільний устрій

Пануючими верствами у Литовсько-Руській державі були: князі литовські, удільні українські князі, що мали родові земельні маєтки. Разом вони утворили аристократію і вважалися магнатами (зосередили у своїх руках вищі державні посади, що могли передавати у спадщину, мали власне військо, герби, печатки), але українські магнати не мали права займати державні посади. Нижче магнатів стояла шляхта (середні та дрібні землевласники), що мала землю за службу і була основною частиною війська.

Бояри стояли нижче шляхти і виконували різні державні повинності: розвозили пошту, несли «подорожню» повинність, «путну» службу. «Панцирні слуги» - найнижчий службовий стан. Вони повинні були самі служити у війську без власної дружини.

Духівництво, що поділялося на римо-католицьке і православне. За привілеєм 1387 р. перші звільнялися від податків. Становище православного духівництва було гіршим. Вищі духовні ієрархи не обиралися, а призначалися князем.

Серед селянства були ті самі верстви, що й за княжої доби: вільні, напіввільні, невільні.

Вільні селяни залежно від характеру повинностей поділялися на три категорії: тяглові селяни, службові селяни і ремісники, чиншові селяни. Напіввільні верстви селянства (закупи) брали в борг гроші (купу) і до повертання боргу лишалися закупами.

Невільні селяни — колишні холопи, челядь. З розвитком фільваркової системи становище селянства додатково погіршується: зросла панщина, збільшилися натуральні повинності, селянство закріплюється за землею без права власності на землю (кріпацтво). До XVI ст. все селянство України було закріпачене.

Міста за правовим становищем поділялися на великокнязівські, приватновласницькі та церковні. Все населення міст незалежно від майнового стану називалося міщанством (15 %). Мешканці міст за своїм соціальним становищем поділялися на категорії:

- міський патриціат — найзаможніші купці, лихварі, заможні ремісники, чиновники;
- звичайні мешканці — бюргери (середні торговці, власники промислів і

майстерень);

- міські низи (плебс) – дрібні торговці, ремісники, підмайстри, учні, слуги, наймити, позацехові ремісники („партачі”).

3 питання. Державно-політичний лад

Державний устрій Великого князівства багато в чому був схожий на устрій Київської Русі. Влада концентрувалася в руках Великого князя династії Гедиміновичів. Місцева адміністрація складалася з удільних князів, а з XV ст. – з державних намісників. При Великому князі діяла так звана «Пани-Рада». Спочатку це був лише консультативний орган, а з 1492 р. її роль посилюється. До неї входили удільні князі, намісники, ієрархи католицької та православної церков.

Прототипом феодальних з'їздів Київської Русі був Великий вальний сейм. Центральна адміністрація складалася з урядовців Великого князя: маршалок земський, маршалок двірський, канцлер, підскарбій, гетьман та ін. З XV ст. починає скликатися сейм, у роботі якого брала участь шляхта. Одним з найважливіших повноважень сейму була участь у визначенні суми податків для утримання армії.

Місцева адміністрація з'явилася після ліквідації інституту удільних князів, яких спочатку замінили волосні намісники і старости, у великих містах правили воєводи. На початку XI ст. великокнязівський уряд здійснив реформу, якою в українських землях було запроваджено такий самий, як у Литві, адміністративно-територіальний поділ. Основною територіальною одиницею стало воєводство, яке поділялося на повіти і волості. З цього часу головною фігурою в системі місцевого управління став воєвода, який призначався великим князем практично на необмежений термін. Староста очолював повіт і був наділений широкими адміністративними та судовими повноваженнями. У селах довгий час існували само управлінські общини-волості, сотні, десятки, очолювані виборними старшинами, сотниками, десятниками.

Залежність українських земель від центру полягала головним чином у тому, що вони повинні були платити великому князеві литовському данину – так звану «поданщину» і брати участь у військових походах. За всіма ознаками форма державного устрою Великого князівства мала характер, наближений до федерації.

4 питання. Джерела та основні риси права

Необхідно зазначити, що у Великому князівстві Литовському досить розвиненим було право. Головним джерелом права тривалий час була «Руська Правда». Крім того, існувало великокнязівське законодавство (привілеї), міжнародні договори, постанови сеймів, так звана Литовська Метрика – сотні книг великокнязівської канцелярії, а також магдебурзьке право.

1468 р. було створено власну збірку законів – Судебник Казимира IV. Він мав 25 артикулів. Його джерелами була «Руська Правда», привілеї, звичаєве право. Головний зміст складають норми кримінального матеріального і процесуального права. Існували норми, що регулювали індивідуальну відповідальність за злочин. На відміну від «Руської Правди» вміщуються норми, які передбачали за ряд злочинів смертну кару.

Відповідальність за злочини за Судебником наставала з семирічного віку, а суб'єктом злочину могла бути не лише вільна людина, а й холоп. Зазначимо, що в цьому простежується ідея рівності всіх станів перед законом. Досить ясно простежується положення про підсудність панських людей суду пана.

Серед пам'яток права Литовсько-Руської держави особливе значення мали так звані Статути. В основу першого Статуту 1529 р. були покладені норми, напрацьовані адміністративною та судовою практикою на базі звичаєвого права України, Литви, Білорусії. Він складався з 13 розділів, які нараховували 282 статті.

В перших трьох розділах були зібрані в основному норми конституційного права та принципів положення інших галузей права; в IV-V – норми шлюбно-сімейного та спадкового права; в VI – процесуального; в VII – кримінального права; в VIII – норми земельного права; в IX – лісного та мисливського; в X – цивільного права; в X-XI – кримінального та процесуального права.

Існували ще редакції Статутів 1566 та 1588 р. Так, за Статутом 1566 р. вільний селянин, що прожив за згодою феодала кілька років на волі, міг відійти від пана, якщо відпрацює стільки років, скільки він був на волі. Якщо селянин тікав, то перетворювався на невільного. Третій Литовський Статут (1588 р.) – класичний кодекс феодального права.

Так, розвиток внутрішнього та зовнішнього ринків спонукав шляхту та магнатів до перетворення своїх маєтків на фільварки – господарства, засновані на постійній щотижневій панщині.

Відповідно до «Устава на волоки», виданого в 1557 р. великим князем Литовським, великокнязівські і селянські землі поділялися на волоки-ділянки землі в 30 моргів (21,3 га). Під фільварок відводилися кращі землі, що зводилися до купи. Селяни отримували волоки з гіршою землею. Бояри та «панцирні» слуги отримували по дві волоки, селяни – одну волоку на дворіще. Заборонялося селянам перехід із одного місця на інше.

Закінчуючи огляд пам'яток права доби Великого князівства Литовського, потрібно згадати про Литовську Метрику. Це державний архів Великого князівства. В Литовську метрику ввійшло також багато документів фінансово-економічного характеру: акти купівлі-продажу, дарування, листи на володіння нерухомим майном тощо. Литовська Метрика складалася з 1386 по 1794 р.

Характеризуючи суд і процес Великого князівства Литовського, слід відмітити, що до кінця XIV ст. суди і процесуальне право розвивалися подібно до суду і процесу Київської Русі. До системи судів входили:

- великокнязівський суд – суд з необмеженою компетенцією, йому були підсудні всі справи;

- територіальні суди – обласні, суди намісника, вищою інстанцією для них був суд воеводи;

- домініальні суди – одноособові, суди магнатів та шляхти над селянством, їх діяльність регламентувалася Судебником Казимира 1468 р. і привілеєм 1457 р.;

- копні, громадські суди – подібні до общинних судів Київської Русі.

В середині XVI ст. проводиться реформа судової системи. У 1564 р. на Бельському сеймі під тиском шляхти магнати зреклися своїх привілеїв у справі судочинства, внаслідок чого Великий князь заснував земські та гродські (замкові) суди, а з 1566 р. – з підкоморні суди.

Земські суди створювалися в усіх повітах і склалися з суддів підсудка та писаря. Вони обиралися шляхтою і затверджувалися Великим князем. Апеляційною інстанцією для цих судів був суд Великого князя. Розглядали переважно цивільні справи.

Гродські або замкові суди були одноособовими, судив тут намісник, староста або воевода. Розглядали тільки кримінальні справи. Апеляції цих судів могли бути принесені Великому князю.

Підкоморні суди розглядали суперечки про землю. За Статутом 1566 р. Литва і руські землі були поділені на 30 судових повітів. У кожному повітовому місті були три судові установи: земські, гродські і підкоморні суди. Судив підкоморний, призначений Великим князем для кожного повіту.

Таким чином, суди у Великому князівстві Литовському були невід'ємні від адміністрації.

Окреме місце серед норм права, якими управлялися землі Великого князівства, займало магдебурзьке право. Відомо, що в Польщі вже з XII ст. почало осідати чимало німецьких колоністів, які принесли з собою свою організацію життя і право.

В XIII ст. один німецький дворянин Ейке фон Репков склав збірник законів саксонських. Ці закони застосовувалися в німецькому місті Магдебурзі. Рада Магдебурга надавала грамоти всім містам, що хотіли жити за «Магдебурзьким правом». Магдебурзьке право швидко поширюється, крім німецьких міст, ще й на міста Польщі, Литви, Чехії та Угорщини.

Суть магдебурзького права полягала у звільненні міського населення від юрисдикції урядової адміністрації та в наданні місту самоуправління на корпоративній основі, організації

власного суду і певної автономії в господарських відносинах.

В Україні першими містами, які одержали магдебурзьке право, були Хуст, Вишкове, Тячів – з 1329 року; Санок – 1339 року; Львів – 1356 року; Кам'янець-Подільський – 1347 року тощо. Київ одержав магдебурзьке право в 1494 р.

Слід зазначити, що весь місцевий устрій, обсяг прав місцевих органів залежали від характеру тих прав, що були окреслені у відповідному привілеї при наданні кожному конкретному місту магдебурзького права.

У цьому відношенні міста з магдебурзьким правом поділялися на дві головні групи: міста, в яких мало чинність магістратське управління, і міста, де управління здійснювали ратуші. В перших – була розвинена система самоврядування з цілою низкою визначених органів місцевої міської влади, в других – порядок самоврядування був дуже спрощений: ратушними містами і містечками керували війт і два-три бурмістри. На підставі збірників магдебурзького права судові органи влади відокремлювалися від органів адміністративної влади.

Містом з магістратським управлінням керував магістрат, власне магістратська рада, в склад якої входили бурмістри й радці. В цих адміністративних органах були зосереджені функції адміністративно-поліцейські, фінансово-господарські.

Магістрат повинен був дбати про стягнення до міського бюджету визначених податків – від млинів, броварень, гончарень, лазень, гостинних дворів, різницьких лавок, від купців за торгівлю в місті («вагове», «помірне» тощо).

Магістратські урядники повинні були дбати про забезпечення ладу, спокою в місті, регулювати споживчі ціни, стежити за утриманням мостів, за чистотою в місті тощо.

Головна роль у містах з магдебурзьким правом належала війту, який був на чолі міської управи. Війта призначав король, іноді довічно. В деяких містах на підставі королівського привілею його обирало місцеве міщанство з наступним підтвердженням цього обрання королем. Війтом міг бути лише католик. Інших урядових осіб у місті – бурмістрів, лавників, радців, писаря, межувальника, городничого, возного – обирало населення міста.

Наприкінці XVIII ст. магдебурзьке право в українських містах почало занепадати, а в XIX ст. воно було скасовано.

В русько-литовському праві для визначення поняття злочину широко застосовувалися поняття «кривда», «виступ» або «гріх». Литовські статuti вирізняли такі види злочинів: злочини проти життя (вбивство), проти віри (перехід християнина в іудейство чи іслам), злочини проти сім'ї (укладення шлюбу проти волі батьків, двоєженство, укладання шлюбу між кровними родичами), злочини проти моралі (згвалтування), злочини проти держави (змова, зрада державі), майнові злочини (крадіжка, пограбування, розбій, знищення майна). Система покарань, що склалася в Литовсько-Руській державі мала такий вигляд: грошові стягнення, фізичні та майнові покарання (смертна кара, тюремне ув'язнення, болісні покапання). Поряд із загальною системою покарань у Великому князівстві Литовському поширені й допоміжні санкції. Вони застосовувалися як додаткові або для заміни, у разі неможливості застосування основних. З поміж них вирізнялися: вигнання за межі держави, позбавлення спадкових прав, каяття, усунення з посади.

Об'єкти власності у Великому князівстві Литовському поділялися на нерухомі, до яких належала земля, будівлі, ліси та рухомі – всі інші рухомі речі. Головна увага приділялася правовому регулюванню земельної власності. Земельна власність князів, магнатів, шляхти, церкви та селян була недоторканною. Однак існували певні винятки. Піддані, що втекли до «землі ворожої», розглядалися як державні злочинці, а їхні маєтки переходили до скарбниці князя. Діти злочинця втрачали право на нерухоме майно. Позбавлялися права на частку батьківського володіння, які вийшли заміж за іноземця або не отримали батьківського благословення на шлюб. Право володіння підтверджувалося грамотою чи давністю часу у разі відсутності підтверджувальних документів на нерухоме майно воно відбиралося і передавалося до скарбу литовського князя.

Литовське право розрізняло спадкування за законом, заповітом і на основі звичаю. За законом в Литовсько-Руській державі спадкоємцями вважалися діти, брати, сестри, батьки та інші кровні родичі. Не мали право на спадок такі категорії осіб із спадкоємців за законом: донька, яка вийшла без дозволу батька або опікуна, вдова шляхетського роду, яка без дозволу батька вийшла заміж за простолюдина, незаконороджені діти, діти державних злочинців. Законодавство розрізняло батьківське і материнське право. Батьківське передавалося лише синам, а дочкам надавалося придане з четвертої частини всього майна. Материнське майно розподілялося порівну між усіма дітьми. За заповітом спадкодавець мав право розпоряджатися лише купленою або вислуженою у князя земельною власністю, рухомим майном.

За звичаєвим правом на українських землях, що потрапили під вплив Литовського князівства, шлюб міг укладатися без вінчання в церкві. Шлюб набував законної сили з виконанням кількох умов. Насамперед наречені мали отримати згоду батьків. По-друге вимагалася публічність укладання шлюбного союзу, зовнішнім виразом якого було весілля. По-третє, подружжя мало сплатити владі грошовий податок. З XVI ст. в Литовсько-Руській державі узаконили форму церковного шлюбу. Розлучення відбувалося за згодою обох сторін. Церква охороняла шлюб і сім'ю. За церковним законодавством приводом для розлучення могло бути перелюбство або тривала та невиліковна хвороба одного з подружжя.

ТЕМА 6

Українські землі під владою Речі Посполитої (друга половина XVI – перша половина XVII ст.)

1. Етапи зближення Литви й Польщі.
2. Державний устрій.
3. Суспільний лад.
4. Джерела та основні риси права.
5. Поява українського козацтва.

1 питання. Етапи зближення Литви й Польщі

У даному питанні студентам необхідно засвоїти значення для українських земель підписання договорів між Литвою й Польщею — так званих уній. Кожну таку унію слід розглядати як певний етап змови польських і литовських феодалів з метою загарбання українських земель. Такими етапами стали: Кревська унія, яка була підписана у серпні 1385 р. Передумовою її стало те, що польських магнатів і шляхту дуже приваблювали українські землі. Владні кола Польщі внаслідок переговорів з Великим князем литовським Ягайлом запропонували йому польський престол і руку королеви Ядвіги. Так з'являється Кревська унія, відповідно до якої Ягайло став королем польським і за це мусив поширити в землях Великого князівства Литовського латинь, звільнити полонених поляків, приєднати литовські й руські землі до польської корони, а також повернути всі раніше втрачені Польщею та Литвою землі.

Литовці не хотіли пускати поляків безпосередньо на литовські землі, і вже 1389 року Кревська унія була скасована і проголошена незалежність Великого князівства Литовського. Більше того, після перемоги під Грюнвальдом у 1410 р., де Литва зіграла провідну роль у перемозі над німецькими лицарями, до Литви від Польщі відійшло Поділля.

Другим етапом зближення Литви й Польщі можна вважати Городельську унію 1413 р. В цьому документі було закріплено литовську автономію, але закріплювалися права лише для католиків. Це призвело до загострення відносин між православними та католиками. Серед православних поширився рух до Москви, яка оголосила себе «третім Римом» і почала збирати землі Київської Русі. Скрутне становище українських земель ускладнювалося тим, як тероризували український народ кримські татари. Вони були одночасно в союзі з Москвою і Литвою.

На початку XVI ст. у Великому князівстві Литовському відчувалася поляризація інтересів різних верств населення. Польські магнати, маючи землі і багатства у Великому князівстві Литовському, тиснули на уряд щодо об'єднання Польщі і Литви в єдину державу. Литовська верхівка прагнула політичної незалежності Великого князівства і пропонувала укласти унію з Польщею. Українське і білоруське православне панство мало промосковську орієнтацію. В цей час на політичну арену в Литві та Польщі виходить шляхта — нова сила, яка висуває свої вимоги й претензії в політичній та економічній сферах.

В січні 1569 р. у Любліні король Сигизмунд Август скликав польсько-литовський сейм, який проходив у гострій боротьбі. Литовці виступили зі своїм проектом унії, але поляки його не підтримали. Тоді литовці покинули сейм. Польська делегація самостійно прийняла рішення про приєднання до Польщі Волині та Підляшшя. Через деякий час до Польщі добровільно приєдналися Київщина та Брацлавщина. З метою прихилення до унії української і білоруської православної шляхти для неї було видано цілу низку привілеїв. А тих, хто виступав проти унії, було піддано репресіям. В таких умовах дрібна шляхта, незадоволена пануванням магнатів, перейшла на бік Польщі. Це змусило магнатів Радзивіла і Костянтина Острозького, які очолювали литовську опозицію, підписати унію.

1 липня 1569 р. було підписано акт Люблінської унії. Відповідно до нього Корона (Польща) й Велике князівство Литовське об'єднувалися в єдину державу — Річ Посполиту. Тепер обирався єдиний спільний король, якого одночасно проголошували Великим князем.

Створювався об'єднаний польсько-литовський сейм. Спільною була монета і проводилася спільна зовнішня політика, передбачалося зближення польської і литовської систем права. Роздільними залишалися: державний герб, печатка, фінанси, адміністрація, військо.

Потрібно зазначити, що в XVI ст. українські землі опинилися у складі різних держав. Так, Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина і Підляшшя входили до складу Польщі; Берестейщина і Пінщина – до складу Литви. Землі по Десні, Сейму і навіть у верхів'ях Псла, Ворскли і Дінця відійшли до Москви. Буковина з середини XVI ст. перебувала в складі Молдавії, а з 1564 р. – у складі Туреччини. Закарпаття відійшло спочатку до Угорщини, а з 1526 р. – до Австрії.

Четвертим етапом зближення польської і литовської частин Речі Посполитої стала Берестейська церковна унія. Студенти мають усвідомити, як в умовах польсько-католицької експансії, що розпочалася після Люблінської унії, українська знать, яка одержала привілеї і не хотіла розлучатися зі своїм високим соціальним статусом, стала зрікатися православної віри. Тільки лічені магнатські роди залишалися в православ'ї. Таким чином, відхід українського панства-верстви, яка могла впливати на політику Речі Посполитої, від боротьби за збереження православної віри призвів до інтенсивніших колонізацій та покатоличення українських земель.

У 1590 році православний єпископ Львова Балабан порушив питання про унію з Римом на таємній зустрічі православних єпископів у Белзі. Його підтримали ще три єпископи. Наприкінці 1595 р. папа Климент VIII оголосив про офіційне визнання унії. Ця звістка викликала хвилю незадоволення в православній громаді. Для скорішого розв'язання цього питання в Бресті в жовтні 1596 р. було скликано церковний собор для офіційного проголошення унії.

Слід зазначити, що собор відразу ж розколовся на два окремі собори – православний і уніатський. Уніатський собор під проводом київського митрополита М. Рогози підписав унію, присягнув на вірність папі римському, хоча жодних повноважень на цей акт від константинопольського патріарха він не мав. На православному ж соборі було відкинута унія й оголошено про позбавлення духовної влади відступників. Учасники собору підписали протест проти унії і надіслали його королю. Але король Сигізмунд II затвердив рішення уніатів.

Відповідно до затвердженого документа уніатське духовенство, як і католицьке, звільнялося від податків, а шляхта, яка прийняла унію, одержувала право обіймати державні посади нарівні з католицькою шляхтою. Уряд вважав унію обов'язковою для всіх православних на території Речі Посполитої.

Таким чином, внаслідок проголошення унії з'являється ще одна християнська конфесія в духовному житті українського народу – уніатська або греко-католицька, яка мала складну долю в українській історії.

2 питання. Державний устрій

Розглядаючи державний лад України цього періоду, слід проаналізувати польські структури влади, чинність яких поширювалася і на українські землі.

В новій державі відбувалися зміни в адміністративному поділі території. Річ Посполита адміністративно поділялася на три провінції – Велику Польщу, Малу Польщу (до складу якої входила більшість українських земель) і Литву. Було створено шість воєводств – Руське, Белзьке, Київське, Чернігівське, Подільське, Брацлавське. Воєводства поділялися на повіти (на Україні близько 20), кожен повіт – на волості. З місцевої шляхти король призначав воєвод, старост і каштелянів. У королівських землях створювалися староства. В українських землях існувала волосна система адміністративно-територіального поділу. Декілька волостей складали повіт.

Вальний сейм у відповідності до Люблінської унії 1569 р. став вищим законодавчим органом республіки. До його складу входили король, сенат і посольська ізба. Король головував на засіданнях сейму. До Сенату входили вищі посадові особи Речі Посполитої – сенатори. Вони не брали участі у голосуванні, а лише висловлювали свою думку з того чи того питання. Вальний сейм мав такі повноваження: ухвалював закони, встановлював розміри та нові види

податків, скликав посполите рушення, проводив нобілітацію (надавав шляхетство), укладав міжнародні договори, союзи, здійснював помилювання та амністував засуджених, окреслював курс зовнішньої політики тощо.

Посольська ізба складалася з 170 депутатів-послів від земської шляхти і грала визначну роль в прийнятті сеймових рішень. Постанови Вального сейму називалися конституціями.

Велике значення у формуванні державної системи Речі Посполитої мали «Артикули» Генріха Валуа 1572 р. Ними проголошувалася дворянська республіка на чолі з королем. Короля обов'язково обирали. Для цього скликалися особливі сейми: 1) конвокаційні – вирішувалося питання про час, місце й умови обрання короля; 2) елекційні – відбувалися вибори короля; 3) коронаційні – коронація та присяга короля. Він відмовлявся від принципу успадкування влади і був зобов'язаний вирішувати найважливіші питання внутрішньої і зовнішньої політики лише з урахуванням думки сенату, а кожні два роки – скликати сейм. Особисте життя короля також чітко регламентувалося. Він міг брати шлюб і розлучатися лише з дозволу сенату. Наречена мала бути католицького віросповідання, в іншому випадку не могла стати королевою, доки не прийме католицизму. Відповідно до «Артикулів» у разі порушення королем прав і привілеїв шляхти вона мала право відмовитися від покори королю. Слід зазначити, що ефективність роботи сейму різко понизилася в середині XVII ст. після того, як була запроваджена практика прийняття рішень виключно консенсусом. Будь-який учасник міг скористатися правом «*liberum veto*» і заблокувати будь-яку постанову.

Виконавча влада належала королю. Виконувати обов'язки йому допомагали вищі сановники, що входили до складу сенату. Так, маршалок коронний (або великий) відав королівським двором, канцлер – королівською канцелярією, коронний підскарбій – скарбницею Корони, коронний гетьман – військом Корони.

У системі управління особливе місце займали шляхетські сеймики, які збиралися у воєводствах і повітах. Це своєрідні установи дворянського самоуправління, які обмежували владу королівської адміністрації. В компетенцію сеймиків входили питання оподаткування, організації збройних сил у воєводствах. На сеймиках шляхта обирала також своїх представників до загальнонаціонального сейму і Люблінського трибуналу – вищої касаційної інстанції шляхетських судів.

Місцеве управління у Речі Посполитій зосереджувалося в руках воєвод, каштелянів, старост та інших громадських та земських службових осіб. До низових органів місцевого управління належали волосні і сільські органи. Справами волості займався королівський волосний староста. На селі всі питання вирішував сільський сход (збори), якому був підпорядкований сільський староста і сільський писар. На землях, які знаходилися у приватному, володінні, систему місцевого управління визначав власник. Система управління в містах в цей період не змінилася. Більшість міст придбала магдебурзьке право.

3 питання. Суспільний лад

Суспільна організація на українських землях, що перебували у складі польської корони, складалася під впливом процесів, притаманних середньовічній Європі. Тісні зв'язки Польщі з західноєвропейськими країнами сприяли формуванню замкнених суспільних верств, що дістали назву станів. Спочатку правові відмінності між станами були непомітними, дозволялося безперешкодно переходити з одного стану до іншого. Згодом право переходу було обмежене, врешті-решт, стало майже неможливим. Впродовж XV – XVII ст. у Польщі склалися такі політично активні суспільні стани: 1) шляхта, що поділялася на магнатів (великих землевласників), середніх і дрібних, «ходачкову шляхту» (зубожілий прошарок, який не мав земельної власності). Магнати мали право видавати правові акти, що поширювалися на їх підданих. Із них формувався сенат, призначалися найвищі посадовці в державі.

Середня шляхта у XVI ст. становила могутню політичну силу. Саме її представники обирали короля, затверджували закони, податки, впливали на внутрішню і зовнішню політику в державі. Від середини XVI ст. шляхетство передавалося в спадщину. У 50-60-х роках XVI ст. під тиском шляхти сейм видав низку постанов, якими зрівняв шляхту у правах з магнатами; 2) духівництво поділялося на римо-католицьке, греко-католицьке (з 1596 р.) і православне.

Привілейоване становище посідала римо-католицька церква, яка володіла декілька мільйонами сіл. Православна церква втратила своє привілейоване становище, навіть опинилася перед небезпекою повного знищення. Призначення на вищі церковні посади здійснювалося польським королем, діяльність контролювалася державною владою; 3) міщани за своїм соціальним становищем поділялися на три категорії: міський патриціат (найзаможніші купці, лихварі, ремісники та магістратські чиновники), власне міщани (середні торговці, власники промислів і майстерень, бюргерство (тобто звичайні мешканці), міські низи («плебс» - дрібні й розорені торговці та ремісники, підмайстри, учні, слуги, позацехові ремісники; 4) селянство, яке поділялося на три групи: вільні селяни, залежні селяни, покріпачені селяни. На селянстві лежав увесь тягар сплати податків на користь держави, церкви, феодалів; 5) козацтво.

4 питання. Джерела та основні риси права

Зазнало розвитку й право в Речі Посполитій. Українці при звичаювалися до тих законів, до тієї системи управління, що існувала на Заході.

Аналізуючи право Речі Посполитої, студенти мають усвідомити, що в II половині XVI ст. у самій Польщі проблема кодифікації вирішена не була, не існувало цілісної правової системи. В основному уряд створював збірники, що охоплювали норми польського звичаєвого права, а також видані раніше статuti (Вислицький статут 1347 р. – перший кодифікований збірник звичаєвого права, який встановлював обов'язки військової служби для шляхти і духовництва, залежно від розмірів землеволодіння; Вартський статут 1420 – 1423 рр. – норми шлюбно-сімейного, спадкового і опікунського права) та конституції.

У Великому князівстві Литовському була, навпаки, досить розвинена система права. Тому можна говорити про поширення права Великого князівства після 1569 р. на польську територію, хоча повної уніфікації права не відбулося.

Великий вплив на розвиток права в Речі Посполитій мали Литовські статuti (1529 р. – Старий статут; 1566 р. – Волинський статут). 1588 року в Речі Посполитій з'являється так званий Новий Статут.

Статuti закріплювали повну дієздатність лише магнатів і шляхти. Залежні селяни могли вступати у правовідносини тільки з дозволу своїх феодалів. Холопи та челядь узагалі не були суб'єктами правовідносин.

Литовські статuti регулювали способи набуття земельної власності: в спадщину, внаслідок укладання цивільних договорів (купівля-продаж, дарування, міна тощо), за службу.

Шляхта дістала право на розпорядження землею. В спадкових відносинах успадковування за законом визначало черги спадкоємців. Так, спадкоємцями першої черги були діти, подружжя. Доньки одержували тільки чверть майна у вигляді приданого.

У Новому Статуті 1588 р. мали чітку диференціацію стани, об'єкти і суб'єкти злочинів (на відміну від Старого 1529 р. Статуту, де зазначалося, що бідні й багаті за один і той самий злочин мають відповідати за одними і тими самими нормами). Запроваджувався державний розшук злочинців. Кримінальна відповідальність наставала з 16 років (у попередніх редакціях Статутів – з 14 років). Вводилося поняття недієздатної особи у зв'язку з психічним захворюванням.

При ознайомленні з документами студенти мають зрозуміти систему злочинів. Так, за Новим Статутом злочини поділялися на: державні (проти короля, місцевих органів влади, зрада тощо); проти релігії і церкви (чаклунство, перехід християнина в іншу віру тощо); проти особи (вбивство, статеві злочини, образа честі, тілесні ушкодження); майнові злочини (викрадення майна з застосуванням зброї).

Покарання розглядалося як об'єктивна необхідність віддати належне за скоєні злочини.

Система покарань за Новим Статутом мала такий вигляд: смертна кара призначалася в залежності від важкості злочинів. Як правило, за перші три види злочинів здійснювалася шляхом повішення, саджання на кіл, спалення, потоплення, четвертування, відрубання голови, забивання камінням; тілесні пошкодження — биття палицями, пруттям, відрізання вух, язика, відрубання руки тощо; ув'язнення застосовувалося на термін від шести тижнів до одного року; конфіскація майна; позбавлення честі (інфамія).

Зазначимо, що Литовські Статути в українських землях зберегли своє значення як джерело права до початку XIX ст.

Правом земельної власності в Польщі користувалися: король (надавав землі в довічне або тимчасове володіння), католицька церква та магнати. У польському земельному праві перевага надавалася успадкуванню за законом. На початку XVI ст. нерухомість взагалі було заборонено заповідати. Дозволялося успадковувати через заповіт гроші та рухомі речі. Іншою характерною рисою спадкового права було обмеження прав жінки на успадкування нерухомості. $\frac{3}{4}$ батьківського майна переходило до синів, $\frac{1}{4}$ успадковували дочки. Материнське майно всі діти успадковували в однакових частках.

Укладання шлюбу регламентувалося нормами католицького права, причому оформлення шлюбних відносин відбувалося на підставі обряду вінчання. Умовами, необхідними для вступу до шлюбу, досягнення необхідного шлюбного віку та згода батьків. Підставою для припинення шлюбу за церковними канонами була лише смерть одного з подружжя. Розлучення у справах католиків здійснювалося лише духовним судом, у православних – світським судом.

5 питання. Поява українського козацтва

Коріння українського козацтва сягає ще в кінці XII – першій половині XIII ст. Інтенсивне «показачення» українських громад починається у II пол. XV – на початку XVI ст. переважно серед незадоволених порядками в польсько-литовській державі. Це становило небезпеку для польського уряду. На нових землях, здебільшого в Наддніпрянщині, склався своєрідний козацький лад. Козаки об'єднувалися в громади й усі важливі питання обговорювали та розв'язували на радах. Соціальний і національний (хоча переважали українці) склад козацтва був різноманітний. Відомо, що в 1552—1554 рр. український магнат Дмитро Вишневецький (Байда) об'єднав поодинокі групи козаків, створивши на о. Мала Хортиця козацький центр, унікальну військову формацію – Запорозьку Січ. Запорозька Січ поділялася на 38 військових підрозділів – куренів.

Курінь – це низова військова одиниця, очолювана курінним отаманом. У складі куреня було кілька десятків козаків. Вони обирали курінного отамана терміном на один рік. Курінний отаман займався господарськими, фінансовими і військовими справами куреня, здійснював управління справами, організовував навчання новоприбулих козаків, забезпечував провіантом і зброєю, мав судову компетенцію в адміністративних і цивільних справах.

Об'єднання кількох куренів називалося сотнею. На чолі сотні стояв сотник. До його адміністрації входили: писар, декілька хорунжих та осавулів. Сотник мав адміністративні, військові, господарські, фінансові функції, а також судові у цивільних справах.

Полк об'єднував кілька сотень козаків. На чолі полку стояв полковник, який у своїй діяльності опирався на адміністрацію: кошового обозного, полкового писаря, полкового суддю, декількох полкових хорунжих і бунчужних.

Кіш – центральний орган управління, очолюваний гетьманом. Запорозька Січ поділялася на 58 територіальних одиниць – паланок на чолі з полковниками.

Вищою інстанцією Запорозької Січі як військово-політичного об'єднання була Загальновійськова рада. Вона збиралася двічі на рік – на Різдвяні свята і на Покрову. Вона вирішувала питання війни і миру, військових походів, заслуховувала звіти й обирала на термін до одного року найвищих посадових осіб.

Найвища адміністративна, військова, судова і духовна влада належала кошовому отаману (пізніше – гетьману).

На територію Запорозької Січі жінки не допускалися. Постійно проживати мали право тільки неодружені чоловіки.

Наголосимо, що соціальний статус козака визначався не походженням, чи багатством, а часом перебування на Січі. Можна стверджувати, що фактично на терені України з'явилося унікальне для Європи військово-територіальне утворення із своїми правилами співжиття, яке стало основою відродження української державності в середині XVII ст.

З 1572 р. польські королі робили спроби залучити запорожців до охорони південних кордонів своєї держави. Для цього складалися спеціальні списки-реєстри, відповідно до яких козаків залучали на королівську службу.

Польський уряд надавав таким козакам певні пільги, зокрема: звільнення від податків, виведення з-під юрисдикції польського панства, гарантоване право на купівлю-продаж землі, заняття торгівлею і промислами, забезпечення зброєю та одягом. У такий спосіб уряд сподівався за допомогою реєстрового козацтва встановити контроль над Запорозькою Січчю. Але складання реєстрів не змогло пригасити український національно-визвольний рух.

Під час селянсько-козацького повстання 1637-1638 років польський уряд, занепокоєний підтримкою повсталого народу з боку козацтва, ухвалив постанову «Ординація Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої». В цьому документі фактично знищувалися права реєстровців «на вічні часи», зокрема на обрання старшин та на козацьке судочинство. Два полки реєстрових козаків постійно повинні були перебувати на Запоріжжі, щоб не допускати туди втікачів. Сейм обирав комісара, який зосереджував військову і судову владу над реєстровими козаками.

Посади полковників і осавулів надавалися лише шляхтичам. Козакам дозволялося проживати лише в королівських маєтностях Корсунського, Черкаського і Чигиринського староств. Реєстр встановлювався в кількості шести тисяч осіб. Усі виключені з нього повинні були повертатися в панське підданство. Значно обмежувалася соціальна база формування козацтва. Таємні статті «Ординації», що у вигляді інструкцій надійшли в Україну, передбачали створення при комісарі особливого загону з підвищеною платнею для попередження «козацького свавілля».

Статус реєстрового козака не був чітко визначений і нормативно забезпечений. Скажімо, на практиці польська адміністрація у будь-який час мала змогу викреслити козака з реєстра. Меншою мірою скорочення або ліквідація реєстру позначалися на верхівці реєстрового козацтва, яке походило з української шляхти.

Таким чином, українське козацтво XVI-XVII ст. поділялося на запорозьке, реєстрове і козацтво прикордонних міст, яке взагалі не мало вираженого правового статусу. В процесі майнового розшарування козацтва виникала верхівка козацтва, яка мала політичну та економічну вагу на Січі.

План семінарського заняття

1. Державний лад України в складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.
2. Суспільний лад в українських землях у складі Великого князівства Литовського.
3. Джерела і розвиток права в українських землях у складі Великого князівства Литовського.
4. Судова система і судовий процес у Великому князівстві Литовському.
5. Адміністративний устрій і управління в Речі Посполитої в II пол. XVI – на поч. XVII ст.
6. Запорозька Січ – зародок української державності.

Теми рефератів: Право запорозького козацтва у XVI – XVIII ст.

Клейноди Запорозької Січі.

Джерела права литовсько-польського періоду.

Магдебурзьке право в Україні.

Термінологічний словник

Гетьман – воєначальник, отаман, ватажок козацького війська – в Україні в XVI – XVII ст.; у XVII – XVIII

ст. – правитель України та головнокомандуючий козацького війська.

Киш – у Запорозькій Січі XVI – XVIII ст., місце постійного перебування запорозьких козаків та назва їхнього органу управління, що мав військові, виконавчі, судові та адміністративні функції.

Козак – вільна людина, прикордонник, охоронець.

Копний суд – суд сільської громади, який збирався в Україні у період середньовіччя. Діяв згідно зі звичаєвим “копним” правом. Суд чинили обрані громадою “копні мужі”. Функціонально розрізнялися “гаряча копа” (для розшуку злочинця по гарячих слідах), “велика копа” (для судового слідства) та “завита копа” (для винесення вироку та його виконання). Серед покарань застосовувалися штрафи, тілесна та смертна кара, практикувалося умовне засудження. З часом компетенція цих судів була обмежена, хоча деякі його положення були кодифіковані в Литовських статутах.

Кошова старшина – адміністративне і військове керівництво Запорозької Січі: кошовий отаман, військовий суддя, писар, обозний, осавул.

Курінь – військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі.

Лава – судовий орган, складова частина магістрату в українських містах з магдебурзьким правом, на яку покладалося здійснення правосуддя.

Литовські статут – кодекси середньовічного права Великого князівства Литовського, що діяли на захоплених ним українських землях в XVI – першій половині XIX ст.

Люстрації – в Речі Посполитій описи маєтностей для податкових і військових потреб, що проводилися кожні п’ять років за ухвалою польського сейму 1562 р.

Магдебурзьке право – закони, що надавали містам часткове самоврядування.

Магістрат – орган міського самоврядування.

Магнати – великі феодали, родовита і багата знать у ряді країн Європи.

Міщанство – суспільний стан за доби середньовіччя і нового часу, до якого належало населення міст і містечок.

Парламент – найвищий законодавчий і представницький орган влади в державі з республіканською формою правління, який обирається населенням.

Посполиті – назва некозацького населення (селян, міщан) в Україні XV – XVIII ст.

Реєстрові козаки – частина українських козаків, узятих урядом Речі Посполитої на військову службу і внесених в особливий список (реєстр).

Фільварок – на Правобережній Україні XIV – I пол. XIX ст. комплекс земельних угідь, на яких феодал вів власне господарство, використовуючи працю кріпаків.

Церковне звичаєве право – сукупність правил поведінки, що не набули законодавчого затвердження, але їх обов’язково слід було дотримуватися в житті (наприклад, поведінка в церкві, під час богослужіння, виконання повинностей на користь церкви тощо).

Церковні селяни – категорія феодально залежного сільського населення, піддані різних церковних інституцій, що мешкали на їхніх землях і виконували на їхню користь повинності. У II пол. XIX ст. церковні селяни внаслідок проведення секуляризаційних реформ були переведені у безпосереднє відання держави.

Сейм – станово-представницький орган за доби феодалізму в Польсько-Литовській державі.

Січ – укріплене місто козаків, лежало за дніпровськими порогами, на островах..

Стан – соціальна група, що мала закріплені в звичаях або законах права і обов’язки.

Унія – об’єднання, союз.

Шляхта – світські дрібні та середні феодали у країнах Центральної Європи (Польща, Литва, Україна та ін.).

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризувати державний лад Великого князівства Литовського.
2. Охарактеризувати правове становище населення Великого князівства Литовського.
3. Перелічіть і дайте характеристику основним категоріям селян Великого князівства Литовського.
4. Назвати характерні риси організації управління в містах з магдебурзьким правом.
5. Які зміни відбулися у суспільному становищі на українських землях після Люблінської унії?
6. Охарактеризувати розвиток права на українських землях після Люблінської унії.
7. Розкрити механізм організації влади в Запорозькій Січі.

Навчальні завдання

1. Користуючись текстом Литовських статутів, зробити конспект питань:
  - а) право власності;
  - б) зобов'язальне право;
  - в) спадкове право;
  - г) шлюбно-сімейне право;
  - д) поняття злочину та система покарань.

Джерела і література

а) джерела:

Статут Великого княжества Литовского 1529 г. – Минск, 1960.

Хрестоматія з держави і права України: У 2-х т. / За ред. В.Д.Гончаренко. – Том 1. 3 найдавніших часів до початку XX ст. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2000. – С. 50-60.

б) література:

Заруба В.М. Історія держави і права України: Навчальний посібник. – К.: Істина, 2006. – с. 83-110.

Захарченко П. П. Історія держави і права України: Підручник. – К.: Атіка, 2005. – с.46 - 131.

Іванов В. М. Історія держави і права України: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2002. – Ч. 1 – С. 54-79.

Історія держави та права України: Підручник. – У 2-х т. / За ред. В.Я.Тація, А.Й.Рогожина. Том. 1. – К.Видавничий Дім "Ін Юре", 2000.– С. 128-186.

Історія держави і права України: Навч. посіб. / А.С. Чайковський. – К.: Юрінком Інтер, 2000 – с. 93 - 167.

Орленко В.І. Історія держави і права України (в таблицях та схемах): навч. посіб. / В.І. Орленко, В.В., Орленко В.В.. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. – с. 59-89.

Палєєва Ю. С. Історія держави і права України : зб. завдань для самост. роботи / Ю. С.

Палєєва ; Дніпропетр. ун-т економіки та права ім. Альфреда Нобеля. - Д. : [Вид-во ДУЕП ім. Альфреда Нобеля], 2011. – с.16-21.

Трофанчук Г.І. Історія держави і права України: навч. посіб./ Г.І.Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – с. 101-129.

Бодрухин В.М., Довжук І.В., Литвиненко В.Ф. Нариси з історії Української державності / до кінця XIX століття/ *Монографія.* – Луганськ: вид-во СНУ, 2000. – с. 61-79.

Бачур Б.С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в X – середині XIX століть (історико-правовий аспект): Монографія. – Одеса: ОНУ ім. І.І.Мечникова, 2008. – с. 72-134.

Владимирский-Буданов М Ф. Немецкое право в Польше и Литве. – СПб., 1868

Грозовський І. Козацьке право // Право України. – 1997. – № 6.

Грозовський І. Право власності на землю в Запорозькій Січі // Право України. – 1997 – № 8.

Іванченко Р Історія без міфів. – К., 1996.

- Інкін В Ф* Сільські суди німецького права в Галичині XVI-XVIII ст. // Вісн. Львівського університету. Серія історична. – 1983.
- Ісаїв П* Причини упадку української держави в княжі та козацькі часи. – Рим, 1975
- Історія України в особах: Литовсько-польська доба* / Дзюба О., М. В., Ісаєвич ін. – К.: Україна, 1997.
- Кіселичник В.* Про надання українським містам у XIV-XVIII ст. магдебурзького права // Право України. – 1996. – № 9.
- Климовський С. І.* До питання про обмеженість магдебурзького права середньовічного Києва // Український історичний журнал. – 1997. – № 4.
- Кобилецький М.* Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. – Львів: ПАІС, 2008. – 406 с.
- Кобилецький М.* Магдебурзьке право у селах Галичини // Право України. – 2003. - №8.
- Ковальова С.Г.* Інститут заповіту в праві українських земель Великого князівства Литовського // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 33. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006.
- Крикун М Г* Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях // Проблеми слов'янознавства. – 1990. – Вип.42.
- Крикун М Г* Адміністративно-територіальное устройство Правобережной Украины в XV-XVIII ст. – К.: Инст. Укр. археографии АН Украины, 1992.
- Кульчицький В.С., Тищик Б.Й.* Історія держави і права України: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2001 – с. 38 - 69.
- Музиченко П.* Магдебурзьке право в Україні // Юридический вестник. – 1994. – № 3.
- Музиченко П.П., Долматова Н.І., Крестовська Н.М.* Практикум з історії держави і права України: Навч. посіб. – К.: Вікар, 2002 – с. 104 – 113.
- Паньонко І. М.* Судові органи Запорозької Січі // Запорозьке козацтво в пам'ятниках історії та культури. – Запорозжя, 1997.
- Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Львів, 1990-1991. – Т. 1-3.

ТЕМА 7

Держава і право Гетьманщини (II пол. XVII ст. – XVIII ст.)

- 1. Формування, суспільно-політичний та адміністративний устрій Української козацько-гетьманської держави Богдана Хмельницького.**
- 2. Правова система Української козацько-гетьманської держави Суд і процес.**
- 3. Юридичне оформлення об'єднання України з Росією.**
- 4. Політичні та правові проблеми переходу України під владу Московської держави і Речі Посполитої після смерті Богдана Хмельницького.**
- 5. Адміністративно-політичний устрій українських земель у складі Росії. Зміни в суспільних відносинах.**
- 6. Конституція Пилипа Орлика 1710 р.**
- 7. Кодифікація та основні риси права України-Гетьманщини. Суд і процес.**

1 питання. Формування, суспільно-політичний та адміністративний устрій Української козацько-гетьманської держави Богдана Хмельницького

Слід наголосити, що прийняті у Речі Посполитій «Статті для заспокоєння руського народу» 1632 р., а також «Ординація війська Запорозького реєстрового» 1638 р. не зупинили, а навпаки, сприяли подальшому наступу польських феодалів. Тому напередодні народно-визвольної війни соціально-економічні, політичні та національно-релігійні суперечності в Україні значно загострилися.

Слід зазначити, що війна українського народу за своєю суттю і рушійними силами була антикріпосницькою, антифеодальною, а за політичною спрямованістю – народно-визвольною.

У ході війни, незважаючи на різні кінцеві цілі, практично всі соціальні верстви України об'єдналися проти спільного ворога – Речі Посполитої. Визвольна боротьба українського народу певною мірою мала інтернаціональний характер, у ній брали участь представники 23 націй і народностей.

Особливо яскраво антифеодальний характер війни проявився після Зборівського договору 1649 р., умови якого не сприйняли селяни і рядове козацтво, яке не потрапило до реєстру. Всі вони за умовами договору мусили переходити у підданство до польських панів.

7 серпня 1649 р. у Зборові відбулися українсько-польські переговори, де козацька старшина висунула 18 вимог. 8 серпня 1649 р. була обнародована «Декларація його королівської милості війську Запорозькому», яка отримала назву Зборівська угода.

Цим нормативним актом встановлювалося, що:

- 1) кордони українсько-козацької території по лінії Дністер-Ямпіль-Брацлав-Вінниця-Погребище-Паволоч-Коростишів-Горностайпіль-Димер-Остер-Чернігів-Ніжин-Ромни;
- 2) реєстр війська запорозького 40 тис. чоловік із підтвердженням усіх попередніх вольностей;
- 3) на козацькій території не було присутності коронного війська;
- 4) всі посади в Україні повинні були обіймати особи православної віри;
- 5) київський митрополит отримав місце в сенаті;
- 6) єзуїти не мали права проживати в українських містах;
- 7) питання про Берестейську унію виносилося для обговорення на засідання польського сейму.

У спеціальному привілеї король підтвердив усі попередні права та вольності козацтва. Таким чином, з укладанням Зборівської угоди відбулося правове визнання української

державності на території трьох воєводств — Київського, Чернігівського і Брацлавського. Будівничими цієї держави стали українська шляхта і козацька старшина.

Ознаками Української козацько-гетьманської держави були: наявність власної території, незалежна публічна влада, наявність фінансово-податкової системи, права і судочинства.

Необхідно зазначити, що при формуванні Козацької держави враховувався досвід військової полково-сотенної організації Запорозької Січі, яка була перенесена на визначені території і стала єдиною політично-адміністративною, військовою і судовою владою в Україні. Публічна влада складалася з трьох урядів: генерального, очолюваного гетьманом, полкового і сотенного, який у свою чергу у військовому відношенні поділявся на курені по 20-30 козаків у кожному. Генеральний уряд був вищим розпорядчим, виконавчим і судовим органом держави. Вищим органом влади формально вважалася військова рада. Але вона не була постійно діючим органом і скликала для вирішення найважливіших питань: ведення війни, обрання генерального уряду тощо.

Гетьман України був правителем України, главою генерального уряду. Він мав широкі владні повноваження – законодавчі, виконавчі, судові, скликав ради.

Вища судова інстанція – Військова (козацька) рада. В умовах становлення держави в 1648 р. розпочався складний процес еволюції загальної військової ради з органу козацького самоврядування у найвищий державний орган козацької України до компетенції ради належало розв'язання найголовніших питань внутрішньої і зовнішньої політики, а також обрання гетьмана і генеральної старшини. Оскільки вона формою прояву прямої демократії, в її роботі брали участь десятки тисяч осіб (козаки, козацке суспільство, часто представники духовенства). Нерідко під час обговорення мало місце протистояння різних поглядів, що інколи переростало у зіткнення (Ніжинська «чорна» рада 1663 р.). з 1649 р. відбувається перетворення генеральної ради на представницький орган, участь у роботі якого брали не всі козаки, а лише гетьман, генеральні старшини, полковники, сотники й обрані від кожної сотні делегати (від двох до двадцяти осіб); інколи запрошувалися представники від міщан та духовенства (загальна кількість ради сягала 2-4 тис.).

Занепад з 1649 р. ролі генеральної ради водночас супроводжувався зростанням значення старшинської ради, засідання якої відбувалося або у формі зібрання генеральних старшин і полковників, або у формі проведення старшинського з'їзду. До компетенції старшинської ради належало розв'язання найважливіших питань політичного життя, зовнішньої політики, регулювання зборів податків, використання земельного фонду держави. Вона приймала також ухвали, що мали силу закону й відігравала важливу роль на початковому етапі процедури обрання гетьмана.

Уряд складався з генеральної старшини, яка очолювала окремі галузі управління. Генеральний обозний був другою посадовою особою в державі після гетьмана, відав артилерією, зведенням оборонних споруд. Генеральний осавула займався скликанням генеральної ради, підтриманням дисципліни в армії, складанням козацьких реєстрів, організовував супровід іноземних послів. Генеральний бунчужний охороняв знаки гідності гетьманської влади; генеральний писар опікувався зовнішніми відносинами, зберігав державну печатку, візував документи уряду, виконував доручення глави держави. Генеральний суддя очолював найвищий судовий орган, який був апеляційною інстанцією для полкових і сотенних судів, а справами скарбниці відав генеральний підскарбій.

Помітну роль відігравала рада генеральної старшини (обозний, писар, два судді і два осавули), що становила постійно діючу структуру. Вона займалася розв'язанням зовнішньополітичних термінових і таємних справ, здійснювала повсякденне адміністративно-господарське управління країною, виконувала функції генерального штабу, організовувала і контролювала збір податків і мита. В період гетьманування Б.Хмельницького виконувала дорадчу функцію, пізніше перетворилася на важливий орган законодавчої, виконавчої і судової влади.

В адміністративному відношенні Україна за часів Богдана Хмельницького поділялася

на полки. Так, за Зборівською угодою 1649 р. встановлювалося 9 полків на правому березі і 7 на лівому, 272 сотні. 1650 року було вже 20 полків. Полки поділялися на сотні з селами та містечками. Здійснювали управління відповідно полкові та сотенні уряди. Полковий уряд становили полковник та полкові старшини на перших порах важливу роль відігравала козацька полкова рада, що обирала полковників і старшин, однак із 1649 р. її роль помітно зменшується. В управлінні полковники опиралися на старшину – обозного, суддю, осавула і писаря. Полкову модель діяльності органів влади було перенесено у сотню, де сотенний уряд очолював сотник до його складу входили старшини і городовий отаман. Сотник мав широкі військові, адміністративні й судові повноваження, підлягаючи по вертикалі полковникові, чим забезпечувалася централізація влади. Сотенні осавула і писар виконували однотипні з полковими осавулами і писарем функції. Особливе місце посідав городовий отаман, наділений переважно адміністративною владою в містах. Він пильнував за збереженням у них порядку, виконував обов'язки коменданта, за відсутністю сотника очолював колегію сотенного суду. Розв'язання всього комплексу питань внутрішнього життя села займався сільський отаман.

За Зборівською угодою козацький реєстр встановлювався у 40 тис, а в цілому за період 1648-1654 рр. українська армія сягала 300 тис.

Козацьке військо мало чітку організацію і складалося з полків (полк – від 5 до 20 тис. козаків), полк поділявся на сотні (від 200 до 250 козаків), а сотні – на курені (до 30 чол.).

В часи Козацької держави військова служба була безкоштовною. Козаки жили за рахунок визволених колишніх королівських і панських земель. Частина цих земель залишалася для загальновійськових потреб, так звані «франгові» землі діставала козацька старшина, а деякі землі призначалися для утримання артилерії. Військо сплачувало державні податки, які визначав державний скарб (казна). Військовими доходами відала генеральна скарбова канцелярія, очолювана генеральним підскарбієм. У його підпорядкуванні були комісари в полках і комісарські десятники в сотнях. Необхідно звернути увагу на те, що з визволенням України з-під влади Речі Посполитої та утворенням самостійної держави її фінансова політика набула суверенного характеру. Так, податки збиралися з селян і міських жителів, козаки від податків звільнялися. Податками також відав генеральний підскарбій. Значні доходи державі давали податки з меду, горілки, пива, різних промислів. Товари, імпортовані в Україну, обкладалися ввізним митом.

У ході формування української державності українська мова стає державною мовою. Нею писалися не лише внутрішні акти і документи, вона була у вжитку й у міжнародних відносинах.

Міжнародні зв'язки Козацької України були достатньо широкими: з Росією, Туреччиною, Кримом, Трансільванією, Молдавією, Венецією, Валахією, Швецією, Угорщиною. Сам хід визвольної війни вимагав таких зв'язків. Є свідчення про визнання України Австрією, Персією, Францією, Англією.

Зазначимо особливості української державності: виборність органів публічної влади, значна роль колективних органів (військових рад). Саме в цих особливостях були закладені основи республіканської форми правління.

У Козацькій державі залишився поділ на панівні та залежні верстви. До панівного стану належала українська шляхта, козацтво. Козацтво не було однорідним, до нього входили як заможні, так і рядові козаки. До заможних належали козаки, які були реєстровцями до війни. Вони складали основу козацької старшини. Сюди належали також колишні «випищики» та драгуни. Ці групи становили близько 50% усього реєстрового війська.

В роки визвольної війни старшина за соціальним становищем не була монолітною верствою. Кожна група козацької старшини мала свої економічні можливості, свої традиції тощо.

Панівним станом в Україні були також верхи православного духовенства. Православна церква мала низку суттєвих привілеїв і прав, які не раз підтверджувалися в гетьманських універсалах.

Залежні верстви – це рядові козаки, які виконували повинності на користь Війська Запорозького, «робітні люди», які обслуговували Військо Запорозьке. До них належали ковалі, слюсарі, стельмахи, теслярі, шабельники, пороховики, котлярі, римарі та ін. Залежними були також селяни. Але на козацькій території вони не відбували жодних повинностей, а сплачували чинш. При цьому селяни були особисто незалежними, мали право переселятися з місця на місце, користувалися певним захистом з боку держави. Чинш становив собою натуральну та грошову ренти. Селянин міг продавати і купувати землю, дарувати її, передавати в спадщину.

В роки національно-визвольної війни в містах зросла кількість козаків. Вони, користуючись привілеями, займалися ремеслом, торгівлею. Гетьманськими універсалами запроваджувалося в містах магдебурзьке право. Такі міста одержують назву ратушних.

Привілейоване становище в містах мали купці. Вони нерідко висувалися на вищі посади в органах міського самоврядування.

Таким чином, соціальне становище українського населення в роки війни зазнало змін у бік розширення прав для залежних верств, що цілком відповідало демократичним засадам української державності.

2 питання. Правова система Української козацько-гетьманської держави. Суд і процес

У даному питанні студентам потрібно зрозуміти особливості правової системи в Козацькій державі.

Лишалися чинними основні правові джерела – Статут Великого князівства Литовського 1588 р., норми магдебурзького права в містах (але тільки у великих – Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин). Припинили дію «Устав на волоки» 1557 р., «Ординація війська Запорозького» 1638 р., королівські та сеймові конституції. Серед джерел права, які використовувалися, неабияке значення мало звичаєве козацьке право. На його основі регулювалися порядок організації козацького війська, порядок і основні принципи формування органів військової, адміністративної влади, судочинство, поняття злочину і система покарань тощо.

Слід звернути увагу на те, що поняття «козацьке право» - це не лише сукупність норм козацького звичаєвого права, що виникло в Запорозькій Січі, а й сукупність нормативних актів гетьманської влади, судової практики. Наприклад, універсали видавав гетьман, а іноді й полковники. Вони мали характер розпорядчих актів найвищої влади і регулювали державні, адміністративні, цивільні, кримінальні та процесуальні відносини. Джерелами права були також міжнародні угоди, що укладалися гетьманом з іноземними державами.

В роки війни відбуваються зміни в землеволодінні. Скажімо, з'являються «рангові землі» або «рангові маєтності». Це були землі, які гетьман своїми універсалами дарував козацькій старшині за службу, «в ранг». Значно розширюється правове регулювання зобов'язальних відносин, зокрема у зв'язку з ліквідацією магнатського землеволодіння. Така земля передавалася «в ранг» або в оренду.

В кримінальному праві в понятті «злочин» на першому місці стояли військові злочини (зрада, ненадання допомоги під час бою тощо). За них передбачалася страта. З-поміж основних видів злочинів виділялися: злочини проти релігії (богохульство, перехід від християнства до нехристиянських вірувань, чаклунство), військові злочини (дезертирство, вбивство воїна воїном), злочини проти життя, злочини проти честі (образу словом), злочини проти моралі (зрада чоловіка або дружини, двоєженство), майнові злочини (крадіжка, пограбування, розбій). Характерними рисами системи покарань були: жорстокість і різноманітність; один злочин тягнув за собою кілька покарань; існування права-привілею для осіб з вищим соціальним і політичним статусом; забезпечення приватних інтересів потерпілих осіб. З-поміж основних видів покарання виділялися: смертна кара (четвертування, спалення, повішення, заливання в горло розпеченого заліза), калічицькі покарання (відрізання вуха, носа, язика), ганебні покарання (побиття канчуками біля

ганебного стовпа), позбавлення волі (арешт, ув'язнення), вигнання за межі держави або заслання, позбавлення честі, конфіскація майна, штрафи, дисциплінарні покарання (приковування до гармати, позбавлення права обіймати військові посади). Припиняли дію норми, що встановлювали покарання за злочин проти короля, порядку управління Речі Посполитої.

В Українській козацькій державі була своя судова система. Центральне місце у судовій системі належало генеральному військовому суду, до складу якого, крім генеральних суддів входили гетьман, генеральні старшини і судовий писар. Він розглядав апеляції, що надходили від полкових і сотенних суддів, і питання, з якими позивачі зверталися безпосередньо до гетьмана.

Найвища судова влада належала гетьману. Він затверджував рішення (вироки) Генерального, полкового судів у найважливіших справах, особливо вирoki до страти. Гетьман розглядав скарги на рішення судів; він посилав для перевірки представників старшини на місця для розгляду справ по суті.

Слід зауважити, що полкові та сотенні суди поширювали свою юрисдикцію не тільки на козацтво, а й на все населення України, навіть втручалися в діяльність магістратських судів у містах з правом на самоврядування. Судовий процес у Генеральному, полкових, сотенних та курінних судах проводився на підставі норм козацького звичаєвого права.

Необхідно звернути увагу на те, що поряд з існуванням судів продовжували виконувати судові функції органи адміністративно-територіального управління. Наприклад, роль вищих судових органів виконувала старшинська рада. В ратушних містах козацькі старшини й отамани водночас здійснювали судові функції, а селян судили війти і сільські отамани.

Одне слово, можна зробити висновок, що повністю здійснити розподіл влади в Україні того часу не вдалося.

3 питання. Юридичне оформлення об'єднання України з Росією

В даному питанні студентам потрібно з'ясувати історичні обставини, які привели до укладання україно-московського договору 1654 р., позиції і ставлення до нього різних верств українського суспільства.

Починаючи з 1648 р. Богдан Хмельницький звертався з проханням про допомогу Москви у війні проти Речі Посполитої. Та лише в жовтні 1653 р. Земський собор у Москві ухвалив прийняти Україну «під високу государеву руку». На підставі такого рішення в Україну було відправлено повноважне посольство на чолі з боярином В. Бутурліним для проведення офіційних переговорів, присяги, вручення царських грамот. 8 січня 1654 р. на загальновійськовій Генеральній раді з промовою виступив Богдан Хмельницький.

Слід наголосити, що в Переяславі українська сторона отримала від московитів лише декларативні запевнення в підтриманні України, які не мали юридичної сили.

Юридичною основою об'єднання двох держав став підготовлений в Україні договір, який фіксував умови, на яких передбачалося об'єднання Української козацько-гетьманської держави з Московською державою.

Спочатку 14 березня українські послы подали письмовий текст проекту з 23-х статей, які стосувалися різних сторін майбутніх міждержавних відносин України і Московської держави і мали конституційний характер.

Після обговорення проекту договору десять статей – 1, 2, 3, 5, 6, 7, 9, 11, 13, 17 – затверджувалися беззастережно, а інші – з деякими застереженнями або обмеженнями. Ст. 21 – взагалі не пройшла.

21 березня українські послы подали нову редакцію проекту договору. Він містив уже тільки 11 статей, які отримали назву «*Березневих статей*». Московський уряд ратифікував пропозиції української сторони у «Жалуваній грамоті царя Олексія Михайловича Війську Запорозькому 27 березня 1654 р.». В ній військо запорозьке і гетьман названі «підданими московського царя», але одночасно затверджувалося питання про збереження в недоторканності суспільного ладу України, попереднього порядку управління та судової

системи, прав і привілеїв для козацтва.

Виборний гетьман був главою України, але мусив присягати на підданство і вірність цареві й отримувати від нього клейноди. Щодо зовнішніх відносин, то Україна була зобов'язана повідомляти про них Москву, а відносини з Річчю Посполитою і Туреччиною без відома царя взагалі заборонялися. Козацький реєстр встановлювався в 60 тисяч. Підтверджувалися всі привілеї української шляхти, зокрема в питаннях спадкування землі, доходів з неї тощо. За цим договором Московська держава брала на себе обов'язок захищати Україну від Речі Посполитої, а Україна – сплачувати данину в царську казну. Таким чином, було юридично оформлено, що значна територія України – Лівобережна і частина Правобережної України – з 1654 р. вступала під протекторат Московської держави.

4 питання. Політичні та правові проблеми переходу України під владу Московської держави і Речі Посполитої після смерті Богдана Хмельницького

В цьому питанні студентам слід звернути увагу на те, що у II пол. XVII-XVIII ст. українська державність розвивалася під зверхністю сусідніх держав: Московського царства, Польщі, Австрійської монархії.

За «Березневими статтями» Україна увійшла до складу Московської держави на правах автономії. Обмеження її суверенітету полягало в тому, що статус України визначала Москва. Гетьман і старшина вважалися на службі в царя.

Згідно з умовами договору спільні козацько-московські сили відвоювали у Речі Посполитої Білорусію і більшу частину Литви, але наприкінці січня 1655 року битва біля Білої Церкви між об'єднаними україно-московськими силами і поляками не виявила переможця і привела до величезних втрат.

У 1656 р. між Москвою і Річчю Посполитою було укладено сепаратну угоду у Вільно, де ставилося питання про повернення України під владу Речі Посполитої. Ці всі обставини змусили Богдана Хмельницького шукати собі союзників, щоб протистояти і полякам, і Москві.

1657 р. був кульмінаційним моментом престижу незалежної Української держави. Б. Хмельницький зумів створити міцну авторитетну владу. Хоча влада гетьмана була виборною, але р. Хмельницький планував зробити її спадковою. Незважаючи на опозицію старих полковників, на старшинській Раді було затверджено спадкоємцем Юрія Хмельницького – сина Богдана Хмельницького. Але Юрій після смерті Б. Хмельницького в серпні 1657 р. залишався гетьманом лише місяць, а потім добровільно відмовився від гетьманської булави.

Новим гетьманом на старшинській раді, потім на Генеральній раді у Корсуні було обрано Івана Виговського. Гетьман Виговський, його генеральна старшина та більшість полковників приймають рішення про розрив з Москвою та зближення з Річчю Посполитою.

У вересні 1658 р. Іван Виговський уклав у Гадячі з польським урядом договір, за яким Польща, Литва та Україна вступали до союзу і тим самим створювали конфедерацію. Україна, яка мала назву Великого князівства Руського, включала територію Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств.

Україна за цим договором створювала свої законодавчі і виконавчі органи. Так, найвища законодавча влада мала належати Національним зборам, а виконавча – виборному гетьману, якого затверджував польський король. На території України римо-католицька та православна церкви визнавалися рівноправними, а унія скасовувалася. Більше того, Велике князівство Руське мало мати свою адміністрацію, монету й армію.

Гадяцька угода привела до війни між Москвою і Україною. Промосковські сили серед козацької старшини обирають у Білій Церкві гетьманом знову Юрія Хмельницького, а І. Виговський відмовився від гетьманства.

Наслідком цих подій стали Переяславські статті 1659 року, за якими Україна знову підпорядковувалася Москві, обмежувалася влада гетьмана. Функції і права старшинської адміністрації підпорядковувалися царським воєводам, а Київський

митрополит – Московському патріархові.

Потрібно звернути увагу на те, що в цих умовах Річ Посполита запропонувала козацькій старшині переговори. Наслідком цих переговорів став Слободищенський трактат на основі Гадяцької угоди. Відповідно до цього документа Україна мала одержати автономію. Але Україна була розірвана на Лівобережну, яка залишалася під владою Москви, і Правобережну, яка ставала частиною Речі Посполитої на правах автономії. Всі ці події відбувалися на тлі жорстокої міжусобної боротьби за гетьманство. На так званій Чорній Раді 1663 р., де були присутні не лише козаки, а й міщани та селяни, гетьманом Лівобережної України було обрано Івана Брюховецького. На Правобережжі 1663 року замість Юрія Хмельницького, який постригся в ченці, гетьманом обрали Павла Тетерю.

Після Андрусівського перемир'я 1667 р., «Вічного миру» з Річчю Посполитою 1686 р. та Константинопольського мирного договору з Туреччиною 1710 р. Лівобережна Україна й Київ з околицями були остаточно затверджені у складі Московської держави.

1783 року Крим, який звільняється з-під влади Туреччини, входить до складу Росії. За Ясським мирним договором 1791 р. до складу Росії відійшли землі між Південним Бугом і Дністром. Таким чином, більша частина степової України відійшла з основними українськими землями до складу Російської держави.

Скориставшись послабленням Речі Посполитої, Австрія, Прусія і Росія почали розподіл Речі Посполитої. Після першого розподілу 1772 р. до Росії відійшли землі Білорусії і частина Литви, Австрія приєднала Галичину, а Пруссія захопила власне польські землі. Після другого поділу Польщі 1793 р. до складу Росії відійшла Правобережна Україна – Київщина, Поділля, Волинь, Брацлавщина. До Галичини Австрія приєднала собі ще Буковину та Закарпаття. Внаслідок третього розподілу 1795 р. до Росії відійшла західна Волинь.

Так більшість українських земель підпала під юрисдикцію царської Росії.

5 питання. Адміністративно-політичний устрій українських земель у складі Росії. Зміни в суспільних відносинах

Розглядаючи це питання, необхідно згадати, що внаслідок укладання Андрусівської угоди 1667 р. українська територія розподілялась на Лівобережну, Правобережну і Запорозьку Січ, кожна зі своїм правовим статусом.

З 1663 р. Україна мала одночасно двох гетьманів: Правобережного та Лівобережного.

Гетьманів обирала Генеральна рада, термін їх перебування на посаді не регулювався. Як виняток, за відсутності законно обраного гетьмана його іноді призначали. З 1671 року в Правобережній Україні гетьманів уже не обирали. Влада гетьмана не поширювалася на Запорозьку Січ і Слобідську Україну, які підлягали безпосередньо царській адміністрації.

Серед органів центральної влади й управління були також Генеральна рада і старшинська рада. Генеральна рада після Переяславської ради 1654 р. фактично вже не скликалася й існувала при гетьманах Виговському і Дорошенку радше як традиція, що репрезентувала державність України.

Старшинська рада представляла тільки окремі верстви народу. Існувало чотири види старшинських рад: а) рада гетьмана з колегією генеральної старшини; б) збори генеральної старшини; в) збори генеральної старшини з участю полковників; г) з'їзди старшин, у яких брали участь усі козаки, крім рядових.

Збори колегії генеральної старшини відбувалися майже щодня, а з'їзди старшин – на Різдво та на Великдень. Старшинські ради розглядали практично всі питання внутрішньої та зовнішньої політики, але не стали українським парламентом.

Генеральна військова канцелярія в 20-х роках XVIII ст., крім ведення діловодства, набула колегіального органу виконавчої влади. В роки міжгетьманства (1724-1727) в її руках цілком зосереджувалося державне управління Гетьманщиною. Канцелярія діяла до ліквідації гетьманства в 1764 р.

Кожен новий гетьман підписував «статті» (договір) з московським царем, в яких фактично обмежувалися права автономії України.

1659 року Ю. Хмельницький підписав «Другі Переяславські статті», які обмежили право гетьмана на зовнішні відносини; 1665 року І. Брюховецький уклав «Московські статті», де було записано, що цар лише затверджує гетьмана, а насправді від царя залежала гетьманська влада. 1669 року І. Многогрішний підписав «Глухівські статті», які заборонили гетьману підтримувати безпосередні дипломатичні зв'язки з іноземними державами. Всі переговори можна було вести лише через царя. 1674 року І. Самойлович уклав «Конотопські статті», а 1687-го І. Мазепа – «Коломацькі статті», в яких прямо зазначалося, що вибори і відставка гетьмана можуть відбуватися лише за указами царського уряду, а ст. 19 проголошувала Україну частиною Московської держави. 1709 року І. Скоропадський підписує «Решетилівські статті». У 14-ти пунктах статей Скоропадський просив підтвердження для України прав і вольностей, зокрема: залишати в козацькому війську головування старшини, а не російських офіцерів, заборонити царським воєводам втручатися у внутрішнє управління України, звільнити населення від постойв московських військ. Цар у своїй відповіді загально підтверджував «права і вольності», обіцяв наказати воєводам, щоб вони «не інтересувались до українського населення», а на інші прохання відповів відмовою.

Одночасно цар встановлював російський контроль за збиранням податків та витратами на утримання козацького війська, адміністрації тощо.

Цар призначив також при гетьманові міністра-стольника Ізмайлова, якому дав дві інструкції – явну і таємну. Десять пунктів явної інструкції зобов'язували міністра стежити за тим, щоб в Україні «не було зради» і давали йому право втручатися в міжнародні, майнові, управлінські справи козацького війська. В таємній інструкції Ізмайлову доручалося стежити за гетьманом і старшиною, довідуватись про розмір зібраних податків, прислуховуватися до розмов, тримати при гетьманові два російські полки, підпорядковані міністрові.

1728 року при гетьмані Д. Апостолі з'являються так звані «Рішительні пункти». У відповідь на козацьку петицію, спрямовану на захист автономії України, цар встановив, що гетьман може обиратися тільки за згодою царя, в окремих випадках обмежувалися дипломатичні стосунки України, а під час війни гетьман підпорядковувався російському фельдмаршалу. Козацьке військо обмежувалося трьома полками (крім реєстрового). Генеральну старшину і полковників затверджував цар. Генеральний суд складався з трьох українців і трьох росіян під головуванням гетьмана.

Мито на імпорт ішло до російської казни. Росіянам дозволялося купувати землі в Україні, в такому разі вони підпорядковувалися українській владі. Гетьманська резиденція залишилася в Глухові. Заборонялося відбирати землі в козаків.

Слід наголосити, що хоча «Рішительні пункти» 1728 р. в дечому обмежували українську автономію, водночас вони поклали край 20-річному свавіллю царських урядовців і російських феодалів у Гетьманщині.

Після смерті Д. Апостола 1734 р. Україна знову залишилася без гетьмана. В цьому проміжку справами України відало Правління Гетьманського уряду (1734–1770) на чолі з князем О. Шаховським, що складалося з рівної кількості представників вищого російського офіцерства та генеральної козацької старшини. Тільки 1750 року на посаду гетьмана було обрано К. Розумовського. Можна сказати, що це був останній період піднесення козацько-гетьманської держави. Розумовський намагався обстоювати перед царським урядом автономію України: домігся царського указу про заборону поширення на українців холопства (1752 р.), певний час без погодження з Петербургом призначав полковників. Самостійність Розумовського викликала незадоволення царського уряду, особливо після воцаріння Катерини II. Розумовський був усунутий від гетьманства, і посада гетьмана 1764 року була остаточно ліквідована. На цьому закінчилася гетьманська епоха.

Обмеження автономії України посилювалося також створенням російським урядом і діяльністю спеціальних органів для управління Гетьманщиною.

В 1663-1721 рр. в Україні діяв Малоросійський приказ, як один із відділів державного органу Російського царства – Посольського приказу для відання українськими справами. Через Малоросійський приказ царський уряд підтримував зв'язки з українським керівництвом, здійснював контроль за політико-адміністративною діяльністю гетьманської адміністрації та царських воєвод в Україні.

Діяли в Україні також відділи колегії іноземних справ (1727-1734, 1750-1764). їх метою було включити більше українських земель до складу Російської імперії.

Прямим порушенням автономних прав України було створення Малоросійської колегії. Перша Малоросійська колегія (1722-1727) діяла в складі президента, шести членів, прокурора, канцеляристів. Усі члени колегії призначалися імператором або Сенатом з числа російських офіцерів і цивільних службовців. Перебувала в Глухові. У цивільних справах підлягала Сенатові, у військових — головнокомандуючому російськими військами в Україні. Після смерті Петра I припинила свою діяльність.

Друга Малоросійська колегія (1764-1786) – вищий виконавчо-розпорядчий орган влади в системі малоросійського генерал-губернатора, створений 10 листопада 1764 р. після ліквідації гетьманства. Перебувала в м. Глухові. До складу колегії, крім чотирьох українських урядовців, входило четверо українців із числа генеральної старшини. Президентом було призначено графа П. Румянцева, який був водночас генерал-губернатором України, головнокомандуючим її збройними силами. Діяльність колегії, була спрямована на остаточну ліквідацію залишків політичної автономії України. Формально колегія проіснувала до 1786 р.

В місцевому управлінні Україна гетьманської доби мала, як і в роки Визвольної війни, полковий устрій. Полки Правобережної України, як потрапили під владу Речі Посполитої, припинили своє існування. На Слобожанщині полки були створені в середині 50-х років XVII ст. Гетьману вони фактично не підпорядковувалися, а залежали від белгородських воєвод, а також Розрядного і Посольського приказів у Москві. Проіснували до 1765 р., коли Катерина II своїм маніфестом ліквідувала слобідське козацтво.

В Лівобережній Україні після Андрусівського перемир'я 1667 р. залишилося 10 полків – Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський та Чернігівський. Вони існували до остаточної ліквідації царським урядом на початку 80-х років XVIII ст. полкового устрою в Україні.

1775 року відповідно до «Учреждения о губерниях» Лівобережна та Слобідська Україна були поділені на намісництва на чолі з намісниками, які здійснювали адміністративно-поліцейські функції, функції губернатора, віце-губернатора і двох радників. 1796 року указом «Про новий поділ держави на губернії» намісництва були ліквідовані.

Необхідно зазначити, що Запорозька Січ також зазнала змін у правовому становищі. Формально за умовами Андрусівського договору 1667 р. вона підпорядковувалася Росії і Речі Посполитій. 1686 року Польща відмовилася від своїх прав на Запорозжя відповідно до умов договору – «Вічного миру». Москва визнала права Запорозької Січі на самоврядування та на прийняття втікачів. Запорозжя зберегло давні традиції. Найвищим органом влади та управління була Військова рада, в якій брали участь усі козаки. Головним виконавчим органом був Кіш на чолі з кошовим отаманом. До складу кошової старшини входили писар, суддя, осавул, обозний і хорунжий.

Зверніть увагу на етапи скасування царизмом Запорозької Січі. В травні 1709 року царський уряд вирішив ліквідувати Запорозьку Січ за «зраду» гетьмана Мазепи. 14 травня російські війська захопили Січ, зруйнували січові укріплення, вивезли артилерію. На р. Кам'янка частина запорожців заснувала Січ, але царські війська зайняли і цю територію і витіснили запорожців.

1711 року частина запорожців з дозволу кримського хана заснувала Олешківську Січ. Того ж, 1711 р. запорожцям було дозволено заснувати Нову Січ на р.

Підпільній, яка стала центром запорозького війська, місцем перебування військової старшини.

Контроль за Запорожжям здійснював київський генерал-губернатор.

У руслі загальної тенденції наступу на українську автономію 1753 року вийшов царський указ про заборону виборів кошового отамана та старшини на Січі. Після завершення російсько-турецької війни 1769 –1774 рр. Запорожжя втрачає значення російського форпосту від нападів татар. За наказом Катерини II у травні 1775 року російські війська на чолі з угорським генералом Текелі вдерлися на Січ. Запорозька Січ була ліквідована, а її територія приєднувалася до Новоросійської губернії. Катерина II 3 серпня 1775 року підписала маніфест про ліквідацію Запорозької Січі. Навіть сама назва «запорозький козак» віднині заборонялася.

Адміністративний розподіл півдня України розвивався відповідно до загальноросійської політики уніфікації місцевого управління. Царський уряд залучає сюди іноземців для освоєння земель. З'являються територіальні утворення: Нова Сербія, Слав'яносербія, Новослобідський козацький полк. Указом царя від 22 березня 1764 року Нова Сербія в Новослобідський козацький полк були перетворені у Новоросійську губернію. Управління губернією складалося з двох департаментів — військового та цивільного.

З 1775 року все Північне Причорномор'я поділялося на дві губернії – Новоросійську та Азовську. 1783 року на землях кримського ханства було створено Таврійську область з центром у Сімферополі, а з Азовської та Новоросійської губерній було утворене Катеринославське намісництво. У січні 1795 р. було створено Вознесенську губернію, яка в листопаді стала намісництвом. Але намісництва незабаром були ліквідовані указом Павла I «Про новий поділ держави на губернії» від 12 грудня 1796 р.

Зазначимо, що суспільний лад українських земель у складі Росії також зазнав змін.

В умовах покаяння української шляхти під час національно-визвольної війни українського народу соціальне відокремлення козацької старшини привело до створення такого аристократичного прошарку, як знатне військово товариство. Його верхівку складало бунчукове товариство – генеральна старшина.

Значкове товариство також входило до «знатних товаришів». Це – полкова старшина. Ще одна привілейована верства – військово товариство, до якого належали ті, хто не потрапив у перші; дві категорії. Це товариство було підпорядковане військовій канцелярії.

Всі ці категорії верхівки козацтва мали привілеї у підсудності, володінні великими земельними ділянками, у можливості отримувати різні посади в Генеральному уряді, мали виключне право на заняття промислами, на оптову торгівлю, на звільнення від сплати податків, повинностей, мита тощо. В Глухівських статтях 1669 р. цар підтвердив вольності і привілеї української верхівки, які вона отримала від Богдана Хмельницького.

1764 року генеральна козацька старшина царським указом отримала права російського дворянства, а 1783 р. вся українська шляхта була зрівняна в правах з російським дворянством, що було підтверджено жалуваною грамотою дворянству у 1785 році.

До знатного товариства за соціальним статусом наближалось біле духовенство, величезні привілеї мало й чорне духовенство. Зростали земельні володіння монастирів, які швидко багатіли. З 1685 року Київська митрополія підпорядковується Московському патріарху, але це не порушило наданих привілеїв.

Для козацтва правовою основою його стану була військова служба. Постійну службу несли реєстрові козаки, якими почали вважати всіх козаків після 1654 року.

Рядові козаки також мали певні привілеї: звільнялися від податків, військових постоїв, підлягали тільки козацькій адміністрації, а також мали права на промисли, на виготовлення алкогольних напоїв для власного споживання. У XVIII ст. почалося інтенсивне розшарування козацького стану. З'являються такі категорії: підпомічники – козаки, які втратили своє господарство. Вони виконували повинності, як і селяни, хоча й менші. Підсусідники – вихідці зі

збіднілих козаків, селян і городян. Вони не мали власності і наймитували в заможних козаків. У разі, коли хтось із підсусідників розбагатів, то закон дозволяв переходити такому до заможної верстви.

У Запорозькій Січі також відбувалася майнова диференціація козацтва. Старшина перетворювалася на великих землевласників. Козацькі низи – голоту і сіромах – після ліквідації Запорозької Січі було переведено в розряд селян-однودворців, на яких покладался подушний податок і яким заборонялося переселятися з місця на місце.

В становищі селян відбуваються значні зміни. Якщо після 1654 року правове становище селян і козаків було майже однаковим, навіть дозволявся перехід з одного стану до іншого, то поступово селяни закріплюються за землею і виконують повинності на користь власника. Гетьманськими універсалами козацькій старшині, монастирям надавалися земельні володіння разом з селянами. Універсали підтверджувалися царською адміністрацією і зобов'язували селян віддавати або частину врожаю, або сплачувати податки за користування землею. 1701 року Мазепа видав універсал, яким поряд з існуючим порядком вводилася вже панщина. Селяни мусили також сплачувати податок на користь державі – «стацію», - який йшов на утримання війська і сплачувався або грошима, або в натуральній формі. При цьому не встановлювалася конкретна одиниця оподаткування. Окремо сплачувався податок на утримання гетьманської адміністрації – «показенщина». Це – встановлене мито на виробництво і продаж горілки, продаж тютюну, дьогтю тощо.

У II пол. XVII ст. загальна тенденція покріпачення селян у Російській імперії поширилася на Україну. 1721 року в універсалі гетьмана Скоропадського селянські переходи заборонялися. Фактично в цьому універсалі, підтверджені царським указом 1763 р. в Україні затверджувалося кріпацтво. Повне і остаточне закріпачення селян закріплювалося указом Катерини II від 3 травня 1783 року.

Правове становище жителів міст було близьким до становища державних селян. В окремих випадках подушний податок з міщан перевищував податок з селян. Міщани магістратських міст користувалися податковим і судовим імунітетом, пільгами на заняття ремеслом, торгівлею, промислами. В ратушних містах населення сплачувало податки до гетьманської скарбниці і виконувало ряд повинностей. У містах обох типів міщани за власні кошти утримували міську адміністрацію, сплачували податки духовенству, на ремонтні роботи в місті тощо.

6 питання. Конституція Пилипа Орлика 1710 р.

Наступ російського самодержавства на українські права викликав опір українського народу. Поразка Івана Мазепи обумовила першу українську еміграцію. Саме в еміграції, в день виборів П. Орлика 5 квітня 1710 року в Бендерах гетьманом України було підписано договір під назвою «Пакти й Конституції законів і вольностей Війська Запорозького». Цей договір свідчив про намір укладачів поширити дію документа на територію всієї України і був першим конституційним актом в Україні. Його було написано українською та латинською мовами.

Конституція мала чітку систему і складалася з преамбули та 16 параграфів, де сформульовані головні принципи побудови держави. Перші шість пунктів договору мали загальнодержавне значення: про релігію (п. 1), про територію і кордони (п. 2), про відносини з Кримом (п. 3), про Запорозьку Січ (п. п. 4, 5). Пункти з 6 по 16 говорять про розбудову української державності.

У преамбулі схематично викладено історію Війська Запорозького – всього українського народу. Тут витворено історико-політичну легенду про те, що першим прийняв християнство каган «хозарів-козаків», а не князь Володимир. У такий спосіб документ заклав історичний пріоритет Української держави, першість у ній віддавалася козакам. Саме козаки, на думку Пилипа Орлика, були попередниками Володимира Великого в процесі прилучення українських земель до європейської цивілізації. Така схема (хозари – це козаки, оборонці народу на території України) стала основою для розуміння окремішності і самобутності українського народу, а звідси – його природного права на власну державу.

У першому параграфі розглядаються питання віри. Сказано, що православ'я – це панівна релігія в державі, а також ідеться про відновлення автокефалії. Другий параграф важливий тим, що чітко визначає кордони держави відповідно до Зборівської угоди 1649 року. Гетьман зобов'язаний оберігати територіальну цілісність країни.

Законодавчу владу представляла Генеральна рада – своєрідний козацький парламент. Черговість скликання Генеральної ради – на Різдво, Великдень та на Покрову. Крім генеральної старшини, до неї мали входити представники від Запорозької Січі та по одному представнику від полків.

Виконавчу владу представляв гетьман, який був обмежений у своїх діях законом та генеральною старшиною. Судову владу за Конституцією представляв Генеральний суд. У документі також передбачалася наявність самоуправління, створення незалежного від гетьмана та уряду національного банку. В Конституції було також положення про боротьбу з протекціонізмом, корупцією, приділялася увага соціальному становищу міщан, селян та козаків – «людей убогих». Покарання визнавалися лише за законом.

Конституція була затверджена шведським королем Карлом XII. Цей документ практично так і не вступив у юридичну силу в Україні, за винятком обмеженої території, яка контролювалася Швецією в 1710-1714 рр. Зазначимо, що «Пакти й Конституції законів і вольностей Війська Запорозького» написані під значним впливом ідей західноєвропейського парламентаризму і закладали головні принципи республіканської форми правління.

7 питання. Кодифікація та основні риси права

України-Гетьманщини. Суд і процес

Слід зазначити, що в період Гетьманщини неодноразово робилися спроби видання актів загальноросійського значення. Так, виконуючи наказ Петра I, гетьман Іван Скоропадський створив Комісію для перекладу Статуту 1588 року, який діяв в Україні, «Саксону» та «Порядку». Але повного перекладу не було здійснено.

У 1840-1842 рр. на територію України була поширена чинність Зводу Законів Російської імперії. В Україні мало місце також звичаєве право Запорозької Січі, гетьманське законодавство. Кодифікація українського права у XVIII ст. розпочалася з ініціативи старшинської верхівки та шляхти, які намагалися закріпити свої права і відновити автономне становище України.

Перша кодифікаційна комісія була створена 22 серпня 1728 р. за царським указом: «Решительные пункты гетьману Даниилу Апостолу». Ця комісія підготувала 1743 року збірник «Права, за якими судиться малоросійський народ». Для підготовки кодифікації були використані Литовський статут 1588 р., збірники магдебурзького права («Право Хелмінське», «Зерцало саксонів» П. Щербича, «Порядок прав цивільних» Б. Троїцького, «Артикули права магдебурзького» тощо), підібрані акти царської влади, церковного права, правові звичаї та узагальнення судової практики.

Збірник складався з 30 розділів, які розподілялися на 531 артикул і 1716 пунктів. До нього прикладалися інструкція кодифікаційної комісії, абетковий реєстр, а також «Степенний малоросійського військового звання порядок після гетьмана», своєрідний табель про ранги.

Після внесення певних змін і доповнень до зводу в 1759 році він виносить на затвердження Комісії з представників генеральної і полкової старшини. Але значна частина Комісії була проти прийняття нового Зводу. Зазначимо, що збірник так і не став офіційним джерелом права, але його норми реально діяли, ними керувалися на практиці.

Окрім цієї, в Україні були проведені також деякі інші кодифікації. Так, за дорученням гетьмана К. Розумовського було складено новий збірник, розроблений кандидатом у члени генерального суду Ф. Чуйкевичем – «Суд і розправа в правах малоросійських» (1758 р), де обґрунтовувалася ідея закріплення інтересів козацької старшини та шляхти.

Здійснювалися й приватні кодифікації: «Книга Статут та інші права малоросійські» (1764 р). Цей збірник широко використовувався в судах.

1767 року під орудою секретаря II Малоросійської колегії О. Безбородька було створено «Екстракт малоросійських прав». Це систематизований збірник норм державного,

адміністративного та процесуального права. Він складався із вступу, 17 розділів і додатків копій найважливіших юридичних актів. Збірник було складено так, щоб довести необхідність відновлення автономії України.

1786 року у зв'язку з ліквідацією автономії України Сенат розробив новий збірник «Экстракт из указов инструкций и постановлений». В його основу були покладені «Екстракт малоросійських прав» (1767 р.), «Установлення про губернії» (1775 р.) та інші акти. Збірник було затверджено Сенатом і розіслано для практичного застосування.

В 1807 р було створено «Собрание малороссийских прав». Слід наголосити, що існування особливого законодавства в Україні суперечило імперським планам Росії. Тому природно, що жоден з перелічених документів не був офіційно затверджений для широкого вжитку. Тільки збірник «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) фактично використовувався в Гетьманщині.

Необхідно звернути увагу на ту обставину, що в II пол. XVII – XVIII ст. зазнали подальшого розвитку головні галузі права та їх інститути. Так, в інституті права власності на землю поряд зі старими способами набуття землеволодінь – спадкування, дарування, обмін, купівля-продаж, освоєння нових земель – застосовувалися нові: отримання на ранг за службу, нагорода з боку царя, гетьмана чи полковника, а також за давністю володіння.

Всі земельні володіння поділялися на два види – рангові і вотчинні. Рангові – це тимчасові володіння, передача, «пожалування» земель на певний термін конкретним особам на певних умовах. З середини XVIII ст. кількість рангових земель скорочується за рахунок їхньої передачі у спадкове володіння. При цьому в др. пол. XVIII ст. право на землю мали тільки козацька старшина і шляхта. Рядові козаки та селяни мали лише право подвірного землекористування. В Запорозькій Січі земля вважалася загальнонародною, а мешканці Січі виступали як землекористувачі. Вони платили податки Січі й виконували різні повинності.

У цивільному праві розвивався також інститут зобов'язальних відносин, які випливали з договорів та із заподіяння шкоди. Так, щоб скласти договори міни і купівлі-продажу рухомого та нерухомого майна, позики, особистого чи майнового найму вимагалася письмове занесення про це в книгу актів. А купівля-продаж землі затверджувалася гетьманськими універсалами або указами царя. За невіплату боргу за рішенням суду здійснювалася конфіскація майна чи відчуження земельного наділу боржника.

Зобов'язання із заподіяння шкоди розподілялися на ті, що завдавали шкоду особі, і ті, що завдавали шкоду общині. Завдана шкода відшкодовувалася майном або відробітком.

У спадкових правовідносинах з'явилася тенденція до розширення спадкових прав за жіночою лінією, а також до встановлення чітких меж вільного розпорядження спадковим майном за заповітом.

Регулювання сімейно-шлюбних відносин залишалося в компетенції церкви. Шлюбний вік для дівчат становив 16 років, а для хлопців – 18 років. Згода батьків на шлюб була обов'язковою. Укладалися договори про шлюб, де встановлювалися права та обов'язки сторін, а у разі розриву шлюбу в присутності свідків та священика сторони складали так звані «розлучні листи».

Відбувалися зміни в кримінальному праві. Суб'єктами злочину визнавалися особи, які досягли 16-ти років. Психічні захворювання не звільняли від відповідальності, але вважалися пом'якшуючою обставиною. Скоєння злочину в нетверезому стані було обставиною, яка обтяжувала вину.

Принципових змін у системі злочинів не відбувалося. Злочини поділялися на державні (зрада, посягання на життя і здоров'я царя та його сім'ї, образа царя тощо), проти релігії (чародійство, віровідступництво, порушення церковних обрядів), посадові (хабар, казнокрадство), військові (дезертирство, ухилення від служби, порушення правил військової служби), проти порядку управління та суду (кривоприсяга, лжесвідчення, підробка документів та печаток), проти особистості (вбивство, тілесні пошкодження), майнові (грабіж, крадіжка).

Система покарань була досить складною. Покарання поділялися на основні та

додаткові. Законодавство знало такі покарання, як смертна кара, тілесні покарання, вигнання, позбавлення волі (термін визначався «до покор»). У II пол. XVIII ст. стало використовуватися таке покарання, як каторга.

Найтяжчі покарання встановлювалися за державні злочини. Так, зрадника засуджували до смертної кари, членів сім'ї виселяли до Сибіру, а все їхнє майно конфісковувалося. За посадові злочини застосовували тілесні покарання, конфіскацію майна і грошові штрафи. За майнові – частіше грошові штрафи, вигнання, биття палицями, конфіскацію майна, в особливих випадках – тілесні покарання, смертну кару.

У II пол. XVII – I пол. XVIII ст. в системі судів у Лівобережній Україні існували Генеральний суд, полкові, сотенні, громадські (сільські) суди, церковні, цехові, мирові, третейські та ярмаркові суди.

У 1760 – 1763 рр. тут було проведено судову реформу, внаслідок якої територія Лівобережжя поділялася на 20 повітів. У кожному повіті були окремі суди для розгляду цивільних справ – земські суди (до 1831 р.), для земельних справ – підкоморні суди (до 1840 р.), для кримінальних справ – гродські суди (існували в кожному полковому місті до 1782 р.).

До земських судів обирали представників з козацької старшини, які давали суду присягу, вступаючи на посаду. Склад суду: суддя, писар і підсудок. Компетенція суду: розглядалися спадкові справи, майнові суперечки.

Склад підкоморного суду: підкоморний та комірник. Компетенція суду – розглядалися земельні спори.

Гродські суди (полкові) мали такий склад: полковник, міський суддя, представники полкової старшини, писар. Компетенція суду – розглядалися кримінальні справи.

Найвища судова інстанція в Україні Генеральний суд, до складу якого входили два генеральні судді і 10 вибраних депутатів від полків. На Запорозькій Січі судова система залишалася своєрідною. У своїй організації та діяльності суд на Січі користувався нормами козацького звичаєвого права.

Студентам необхідно звернути увагу на поступову уніфікацію судового устрою в межах юрисдикції Російської імперії. Так, 1780 року царським наказом на Лівобережжі було запроваджено загальноросійський устрій. Було скасовано Генеральний суд і в губерніях замість громадських судів було створено повітові суди.

В Правобережній Україні діяла польсько-шляхетська судова система, яка складалася із земських, гродських та підкоморних судів. Коронний трибунал був найвищою судовою інстанцією. З 1764 р. судовими справами України займався Люблінський трибунал. У містах з магдебурзьким правом діяли магістратські (лавні суди). В селах були громадські та вотчинні суди.

Процесуальне право в Україні також зазнало певних змін. Процес носив змагальний характер. Сфера застосування розшукового (слідчого, інквізиційного) процесу стала ширшою. Сторонами процесу були позивач і відповідач. Прокуратор – представник позивача в суді (з XVIII ст. – адвокат, повірений).

Внаслідок судової реформи 1760 – 1763 рр. адвокати призначалися для захисту інтересів козаків і селян, а 1767 року адвокати були введені до складу гродських і земських судів.

Не було поділу процесу на цивільний та кримінальний. Усі справи розглядалися за одним процесуальним порядком. Процес цивільних справ починався з позовної заяви, де називали предмет спору або наявні докази. Попереднє слідство міг здійснювати сам позивач. Відповідача викликали до суду, де він давав пояснення про визнання позову або про заперечення позову при поданні доказів. Доказами вважалися показання сторін, свідків, які не могли бути родичами або зацікавленими в судовому спорі, а також присяга, речі, документи. Існувала досудова примирна процедура. Судова постанова з цивільної справи з серед. XVIII ст. називалася «решенієм».

Кримінальні справи порушувалися державними органами або зацікавленими сторонами. Попереднє слідство проводив суддя. Він збирав відомості про особу злочинця, робив письмові

запити та інші необхідні заходи. На початковій стадії розслідування застосовувалися побиття та тортури, для чого існували спеціальні кати. Від тортур звільнялась шляхта, духовенство, вагітні жінки, малолітні і старі люди, психічно хворі. Місцева влада на вимогу слідства проводила розшук або обшук, а потерпілий разом з понятими робив «трус села».

По закінченні розгляду судової справи суд ухвалював декрет (постанову), а з середини XVIII ст. – «мненіє» (вирок).

Сторони мали право у 10-денний термін подати апеляцію до Генерального військового суду у Лівобережній Україні, а в Правобережній Україні – до Люблінського трибуналу. Апеляційна інстанція могла скасувати рішення або передати справу на новий розгляд.

Судові рішення виконували самі суди чи місцеві уряди. Посада судового виконавця (возного) з'являється в Україні в XVIII ст.

План семінарського заняття

1. Формування органів влади й управління на українських землях у роки Визвольної війни.
2. Юридичне оформлення входження України до складу Росії.
3. Органи автономної влади та управління Гетьманщини. Зміни в суспільних відносинах.
4. Джерела і розвиток права.
5. Система судів в Україні у II пол. XVII-XVIII ст. Судовий процес.

Теми рефератів: Державотворчі процеси в Україні за гетьманування І.Виговського.
Конституція Пилипа Орлика.

Термінологічний словник

Автономія – відносно самостійні у здійсненні державної влади або місцевого самоврядування територіальні утворення в межах певної держави.

Булава – символ гетьманської влади у період існування козацько-гетьманської держави.

Бунчук - символ гетьманської влади, разом з булавою належав до гетьманських клейнодів.

Бунчукове товариство – вища категорія знатного військового товариства в гетьманській Україні XVII-XVIII ст.

Військо Запорозьке – у XVI ст. офіційна назва козацького війська, з середини XVII ст. – Української козацької держави.

Генеральна старшина – у II-й пол. XVII-XVIII ст. найвища виборна військова і цивільна адміністрація на Лівобережній Україні; рада при гетьмані, його найближче оточення.

Генеральний бунчужний – виборна, одна з найвищих посад при гетьмані в Україні XVI-XVIII ст., головний обов'язок бунчужного – берегти і захищати в походах гетьманський бунчук.

Генеральний обозний – член генеральної старшини, відав обозом і артилерією.

Генеральний осавул - член генеральної старшини, відав веденням козацьких реєстрів спорядженням, командував окремими частинами війська під час походів.

Генеральний писар - член генеральної старшини, відав Генеральною військовою канцелярією.

Генеральний хорунжий - член генеральної старшини, охороняв прапор козацького війська.

Гетьманські статті – державно-правові документи, що визначали суспільно-політичний устрій Української держави – Гетьманщини XVII – XVIII ст. та її взаємовідносини з Російською державою.

Гетьманщина - напівофіційна назва значної території України на правому і лівому берегах Дніпра, де з середини XVII ст. по 1764 р. поширювалася влада гетьманського уряду.

Займаницина – елемент звичаєвого права. Давала змогу на підставі першого “займу” володіти чи користуватись землею, як правило, нічийною. Поширювалася на всі верстви населення, але на кріпаків дуже обмежено. Найбільшого розвитку набула в ході Визвольної війни середини XVII ст.

Компнути – козацькі списки з відомостями про майновий стан козаків, проходження ними військової служби та ін.

Конституція – основний закон держави, що закріплює суспільний і державний устрій, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, виборчу систему, основні права та обов’язки громадян.

Наказний гетьман – в Україні в XVII-XVIII ст. особа, яка тимчасово обіймала посаду гетьмана.

Паланка - дміністративно-територіальна одиниця на Запорозжі в період Нової Січі (1734-1775 рр.).

Пернач (шестопер) – вид булави, головний атрибут полковницької влади у XVII-XVIII ст.

Підсусідки – незаможна група населення в Україні та Росії XVI-XVIII ст., до якої належали особи, що не мали, як правило, власного господарства і житла, а на певних умовах оселялися в чужих дворах із правом обробітку частини навколишньої землі.

Подвірні ревізії - облік дворів козаків та посполитих для виконання загальнонаціональних повинностей у Гетьманщині.

Полк - адміністративно-територіальна одиниця в Україні в XVI-XVIII ст., під час Національно-визвольної війни, стали основними військовими та адміністративними одиницями козацької держави.

Рангові посполиті – частина залежного населення Гетьманщини та Слобожанщини середини XVII-XVIII ст., призначена для виконання різних повинностей на користь службовців, старшини, окремих сановників з Росії, які брали безпосередню участь в управлінні регіоном (полковники, губернатори, президенти Малоросійської колегії тощо).

Рекрутчина – система комплектування регулярної армії і військово-морського флоту в Російській імперії у XVIII-XIX ст. Запроваджена 1705 року згідно з указом Петра I.

Російська імперія – офіційна назва російської держави, встановлена в 1721 р. у зв’язку з прийняттям Петром I титулу імператора.

Шарварок – додаткова (крім панщини) феодальна повинність в Україні в XV-XVIII ст.: праця на будівництві, ремонтні роботи.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте систему управління в Українській козацько-гетьманській державі у роки Визвольної війни.
2. Розкрити причини та передумови входження українських земель до складу Московської держави.
3. Проаналізувати суспільний лад Української козацько-гетьманської держави.
4. Показати еволюцію взаємовідносин Козацько-гетьманської України з державними органами влади Московської держави.
5. Які елементи державності були ліквідовані царизмом у другій половині XVIII ст.?
6. Назвати основні кодифіковані збірники права у Гетьманщині.

Навчальні завдання

- 1.Зробити конспект тексту Конституції Пилипа Орлика за схемою:
  - а) головні принципи побудови Української держави: розподіл гілок влади, питання віри, кордони держави;
  - б) соціальне становище міщан, селян, козаків;

в) гарантії прав особи.

Джерела і література

а) джерела

- Величко С. В. Літопис. – Т. 1-2 / Пер. з книж. укр. мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука. – К., 1991.
- Вивід прав України. – Львів, 1991.
- Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. В 3-х т. – М., 1953.
- Документи Богдана Хмельницького (1648—1654) / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бути. – К., 1961.
- Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 36. документів / Упоряд. В. Й. Горобець. – К., 1993.
- Літопис Самовидця. — К., 1971.
- Права, по которым судится малороссийский народ. — К., 1879. Перевидання: К., 1997.
- Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии // Укр. істор. журнал. – 1993. – № 7-9.
- Пункты секретному тайному советнику Фёдорову Наумову // Укр. істор. журнал. – 1993. – № 2—3.

б) література

- Заруба В.М. Історія держави і права України: Навчальний посібник. – К.: Істина, 2006. – с. 111-148.
- Захарченко П. П. Історія держави і права України: Підручник. – К.: Атіка, 2005. – с.119 - 200.
- Історія держави та права України: Підручник. – У 2-х т. / За ред. В.Я.Тація, А.Й.Рогожина. Том. 1. – К.Видавничий Дім "Ін Юре", 2000.– С. 208-221.
- Історія держави і права України: Навч. посіб. / А.С. Чайковський. – К.: Юрінком Інтер, 2000 – с. 156 - 205.
- Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2001 – с. 70 -104.
- Музиченко П.П., Долматова Н.І., Крестовська Н.М. Практикум з історії держави і права України: Навч. посіб. – К.: Вікар, 2002 – с.114 - 180.
- Орленко В.І. Історія держави і права України (в таблицях та схемах): навч. посіб. / В.І. Орленко, В.В., Орленко В.В.. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. – с. 90-128.
- Палєєва Ю. С. Історія держави і права України : зб. завдань для самост. роботи / Ю. С. Палєєва ; Дніпропетр. ун-т економіки та права ім. Альфреда Нобеля. - Д. : [Вид-во ДУЕП ім. Альфреда Нобеля], 2011. – с. 27-34.
- Трофанчук Г.І. Історія держави і права України: навч. посіб./ Г.І.Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – с. 157-177.
- Апанович О. Архів Коша Запорозької Січі // Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991.
- Апанович О. М. Українсько-російський договір 1654 р.: міфи і реальність – К., 1994.
- Апанович О. М Збройні сили України I пол. XVIII ст. – К., 1969.
- Апанович О. М. Передумови і наслідки ліквідації Запорозької Січі // Укр. істор. журнал. – 1970. – № 9.
- Бодрухин В.М., Довжук І.В., Литвиненко В.Ф. Нариси з історії Української державності / до кінця XIX століття/ Монографія. – Луганськ: вид-во СНУ, 2000. – с. 80-95.
- Голобуцький В. О. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648-1657 pp.) // Укр. істор. журнал. — 1979. — № 1.
- Горобець В. М. Від Союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини II пол. XVII – I чв. XVIII ст. – К., 1995.
- Горобець В. М. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у I пол. XVIII ст. // Укр. істор. журнал. – 1993. – № 2-3.
- Грозовський І. Звичаєве право Запорозької Січі // Рад. право. 1991. – №10.

- Грозовський І.* Козацьке право //Право України. – 1997. – № 6.
- Грозовський І.* Право власності на землю в Запорозькій Січі // Право України. – 1997. – № 8.
- Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні // Пам'ятки України. – 1990. – № 2, 3.
- Козут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини – 1760-1830. – К., 1996.
- Крохмаль Н. В.* Традиція як основний принцип регулювання відносин у запорозьких козаків // Запорозьке козацтво в пам'ятниках історії та культури. – Запорожжя, 1997.
- Мапаренко А.* Причини створення кодексу Гетьманщини 1743 року // Право України. – 1997. – № 12.
- Музиченко П.* Пам'ятка історії української державності і права // Рад. право. – 1988. – № 11.
- Паньонко І. М.* Судові органи Запорозької Січі // Запорозьке козацтво в пам'ятниках історії та культури. – Запорожжя, 1997.
- Слюсаренко А. Г., Томенко М, В.* Історія Української Конституції. – К., 1993;
- Смолій В. А., Ричка В. М.* Угоди гетьманського уряду України з Московською державою (1654—1764 рр.) очима правознавця // Укр. істор. журнал. – 1993. – № 4-6.
- Смолій Валерій, Степанков Валерій.* Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – с. 218-225.
- Степанков В. С* Українська Козацька Республіка в середині XVII ст.: особливості політичного устрою та соціально-економічних відносин. – Хмельницький, 1990.
- Степанков В. С* Проблеми становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648—1657 рр.). // Укр. істор. журнал. – 1995. – №4.
- Тхор В І* Про органи управління в містах України II пол. XVII-XVIII ст. // Укр. істор. журнал. – 1975. – № 12.
- Хрестоматія з держави і права України:* У 2-х т. / За ред. В.Д.Гончаренко.– Том 1. 3 найдавніших часів до початку XX ст. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2000. – С. 143-145.
- Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Львів, 1990-1991. – Т. 1-3.

ТЕМА 8

Державність і право на українських землях у складі Австрійської та Російської імперій (XIX ст. – початок XX ст.)

- 1. Державно-політичний устрій і право на українських землях у складі імперії Габсбургів.**
  - 2. Право та судочинство у Галичині, Північній Буковині і Закарпатті.**
  - 3. Державно-політичний устрій і право на українських землях у складі Російської імперії.**
  - 4. Правова система, суди і процес в Україні у складі Російської імперії.**
  - 5. Українська громада в діяльності Державної Думи в Російській імперії.**
- Західноукраїнські землі в 1905 – 1917рр.**

1 питання. Державно-політичний устрій і право на українських землях у складі імперії Габсбургів

Слід звернути увагу на те, що в історії західноукраїнських земель за часів австрійського панування відомі два періоди: 1) від першого поділу Польщі (1772) до революції в Австрії 1848 р.; 2) від революції 1848 р., коли австрійська держава перетворилася на капіталістичну країну, а з 1867 р. – у дуалістичну Австро-Угорську монархію, до її розпаду в 1918 р. Зазначимо, що австрійський уряд, загарбавши Галичину, штучно об'єднав українські та польські землі в один адміністративний так званий Коронний край з центром у Львові, встановивши офіційні назви Східної і Західної Галичини.

Західноукраїнські землі вважалися аграрним краєм. Політика уряду зводилася до експлуатації природних багатств, мала колоніальний характер і була спрямована на те, щоб залишити українські землі придатком до промислових районів метрополії.

За формою правління Австрія була абсолютною монархією (до 1848 р.). Монарх (цар) зосереджував усю законодавчу, виконавчу і судову владу. Крім того, він вважався єдиним джерелом права. Нормативні акти імператора: найвищі постанови, патенти, а також були мандати, едикти, резолюції. При монарху діяла особиста канцелярія. Придворна канцелярія — дорадчий орган при імператорі (до 1848 р.). У 1774—1776 і 1797—1802 рр. існувала також канцелярія для Галичини. До березня 1848 р. діяло 10 придворних рад.

В Галичині (Королівстві) губернатор вважався фактичним керівником краю. Призначався він імператором і мав широкі повноваження. Губернатор спирався в своїх діях на губернське правління, що складалося з окремих департаментів.

В суспільних відносинах панівною верствою в західноукраїнських землях були поміщики і духовенство, але за національною ознакою найбільші привілеї мали австрійські поміщики, за якими йшли угорські, румунські, польські, а вже далі українські. В містах панівною верствою була торговельна верхівка. Залежні верстви населення – це селянство та більша частина міщанства. 1775 року уряд поділив шляхту на магнатів, лицарів і трудову шляхту, яка була фактично на становищі вільних селян – не відбувала панщини і не мала повинностей. В міському населенні вирізняли міщан, які мали певні привілеї, і жителів, які сплачували спеціальний податок.

Селяни-кріпаки залежали від поміщиків. Патентом (нормативний акт імператора) від 16 червня 1786 р. в Галичині було встановлено розмір панщини (3 дня на тиждень) і повинностей.

Зверніть увагу на позитивні й негативні аспекти скасування кріпацтва внаслідок аграрної реформи 1848 року. Позитивним було, що селяни звільнилися від закріпачення, скасувалася за викуп панщина; негативним аспектом реформи можна вважати ліквідацію

сервітутного права, а також права селян користуватися громадськими землями.

В XIX ст. більшу роль починають відігравати буржуазія і робітничий клас.

Революція 1848 року, що привела до тимчасового падіння абсолютизму в Австрії, викликала зміни і в західноукраїнських землях. Так, у Закарпатті було проголошено закон угорського сейму про ліквідацію кріпацтва і феодалних повинностей селян від 27 березня 1848 року, а 22 квітня 1848 р. був оголошений патент імператора про скасування панщини в Галичині. Дія даного указу на Буковину була розповсюджена тільки 9 серпня 1848 року.

Скасування кріпацтва відкривало шлях до розвитку капіталістичних відносин в аграрному секторі економіки. У Галичині поміщики почали саботувати закон про скасування кріпацтва. 22 липня 1848 р. відбулося відкриття парламенту. Він прийняв закон про ліквідацію кріпацтва за викуп. Землі селянського користування проголошувалися вільною власністю.

В березні 1849 р. Буковина була відокремлена від Галичини і проголошувалася коронним краєм на чолі з президентом, який призначався імператором. На чолі Галичини – намісник. В квітні 1848 р. була прийнята перша австрійська конституція, яка проголошувала деякі буржуазно-демократичні права і свободи громадян. Але вже в березні 1849 року з'являється нова конституція, що закріплює створення централізованої держави, в якій влада зосереджувалася в руках імператора. Таким чином, в Австрії було відновлено абсолютизм.

1867 року абсолютна Австрійська монархія перетворилася на дуалістичну конституційну Австро-Угорську монархію. Закарпаття входило до Угорщини, а Буковина і Галичина – до Австрії. Країною управляв один монарх (австрійський), два уряди і два двопалатні парламенти (в Австрії – рейхсрат, в Угорщині – сейм).

В адміністративному управлінні відбулися також зміни. Так, територія Галичини поділялася на циркули (округи) на чолі з окружними старостами. До компетенції старост належали всі адміністративні та поліцейські справи, нагляд за торгівлею, промисловістю, призов до війська. В штати циркулу входили: старости, комісари (3-4), два кур'єри. На державну службу призначалися здебільшого німецькі і чеські чиновники, а на керівні посади – ті, які мали досвід роботи в австрійському бюрократичному державному апараті.

У містах були створені магістрати в складі бурмістра і радників, які призначались урядом.

Села були самостійними юридичними одиницями, їхня автономія здійснювалася через сільські представництва, постійними виконавчими органами яких були сільські управління зі старостами на чолі.

1861 року імператор створив галичанський і буковинський крайові сейми на чолі з крайовими маршалками. Вся діяльність сеймів підпорядковувалася центральній владі.

У виборах до галицького й буковинського сеймів через високий майновий ценз брало участь 9-10 % населення. В національному відношенні депутати галицького сейму були переважно поляками, а буковинського – румунами. Компетенція крайових сеймів зводилася до господарських справ та формування розпорядження місцевими бюджетами.

Адміністративно-територіальний поділ Закарпаття – 4 жупи на чолі з жупанами. Територіально-економічний – домінії, що об'єднували землі з містами і селами, які належали феодалам, церкві, державі.

2 питання. Право та судочинство у Галичині, Північній Буковині й Закарпатті

З 1 січня 1812 року в Австрії був введений у дію новий Цивільний кодекс (попередній був введений 1792 р.) З розвитком капіталістичних відносин виникла потреба у появі торгового кодексу, який було прийнято 1862 року (у 1763 р з'явився Кодекс вексельного права).

1768 року – приймається кримінальний кодекс, який вміщував норми матеріального і процесуального права (так званий Терезіанський). Процес з кримінальних справ мав інквізиційний характер, а система покарань була дуже жорстокою.

1787 року приймається новий кримінальний кодекс (Йосифіна). За ним смертну кару могли застосовувати лише надзвичайні суди. Окремо виділялися політичні злочини, які

розглядали адміністративні органи.

1803 р. – Францишкана. 1852 року з'являється нова редакція цього кодексу з новим розподілом: на злочини і проступки. Запроваджувалася смертна кара, використовувалося тюремне ув'язнення. 1855 року кодекс був доповнений військовим кримінальним кодексом.

У I пол. XIX ст. в судоустрої західноукраїнських земель змін не простежувалося.

У відповідності з Положенням про суд 1849 р. судова влада відокремлювалась і оголошувалася незалежною. Замість станових судів, з'являються загальні судові установи: повітові, повітові колегіальні, окружні суди і Вищий крайовий суд (у Львові). Вищою судовою інстанцією в державі були Верховний суд і касаційний трибунал.

Існували шляхетські суди 1-ої інстанції – земські й міські. Для духовенства – єпископські суди. Для городян – магістратські. Для селян – домініальні суди. Судом другої інстанції для домініальних судів був комітатський суд.

Спеціальні суди – військові, промислові і комерційні.

Утворювалися суди присяжних, а для розгляду дрібних цивільних справ – мирові суди. За австрійським законодавством суд підпорядковувався прокуратурі (з 1850 р.), існував інститут адвокатури (з 1781 р.).

3 питання. Державно-політичний устрій і право на українських землях у складі Російської імперії

Територія України на початку XIX ст. складалася з 9 губерній Російської імперії: Київської, Подільської, Волинської, Полтавської, Харківської, Чернігівської, Катеринославської, Таврійської, Херсонської. У першій половині XIX ст. – генерал-губернаторства (Київське, Малоросійське, Новоросійське). Губернії на повіти (85).

На чолі – цар, імператор. Центральні органи – Комітет міністрів розглядав питання державного управління, добору кадрів на вищі посади, проекти указів, дорадчий орган царя. Державна рада з 1810 р. – призначалася імператором (40-80 осіб), складалася з 5 департаментів: законів, військових справ, справ цивільних і духовних, державної економіки, справ царства Польського.

Всі губернатори і генерал-губернатори призначалися особисто царем. Губернатори очолювали губернську адміністрацію, до складу якої входили: казенна палата (податкова справа, продаж солі, будівництво шляхів), рекрутське присутствіє, присутствіє поліції, суду та інших органів, підпорядкованих губернатору.

Губернське державне управління здійснювалося за участю станових органів – дворянських зборів на чолі з предводителями дворянства.

У підпорядкуванні губернського апарату знаходився повітовий апарат управління на чолі з капітанами-справниками. Система повітового управління включала: земський суд, повітове казначейство, митні установи, повітове управління державних маєтностей. Земський суд відігравав головну роль в управлінні, був одночасно адміністративно-поліцейським і судовим органом, виконував функції нагляду за станом громадського порядку та здійснював правосуддя.

Необхідно звернути увагу на те, що в XIX – на початку XX ст. в царській Росії проводилася політика зміцнення влади адміністративно-поліцейських органів. Для цього розширювалася компетенція генерал-губернаторів шляхом надання їм особливих і надзвичайних повноважень. Так, 1881 року вийшло Положення про заходи з охорони державного порядку та громадського спокою.

Значні зміни в системі управління відбулися після проведення реформ 60-70-х років. Наслідком цих реформ можна вважати введення органів місцевого самоврядування. Наприклад, у зв'язку з реформою 1861 року було запроваджено селянське громадське управління. А земська 1864 року і міська 1870 року реформи утворили органи місцевого самоврядування в повітах, губерніях, містах.

Відповідно до земської (1864 р.) реформи органами селянського самоврядування були: сільський сход і обраний ним сільський староста; волосний сход; волосний старшина; волосний суд. Причому функції цих органів обмежувалися. Вони розв'язували тільки деякі земельні справи (розкладка повинностей, перехід землі, яка була общинною власністю, тощо). Земська реформа обмежувалася територіально: вводилась лише в шістьох з дев'яти українських губерній (Харківська, Полтавська, Чернігівська, Херсонська, Катеринославська, Таврійська). У губерніях і повітах створювалися виборні установи (на 3 роки), які мали дві ланки: земські збори і земські управи. В них провідне місце посідали поміщики-дворяни.

Земства відали господарськими і культурно-освітніми питаннями, не мали політичної влади, і вся їхня діяльність перебувала під наглядом губернатора та міністра внутрішніх справ. 1914 року для допомоги царському уряду у веденні війни був створений Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам. 1917 року Тимчасовий уряд утворив земства також у волостях.

Міська реформа (1870 р.) була проведена в містах царської Росії та України. У містах, таким чином, створювалися при наявності майнового цензу виборні міські думи (на 4 роки) з розпорядчими повноваженнями і міські управи як виконавчі органи. Органи міського самоврядування розв'язували дрібні господарські питання (ремонт шляхів, вулиць, освітлення тощо) і підлягали губернаторові.

В Російській імперії населення України за становим критерієм поділялося на дворянство, духовенство, міських жителів і селянство. Від сплати податків звільнялися перші два стани.

Велику частину населення становило селянство. Кріпаки цілковито залежали від поміщиків. Тільки на Правобережжі царський уряд у 1847 – 1848 рр. провів інвентарну реформу, відповідно до якої форми і масштаби залежності кріпаків від поміщиків затверджувалися в інвентарях для кожного поміщицького маєтку за станом на 1847 р., але реформа не обмежила свавілля поміщиків. Лише селянська реформа 1861 р. змінила правове становище селянства.

19 лютого 1861 р. імператор Олександр II підписав маніфест і серію законів про скасування кріпосного права. На територію України поширювалися «Положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності», «Правила про порядок приведення в дію Положень про селян, які вийшли з кріпосної залежності», тощо. Порядок проведення селянської реформи по губерніях конкретизувався.

Звільнення селян мало тривати 20 років і відбувалося поетапно. По-перше, селяни переходили на становище тимчасово зобов'язаних; для цього відводилося два роки, впродовж яких складалася і підписувалася так звана уставна грамота — своєрідний договір селян з поміщиками про умови звільнення. В уставній грамоті визначалися земельні наділи, які надавалися селянам у користування, і повинності: панщина та оброк. Селянин був повинен викупити наділ, після чого він ставав селянином-власником. При укладанні викупної угоди він відразу вносив 20 % викупної суми, а решту за нього платив поміщикам царський уряд. Упродовж 49 років селяни зобов'язувалися виплачувати борг у кредит державі.

При проведенні реформи деякі селяни, які раніше мали землю, позбавлялися наділів. Вони змушені були залишитись у господарів на умовах вільного найму чи шукати роботу в інших місцях.

За селянами затверджувалися такі права: одружуватися без дозволу поміщика і самостійно розв'язувати сімейні та господарські питання, набувати у власність нерухоме майно, займатися торгівлею і різними промислами, будувати фабрики, відкривати торгові, ремісницькі підприємства, брати підряди на виконання робіт, записуватися до цехів, продавати свої вироби, укладати договори, вступати до купецьких гільдій. Селянин міг бути суб'єктом судового процесу. За реформою визнавалося право на сільське самоврядування (сільські та волосні сходи). Надане селянською реформою право сільського самоврядування підпорядковувалося

повітовій адміністрації, а з 1889 р. – селянським начальникам.

4 питання. Правова система, суди та процес в Україні у складі Російської імперії

В даному питанні необхідно звернути увагу на те, що на початку XIX ст. судова система в Україні не була єдиною. Так, у Слобідській Україні, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях судова система була приведена у відповідність з судовою системою Росії. До складу судової системи в цих губерніях входили губернські суди (палата кримінального і палата цивільного суду), які були другою апеляційною інстанцією для судів нижчого рівня. Надстановими були совісні і надвірні суди, які були створені на рівні губерній.

Судами першої інстанції були земські суди в повітах (для селян і дворян), а в містах – магістрати і ратуші (для купців і міщан). Головною судовою інстанцією тут був Генеральний суд. В Одесі 1808 року був створений комерційний суд. У Правобережній Україні, а також Полтавській і Чернігівській губерніях структура судів була іншою. Так, суди очолював Головний суд, який був апеляційною інстанцією для нижчих за підпорядкуванням судів – повітових, підкоморських, магістратських і ратушних судів. Він складався з двох департаментів – цивільних і кримінальних справ. На вироки і рішення Головного суду апеляції та скарги подавалися до Сенату.

20 листопада 1864 р. на підставі Судових статутів була проведена судова реформа. Вона проголошувала демократичні принципи: виборність мирових суддів і присяжних засідателів, незалежність і незмінність суддів, рівність усіх перед законом, гласність. Також заснувалася адвокатура, була проведена реорганізація прокуратури. Але все ще залишалися станові суди – церковні, військові, волосні, а також окремий порядок розгляду справ про службові злочини.

В ході реформи 1864 р. створювалася подвійна система судів: місцеві – одноособовий мировий суддя, повітовий з'їзд мирових суддів і Сенат, а також загальні суди – окружні суди, судові палати й Сенат.

Зазначимо, що в окружних судах при розгляді кримінальних справ запроваджувався інститут присяжних засідателів, списки яких, погоджені з губернатором або градоначальником, складали земські та міські управи.

Дія судової реформи поширювалася переважно на центральні губернії. В чотирьох губерніях (Полтавській, Херсонській, Катеринославській, Таврійській) створювалися місцеві та загальні суди.

1889 року вийшло положення про земських начальників, у якому скасовувався мировий суд.

Головним джерелом права був III Литовський статут 1588 р., який 1811 року було перекладено російською мовою. Щодо магдебурзького права як джерела права, то рішенням Сенату в 1827 р. його дія була припинена в Україні, за винятком Києва. А 1835 року магдебурзьке право було скасоване і в Києві.

Завданнями кодифікації було приведення місцевих норм у відповідність із загальноімперським законодавством.

Результатом роботи комісій було видання «Зібрання малоросійських прав 1807 р.». Його джерелами стали: Литовський статут (515 посилань), «Зерцало Саксонів» (457 посилань), право Хелмінське (224 посилання), Магдебурзьке право (58 посилань) та «Порядок прав цивільних» (1 посилання).

1830 року було складено й надруковано «Повне зібрання законів Російської імперії» в 46 томах (охоплює в хронологічному порядку законодавство з 1649 по 1825 рр.). За два роки (1832) виходить «Звід законів Російської імперії» в 15 томах, до якого увійшло чинне законодавство, систематизоване за галузями права. Таким чином, на Україну була поширена загальноімперська правова система.

В межах галузей права розвивалися правові інститути: власності; з'явилося чимало нормативних актів, що регулювали правове становище приватних підприємств; земельні відносини.

Розвиток промисловості сприяв прийняттю законодавчих актів, що регулювали питання праці та заробітної плати. Ці фабричні закони сприяли становленню й розвитку нової галузі

права Російської імперії – фабричного права. До них належали закони: «Про малолітніх працюючих на заводах, фабриках і мануфактурах» (1882 р.), «Про заборону нічної праці малолітніх та жінок на заводах, фабриках і мануфактурах» (1885 р.) тощо.

Фабричні закони застосовувались у приватних підприємствах. На державні заводи і підприємства та велику частину залізничних майстерень вони не поширювалися. Більше того, вони мали більше декларативний характер і не створювали надійних правових гарантій.

У кримінальному праві починаючи з 1863 р. було обмежено застосування тілесних покарань. 1876 року був затверджений Військовий статут про покарання, 1886 р. – Військово-морський статут про покарання. Наприкінці XIX ст. був підготовлений новий кримінальний кодекс – Кримінальне уложення. Його затверджено в 1903 р., але в дію вводилися лише окремі статті та глави. В цілому продовжувало діяти «Уложення про покарання кримінальні та виправні» 1845 р. зі змінами та доповненнями в редакції 1885 р.

5 питання Українська громада в діяльності Державної Думи в Російській імперії. Західноукраїнські землі в 1905-1917рр.

У даному питанні студенти мають згадати відповідні теми з політичної історії та усвідомити особливості національно-визвольного руху в українських землях на початку XX століття.

Згадаймо, що 1905 року після поразки російського царизму в військових операціях проти Японії в Росії вибухнула буржуазно-демократична революція. В умовах наростання тиску цар Микола II погодився на поступки для населення. Кульмінаційним моментом став знаменитий Маніфест 17 жовтня, за яким цар дарував усім підданам громадянські права і свободи – совісті, віросповідання, політичний плюралізм тощо. Це була свого роду Конституція, дарована царем своєму народові. Її поява розбурхала народні пристрасті. Почали з'являтися різні партії, які мали протилежні цілі: «ліві» партії ставились вороже до урядових заходів, були також «праві» і «помірковані». Було створено Державну Думу із законодавчими повноваженнями.

Вже 11 грудня 1905 р. до Маніфесту було внесене уточнення з приводу виборних прав кожної верстви населення – так званий «Закон про вибори».

1906 року революційний рух почав спадати. В цих умовах 23 лютого 1906 р. вийшло нове «Положення про Державну Думу» і «Положення про Державну Раду» від 23 лютого 1906 р., за якими встановлювався двопалатний парламент. Так, Державна Рада, яка існувала раніше, ставала Вищою Палатою. Половина членів обиралася, а друга половина – призначалася урядом. Нижчою палатою була Державна Дума.

В законодавчому процесі затверджувався такий порядок: кожне питання або закон обговорювалися спершу в Думі, потім відбувалася апробація прийнятого рішення в Раді, але юридичної сили рішення набувало з моменту його ратифікації царем. 26 квітня 1906 р. з'явився новий нормативний акт – «Головні закони Російської імперії», який закріплював такий порядок: найвище управління належить цареві, а законодавча влада – двом палатам: Державній Раді і Державній Думі.

На виборах до Першої Державної Думи виборці поділялися на чотири курії: землевласників-поміщиків, міського населення, селян, робітників. Курії мали неоднакову кількість голосів: найбільшу кількість мали поміщики (1 голос поміщика = 45 голосам робітників). Селяни ж дістали достатньо багато місць, бо уряд традиційно вважав їх консервативними. Ліві партії бойкотували вибори й не взяли участі в Думі.

Головою Першої Державної Думи було обрано професора Московського університету, кадета за поглядами С. Муромцева. Від України було обрано 102 депутати: 24 поміщика, 42 селян, 26 жителів міст, 10 робітників.

Зацікавлює конституційна дискусія, що була розгорнута в Росії внаслідок революційних подій 1905 року. Відомі ліберали Петро Струве та Павло Мілюков розробили проект, що ґрунтувався на громадянських правах та законності, але рішуче відкидав ідею децентралізації та федералізму. Автори допускали поступки в національному питанні тільки щодо автономії Фінляндії та Польщі. У той час дехто стояв і на позиції децентралізації Росії.

Так, професор Московського університету Степан Фортунатов був автором ідеї американського федералізму, Максим Ковалевський обстоював певну автономію національних територій.

Від України в обговоренні конституційного питання взяв участь М. Грушевський. В травні 1905 року він виклав проект майбутнього конституційного ладу в Російській імперії у статті «Конституційне питання і українство в Росії». Цей проект ґрунтувався на двох основних принципах: репрезентаційний уряд та національно-територіальна децентралізація. Автор проаналізував тогочасне становище в Росії, місце українського руху в контексті загальноросійського. З огляду на цензуру автор не вживав термінів «демократія», «федералізм» і замінив їх термінами «прогресивний», «репрезентативний», «раціональний». Багато уваги він приділив критиці принципу Струве щодо прямих виборів всеросійського парламенту як єдиної структури представницької влади, розробив механізм національно-територіальної децентралізації Російської імперії, визначив права самоврядних областей. Так, більша національна територія має більші повноваження сейму.

Національно-радикальне крило українського руху запропонувало в цьому ж році свій варіант конституційного проекту. Основний закон «Самостійної України» Спілки народу українського було надруковано в часописі «Самостійна Україна», який видавала Українська народна партія. В даному проекті відчувався значний вплив ідей М. Драгоманова. Але відмінність полягала в тому, що в документі в основу покладено принцип повної самостійності України. Пропонувалося створення президентської республіки, де законодавчу владу представляв би двопалатний парламент – рада представників та сенат, а виконавчу – президент Всеукраїнської спілки. Судову владу представляють суди.

Тож в Україні на початку XX століття існувало два підходи в конституційному процесі: народницько-федеративний, який представляв М. Грушевський та консервативно-державницький.

Зазначимо, що в Першій Державній Думі була сформована Українська Парламентарна Громада, до якої увійшло 45 чоловік. Головою був адвокат з Чернігова І. Шраг.

Українська Парламентарна Громада мала свій друкований орган – «Украинский вестник». У роботі журналу брали участь найкращі науковці України: М. Туган-Барановський, О. Лотоцький, М. Грушевський, І. Франко, Д. Дорошенко та інші.

Політичною платформою Громади була автономія України. М. Грушевським було підготовлено декларацію, яка мала бути виголошена з думської трибуни головою Громади, але внаслідок розпуску Думи 8 липня 1906 року ця мета не була реалізована.

Друга Державна Дума проіснувала вже 103 дні (січень – червень 1907 р.). На виборах до другої Думи брали участь усі партії. Половину всіх депутатів було обрано від лівих партій. У другій Думі також була Українська Громада, що мала 47 членів і видавала часопис «Рідна Справа – Вісті з Думи». Там друкували промови членів, заяви Громади.

Громада домагалася автономії України, місцевого самоуправління, української мови у школах, судах, церкві. Щоб мати підготовлені педагогічні кадри, Громада вимагала створення кафедр української мови, літератури та історії в університетах, запровадження української мови в учительських семінаріях.

З червня 1907 р. другу Державну Думу було розпущено. Новий виборчий закон від 3 червня 1907 р. назвали державним заколотом. За ним надавалися переваги у виборах лише великим землевласникам.

Багато українців у цей час опинилося в тюрмах, на засланнях, емігрували за кордон. Але незважаючи на таке становище, українське питання було актуальним і в третій Державній Думі. Так, 1908 року 38 делегатів з України підготували і внесли на розгляд Думи проект про українську мову в початкових школах.

Але цей проект викликав опір з боку «Клуба Русских Националистов» та

чорносотенців і його зняли з розгляду. Аналогічна ситуація склалася 1909 р. навколо пропозиції про запровадження української мови в судах. 1913 року видатні депутати А. Шингарьов, П. Мілюков, О. Керенський, Г. Петровський та інші домагалися свободи національного розвитку та автономії України, професор С. Іванов вимагав створення кафедр українознавства в університетах, єпископ Никон вимагав введення української мови в школах.

Третя Дума була розпущена 1912 р. Внаслідок нового виборчого закону селянство України було позбавлене права посилати представників до четвертої Державної Думи. Восени 1912 р. почалися вибори. Четверта Дума виявилася лівішою, ніж третя.

Української Громади в четвертій Думі вже не було. Тому для вирішення питання про запровадження української мови не склалося в Думі більшості. В той же час малі народи Кавказу вирішили в Думі це питання та отримали рідну мову навчання в школах.

Зверніть увагу, що російська буржуазно-демократична революція 1905 – 1907 років вплинула на розвиток національно-визвольного руху в західноукраїнських землях. Так, 22 жовтня 1905 року народне віче українців Львова поставило перед австрійським урядом вимоги: загального, рівного і прямого виборчого права у всі державні структури; зміни тогочасного устрою шляхом створення національних територій, окремо для українців Східної Галичини і Північної Буковини.

Наслідком революційних виступів в Австрії стало запровадження 1907 року загального виборчого права, але з числа тих, які могли голосувати, вилучалися жінки, військовослужбовці та молодь до 24 років. До того ж, забезпечувалися привілеї німецьких правлячих кіл. Наприклад, німці обирали одного депутата від 40 тис. населення, поляки – від 52 тис, чехи – від 60 тис, а українці – від 105 тис.

В роки першої світової війни західноукраїнські землі перетворилися на центр театру воєнних дій. 3-го вересня 1914 р. російські війська вступили до Львова і верховний головнокомандувач великий князь Михайло Миколайович видав маніфест, у якому висловлював радість, що нарешті «російський народ об'єднався» і що «завершено справу Івана Калити». Внаслідок цього почалось інтенсивне впровадження російської мови, було закрито «Просвіту», всі українські установи, бібліотеки, школи (польські продовжували існувати).

Трохи раніше, 27 липня 1914 р., представники українських політичних партій Галичини й Буковини об'єдналися в Головну Українську Раду, яка зі сторінок львівського часопису «Діло» звернулася до населення з маніфестом, де проголошувалося, що «на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України».

Подібну політичну відозву до буковинських українців видав Союз українських парламентарних і сеймових депутатів із Буковини.

У Львові тоді ж було створено позапартійну Спілку Визволення України (СВУ). Згідно з платформою СВУ, Україна мала бути конституційною монархією з демократичним ладом.

У серпні 1914 р. Головна Українська Рада створила Центральну Бойову Раду, яка звернулася до уряду Австро-Угорщини з проханням дозволити сформувати легіон Українських січових стрільців (УСС), що й було зроблено. Січовиків цісарське командування використовувало у війні проти російських військ.

Соціал-демократ Симон Петлюра надрукував у журналі «Украинская жизнь» в Москві статтю-відозву «Війна і українці», ній зазначалося, що, обираючи між Росією та Австро-Угорщиною, наддніпрянські українці підтримують Росію. Товариство українських поступовців (ТУП) зайняло очікувальну позицію, не ставши на платформу СВУ чи Петлюри.

Після Брусиловського наступу реакція західноукраїнського населення на прихід російських військ у 1917 р. була неоднозначною. Одні вбачали в цьому визволення з-під гноблення Австро-Угорщини, а інші – встановлення іншої імперії, Російської.

План семінарського заняття

1. Загальнодержавні органи влади і місцевого управління Австро-Угорської держави в XIX ст.
2. Система права, суди і процес у західноукраїнських землях доби австрійського панування.
3. Органи та система управління російського царату в Україні в XIX ст.
4. Кодифікація і розвиток права в Україні у складі Російської імперії (XIX - XX ст.). Суди і процес.
5. Історичні передумови появи парламентаризму в Росії, їх суть. Діяльність Української Громади в Державній Думі.

Теми рефератів: Судова реформа 1864 р. та особливості її проведення на Україні.
Державна Дума в Росії та діяльність депутатів від України.
Столипінська аграрна реформа в Україні.
Суспільно-політичні рухи і партії в Україні у 1900 – 1917 рр.

Термінологічний словник

Буржуазія – частина суспільства, що веде підприємницьку діяльність.

Волость – у XIX ст., починаючи з 1861 р. — нижча адміністративна одиниця станового селянського самоуправління.

Громади – напівлегальні організації української інтелігенції культурницького і суспільно-політичного спрямування, що діяли у II пол. XIX-на початку XX ст., не мали усталених програм і не були чіткими організаційними структурами, а лише згуртовували найактивнішу національно свідому інтелігенцію і студентство.

Генерал-губернаторство – адміністративно-територіальна одиниця Росії в 1775 – 1917 рр., яка складалася з однієї чи декількох губерній чи областей, що перебували під керівництвом генерал-губернатора.

Губернія - адміністративно-територіальна одиниця в Росії ХУІІІ – початку XX ст.

Губернське правління – головна адміністративна установа губернії в Російській імперії кінця ХУІІІ – початку XX ст.

Дворянські збори – орган дворянського станового самоуправління в Російській імперії в 1785 – 1917 рр.

Депортація – примусове виселення з місця постійного проживання осіб внаслідок адміністративного чи судового рішення.

Імперія – велика держава, що складається з метрополії та підпорядкованих центральній владі держав, народів, які примусово інтегровані до єдиної системи політичних, економічних, соціальних та культурних взаємозв'язків.

Інституції – певна форма організації, регулювання суспільного життя діяльності і поведінки людей.

Патент – форма законодавчого акта в Австрії за часів Марії-Терезії та Йосифа II.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризувати адміністративно-територіальний устрій та систему управління українських земель у складі Російської імперії.
2. Як змінилося правове становище українського селянства після реформи 1861 р. в Російській імперії?
3. Розкрити передумови, підготовку та принципи судової реформи 1864 р.
4. Показати діяльність Української громади в Державній Думі Росії.
5. Як західноукраїнські землі опинилися у складі імперії Габсбургів?
6. Пояснити причини утворення та механізм діяльності держави - дуалістичної

- Австро-Угорської імперії.
7. Показати статус західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини у другій половині XIX ст.
  8. Розкрити причини, характер і суть реформ в Австрійській імперії в II пол. XIX ст.

Навчальні завдання

1. Зробити порівняльну таблицю головних здобутків аграрних реформ 1848 в імперії Габсбургів і реформи 1861 р. в царській Росії.
2. Зобразити схематично судову систему в Україні після проведення судової реформи 1864 р.

Джерела і література

а) джерела

Правотарь / П/ред. Северина Шеховича. – Львів, 1896.

б) література

Заруба В.М. Історія держави і права України: Навчальний посібник. – К.: Істина, 2006. – с. 149-192.

Захарченко П. П. Історія держави і права України: Підручник. – К.: Атіка, 2005. – с. 201 – 244.

Історія держави і права України: Навч. посіб. / А.С. Чайковський. – К.: Юрінком Інтер, 2000 – с. 206 – 239.

Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2001 – с. 105 – 145.

Музиченко П.П., Долматова Н.І., Крестовська Н.М. Практикум з історії держави і права України: Навч. посіб. – К.: Вікар, 2002 – с. 181 – 250.

Орленко В.І. Історія держави і права України (в таблицях та схемах): навч. посіб. / В.І.

Орленко, В.В., Орленко В.В.. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. – с. 129-177.

Палєєва Ю. С. Історія держави і права України : зб. завдань для самост. роботи / Ю. С. Палєєва ; Дніпропетр. ун-т економіки та права ім. Альфреда Нобеля. - Д. : [Вид-во ДУЕП ім. Альфреда Нобеля], 2011. – с. 38.

Трофанчук Г.І. Історія держави і права України: навч. посіб./ Г.І.Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – с. 190-209.

Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії. — 1889 і 1895 рр. — Львів, 1996.

Бачур Б.С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в X – середині XIX століть (історико-правовий аспект): Монографія. – Одеса: ОНУ ім. І.І.Мечникова, 2008. – с. 135-164.

Бодрухін В.М., Довжук І.В., Литвиненко В.Ф. Нариси з історії Української державності / до кінця XIX століття/ Монографія. – Луганськ: вид-во СНУ, 2000. – с. 96-130.

Головченко В. Сільське самоврядування на Україні (1860—1861рр.) // Право України. – 1992. – № 3.

Коник О.О. Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії // Укр. Іст. Журн. – 1995. - №1.

Кульчицький В. С. Державний лад і право в Галичині в II пол. XIX-на початку XX ст. – Львів, 1965.

Настюк М. І. Буковинський крайовий сейм: структура, компетенція і діяльність (1861-1914 рр.) // Вісн. ЛДУ. Серія юрид. – Львів, 1993. – Вип. 30.

Невеляк О. Реформи Марії-Терези та Йосипа II. Література. Значення в українській історії // Студії політичного центру «Генеза». – 1996. – № 1.

Нелін О. І. Про розвиток зобов'язального права на Україні на початку XIX ст. // Пробл. правозн. – 1990. – Вип. 51.

Нелин А. И. Собрание малороссийских прав 1807 г., его содержание и значение. – К., 1990.

Чайковський А. Адміністративно-силові засоби державного управління // Історія України. – 1998. - №21.

Щербина П.Ф. Судебная реформа 1864 г. на Правобережной Украине. – Л., 1974.

Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. – Х., 2001.

ТЕМА 9

Держава і право України в період національно-визвольних змагань і відродження української державності (1917 – 1921 рр.).

- 1. Суспільно-політичний лад і право в добу Центральної Ради.**
- 2. Українська держава за Гетьманату П. Скоропадського.**
- 3. Держава і право України в період Директорії УНР.**
- 4. ЗУНР: формування держави та джерела права.**

1 питання. Суспільно-політичний лад і право в добу Центральної Ради

Потрібно згадати перебіг політичних подій на українських землях протягом 1917 року. Згадаймо, що в умовах революційного вибуху 1917 р. 2 березня цар Микола II зрікся престолу. У Росії припинила своє існування династія Романових і впала монархія. 4-го березня було сформовано Тимчасовий уряд на чолі з князем Львовим. Ці події активізували громадсько-політичне життя в Україні, відбувалося зростання українських політичних партій і угруповань.

Зазначимо, що подолати розпорошеність національних сил взялася Центральна Рада – широкопредставницький громадський орган, сформований 3 березня 1917 р. (17 за старим стилем) в Києві з представників українських партій, наукових, освітніх, кооперативних, студентських та інших організацій. Її головою було обрано 51-річного професора історії Михайла Грушевського – лідера Товариства українських поступовців, який потім приєднався до українських есерів.

Тож із створенням Центральної Ради в Україні виник ще оди орган влади, який узяв курс на демократизацію громадського життя, національне визволення, розв'язання соціальних конфліктів. Для підтвердження своїх повноважень Центральна Рада скликала 6-8 квітня Український Національний Конгрес. Конгрес підтвердив вимогу надання Україні національно-територіальної автономії, санкціонував утворення Центральної Ради. Головою Ради залишався М. Грушевський, заступниками стали В. Винниченко та С. Єфремов.

Центральна Рада в документах того часу декларувалася, тимчасовим органом влади, який діятиме до скликання Всеросійських Установчих зборів. Робота Центральної Ради проводилася через її Загальні збори (скликалися раз на місяць), Комітет Ради та галузеві комісії. До складу Комітету Ради входили Президія УЦР (голова та два заступники) та 17 членів. Комітет обирав голів комісій, секретарів УЦР, скарбника. У червні-липні Комітет став називатися Малою радою, чисельність, якої зросла до 56 осіб.

Так, 23 червня 1917 р. Комітет (Мала Рада) Центральної Ради ухвалив текст Першого Універсалу Центральної Ради до українського народу, який мав конституційне значення. Відповідно до цього документа Центральна Рада фактично перебирала на себе державні функції. 28 червня Комітет Центральної Ради створив перший тимчасовий революційний уряд – Генеральний секретаріат на чолі з В. Винниченком, який водночас виконував обов'язки секретаря внутрішніх справ. До складу уряду також входили такі секретарства (міністерства): внутрішніх справ (очолював В. Винниченко); військових справ (С. Петлюра); земельних справ (Б. Мартос); міжнаціональних відносин (С. Єфремов); судових справ (В. Садовський); фінансових справ (Х. Барановський); харчових справ (М. Стасюк); шляхів сполучення (В. Голубович); у єврейських справах (У. Зільберфарб); у польських справах (М. Міцкевич); пошти і телеграфу (О. Зарубич); генеральний писар – П. Христюк; генеральний контролер — М. Рафес. 3 січня 1918 р. Генеральний секретаріат перейменовано в Раду Народних Міністрів.

Зазначимо, що з утворенням Генерального секретаріату було покладено початок процесу розмежування законодавчої і виконавчої влад. Генеральний секретаріат, незважаючи на опір Тимчасового уряду, став повновладною структурою виконавчої влади в Україні.

29 квітня 1918 р. на засіданні Центральної Ради було обрано Президента УНР (Михайла Грушевського) та ухвалено Конституцію. Згідно з нею, верховним органом УНР мали стати Всенародні збори, що повинні були здійснювати законодавчу владу й формувати органи виконавчої та судової влади.

6 березня 1918 року Законом «Про поділ України на землі» було здійснено новий адміністративно-територіальний розподіл України: поділено на тридцять дві землі, а ті – на волості та громади. Землі мали бути менші за губернії, але більшими за повіти. Закон визначав межі земель, їхні назви та адміністративні назви. Передбачалося, що середня кількість населення однієї землі мала становити 1 млн. мешканців, а територія дорівнювала б територіям 3-4 колишніх повітів.

Органи місцевого управління були представлені спочатку губернськими, повітовими та міськими українськими радами, а згодом – сільськими й волосними управліннями. Українські народні ради мали повністю замінити колишні земства і думи. Поряд з органами місцевого самоврядування діяли губернські та повітові комісари Центральної Ради. Всі вони функціонували на власний розсуд, без механізму взаємодії.

Структурна невизначеність системи самоврядування, відсутність фінансування та нерішучі дії Центральної Ради стали причинами того, що ідея реформування системи органів місцевої влади так і не була реалізована.

Центральною Радою була зроблена спроба реформування судової системи, яка була запроваджена в Російській імперії ще судовою реформою 1864 року.

Принципи функціонування судової системи України були зазначені в III Універсалі Центральної Ради: «суд на Україні повинен бути справедливий, відповідно духові народу».

Найвищою судовою інстанцією був Генеральний суд (15 Генеральних суддів), який складався з трьох департаментів: цивільного, кримінального, адміністративного. Члени Генерального суду обиралися Центральною Радою на три роки більшістю в 3/5 голосів.

16 грудня 1917 року приймається Закон «Про заведення апеляційних судів». Ним передбачалося створення трьох апеляційних судів: Київського, Харківського, Одеського, компетенція яких поширювалася на навколишні губернії. Апеляційний суд складався з голови, заступника і суддів. При апеляційних судах були затверджені посади старших прокурорів і прокурорів, яких призначав Генеральний секретар судових справ.

14 лютого 1918 року були запроваджені посади головних губернських військових комендантів. Вони мали компетенцію створювати так звані революційні військові суди для оперативного розгляду справ про вбивства, пограбування, підпали, звалтування та розбій. Після розгляду справи такий суд розформовувався. Ці суди розглядали справи військових і цивільних осіб.

В січні 1918 року була створена прокуратура Генерального Суду, яка мала подвійне підпорядкування: вона підпорядковувалася ще й Генеральному секретарству судових справ. Очолював прокуратуру Старший прокурор.

Зазначимо, що при всій значущості проведених заходів, судова реформа так і не була проведена до кінця.

10 червня 1917 р. ЦР схвалила Перший Універсал, в якому проголошувалася автономія України, окреслено риси майбутньої національно-культурної автономії. Другим Універсалом (3 липня 1917) проголошено, що Україна відкладає наміри створити автономію до рішення Всеросійських Установчих зборів. Третій Універсал (7 листопада 1917 р.) проголошував Українську Народну Республіку, яка мала перебувати у федеративних відносинах з Росією. Четвертим Універсалом (22 січня 1918 р.) проголошувалася державна незалежність України.

25 листопада 1917 року Мала рада приймає Закон про правонаступництво. Відповідно до нього Центральна Рада мала право скасовувати або оголошувати чинними старі нормативні акти від імені УНР, а також приймати нові закони.

29 квітня 1918 р. ухвалено Конституцію УНР. Вона складалася з 8 розділів та 85 статей. 1-й розділ – Загальні постанови; 2-й присвячувався правам громадян України; 3-й розділ визначав органи влади УНР; 4-й визначав роль, порядок скликання Всенародних зборів УНР

та їх функції; 5-й розділ визначав компетенцію Ради Народних Міністрів УНР; 6-й був присвячений судовій системі УНР; 7-й розділ Національні союзи, а у 8-му йшлося про тимчасове скасування громадянських свобод.

Зверніть увагу, що в інституті громадянства подвійне громадянство не допускалося. Цивільно-правова дієздатність наставала лише з 20-річного віку. На території УНР скасовувалися смертна кара, тілесні покарання та ті, що ображали людську гідність і честь. Як покарання скасовувалася конфіскація майна. Припускалася можливість (але не більше як на три місяці) зупинення дії громадянських прав і свобод у разі війни, державного заколоту чи інших катаклізмів. Низка норм стосувалася виборчого права. Так, Закон про вибори встановлював пропорційну виборчу систему. У них мали право брати громадяни, яким «до дня виборів вийде 20 років». Позбавлялися виборчих прав засуджені; особи, визнані в установленому порядку банкрутами; дезертири, а також члени царської родини.

Основу побудови найвищих органів держави становила теорія розподілу влад: законодавча влада, виконавча та судова.

Всенародні Збори мали обиратися на основі рівного, прямого, загального, таємного голосування за пропорційною системою виборів терміном на три роки. Проголошувався принцип депутатської недоторканності, вводилась оплата праці депутатам. Сесії (збори) повинні були скликатися двічі на рік. Голова, заступник голови і так звані товариші обиралися на першій сесії і становили Президію Всенародних Зборів. Компетенцією Всенародних Зборів було встановлення бюджету країни, оголошення війни, укладання миру та мирних договорів тощо. Депутати мали право депутатського запиту до уряду.

Уряд країни за Конституцією формувався Головою, а його персональний склад і програма затверджувалися Зборами. Уряд мусив звітувати в парламенті, а в разі вотуму недовіри – йти у відставку. Генеральний суд обирався парламентом і виступав лише як касаційна інстанція для інших судів.

Таким чином, за Конституцією УНР для України передбачався шлях до класичної парламентської республіки.

В розвитку конституційного законодавства неабияке значення мав Закон «Про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки». У ньому йшлося про виборче право; про установи, відповідальні за вибори; про виборчі списки; про кандидатські списки; про подання і підрахунок виборчих карток; про встановлення результатів виборів; про забезпечення вільності і правильності виборів; про витрати на вибори. Додатково затверджуються «Правила про спільну з цивільним населенням участь у виборах частин армії і флоту».

В січні 1918 року з'являється Закон про національно-персональну автономію, який викликав неоднакову реакцію в суспільстві. Він передбачав створення «національних кадастрів», куди б заносилися поіменно представники тієї чи іншої національності.

В березні 1918 року приймається Закон про громадянство, відповідно до якого громадянином визнавався той, «хто народився на території України і зв'язаний з нею постійним перебуванням». Пізніше з'являються два проекти нового закону про громадянство, де громадянами УНР визнавалися всі, без винятку, піддані колишньої Російської імперії, що народилися на території України, або на час опублікування закону постійно проживали на її території.

12 березня 1918 року приймається «Закон про державну символіку». Студентам на матеріалах підручників та літератури рекомендується ознайомитися з історією створення державної символіки, особливо державного герба.

Зазначимо, що 12 березня 1918 року Мала рада затвердила «Володимирів тризуб» державним гербом УНР, хоча деякі політики обстоювали інші проекти.

В законодавчому процесі чимало норм було напрацьовано з головних галузей права – фінансового, трудового, цивільного, кримінального, земельного.

В регулюванні трудових відносин УНР значення мав «Закон про восьмигодинний

робочий день» від 25 січня 1918 року, який став своєрідним кодексом законів про працю. Цей Закон мав сферу дії по відношенню до всіх підприємств з найманою працею. Встановлювалася 48-годинна тривалість робочого часу на тиждень. Регламентувалися особливості найму та праці жінок і неповнолітніх; нічні і понаднормові роботи; праця на шкідливому виробництві; встановлювалися святкові та неробочі дні тощо.

В цивільно-процесуальних правовідносинах використовувався Звід законів Російської імперії.

Зазначимо, що в нормативних актах Центральної Ради термін «право володіння» не використовується і замінюється на «право порядкування», «право користування». Це пояснюється політичною позицією Центральної Ради, її соціалістичною орієнтацією, яка припускає невизнання приватної власності.

В галузі кримінального законодавства слід відзначити скасування III Універсалом смертної кари, а також Закон про амністію від 19 листопада 1917 року, за яким звільнялися всі засуджені за політичні злочини.

5 березня 1918 року Центральна рада ухвалила Закон про покарання учасників воєн і повстань проти Української держави. Там зазначалося, що якщо будь-яка особа після 22 січня 1918 року (після прийняття IV Універсалу) брала участь у війнах або повстаннях проти УНР, то вона втрачала громадянство УНР і підлягала висиланню за межі держави.

Щодо земельного законодавства, то III Універсал скасував право приватної власності на землю. IV Універсал проголосив необхідність прийняття земельного закону з обов'язковою передачею землі трудовому народу без викупу. В січні 1918 року було ухвалено Земельний закон, основою якого стало скасування права власності на землю і замінено правом користування з переходом цього права у спадщину. Земля відводилася спеціально для цього створеними земельними комітетами в приватно-трудове користування сільським громадам та добровільним товариствам. Проте нерішучість Центральної Ради, помилки в стратегії реформування аграрного сектора призвели до того, що селяни відштовхнулися від ідеї «соціалізації» землі і надалі перестали підтримувати Центральну Раду.

2 питання. Українська держава за Гетьманату П. Скоропадського

25 березня 1918 року в Лубнах, на Полтавщині, відбувся з'їзд українських хліборобів, на якому було створено партію хліборобів-демократів. Ця партія проголосила своє негативне ставлення до аграрної політики Центральної Ради й зажадала ввести до її складу своїх представників.

29 квітня 1918 року в Києві відбувся Конгрес хліборобів, на якому були представлені селяни, поміщики, представники банківського капіталу. Конгрес вимагав встановлення в Україні сильної влади у формі диктатури. Наслідком стало проголошення на конгресі П. Скоропадського гетьманом Української Держави.

Але сутність нового гетьманату відрізнялася від Козацької держави. Це була інша форма правління, близька до монархічної.

Того ж дня П. Скоропадський оголосив «Грамоту до всього українського народу», де підкреслив нездатність Центральної Ради до державної праці, а також заявив, що для забезпечення порядку та спокою він бере необмежену владу над Україною, розпускає Центральну Раду та її місцеві органи й установи, земельні комітети, скасовує все її законодавство, повертає правову силу всім формам власності, що існували до Центральної Ради. Гетьман також обіцяв проведення в майбутньому виборів до українського законодавчого сейму, наділення селян правом викупу землі у поміщиків та інших великих землевласників, відродження торгівлі та відбудову промисловості.

Наслідком цих нововведень стала ліквідація політичних прав і свобод, 8-годинного робочого дня. Власники маєтків та підприємств поверталися в Україну, їм не лише поверталася їхнє майно, а й виплачувалися компенсації за збитки, яких вони зазнали в час діяльності Центральної Ради.

Всі свої заходи гетьманська влада узгоджувала з німецькою окупаційною владою.

В гетьманську добу розвивалося державне будівництво. Так, форма правління, яку було

запроваджено за П. Скоропадського, в підручниках з історії держави і права України називають як перехідну до президентської республіки.

Ідея короткочасної сильної влади знайшла відображення в «Законах про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 року. Замість старої назви – Українська Народна Республіка – була встановлена нова назва: Українська Держава.

Вищим органом влади був Гетьман. Йому належала законодавча та виконавча влади. Гетьман представляв інтереси Української Держави на міжнародній арені; був верховним головнокомандувачем армії і флоту; здійснював помилування.

Такий режим функціонування найвищої влади передбачався до скликання Сейму, про який ішлося в «Грамоті до всього українського народу».

Для забезпечення функціонування влади в непередбачених випадках відповідно до «Тимчасового закону про верховне управління державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами ясновельможного пана гетьмана» всієї України» від 1 серпня 1918 року влада переходила до Колегії верховних правителів держави, яка складалася з трьох осіб – одного заздалегідь визначав сам гетьман, другого – обирав Державний Сенат, третього – Рада Міністрів. Рішення Колегії приймалися більшістю голосів.

Гетьманський уряд в особі Ради Міністрів здійснював координацію та організацію діяльності центральних органів управління. Очолював уряд Отаман-Міністр (пізніше перейменовано в Голову Ради Міністрів). При Раді Міністрів було створено Генералу канцелярію на чолі з Генеральним секретарем. Рада Міністрів складалася спочатку з 9-ти міністерств: внутрішніх справ, фінансів, закордонних справ, військових справ, судових справ, торгівлі і промисловості, земельних справ, харчових справ, народної освіти. Міністерства поділялися на департаменти й управління. При уряді існувала посада генерального контролера. 25 травня 1918 року приймається «Положення про Малу Раду Міністрів». Вона формувалася із заступників міністрів. Її компетенцією було розглядати організаційні питання, законодавчі та виконавчі пропозиції окремих міністерств, які не потребують взаємної згоди.

В місцевому управлінні було поновлено чинний ще до революції адміністративно-територіальний поділ на губернії, повіти, волості. Всю систему місцевої адміністрації очолювало Міністерство внутрішніх справ.

Місцеві адміністрації очолили старости, які замінили комісарів. Уся повнота влади на місцях належала старостам. За широтою своєї компетенції старости відповідали російським губернаторам. На ці посади призначалися колишні царські генерали, чиновники.

Законом про вибори до земств від 5 вересня 1918 року відновлювалася діяльність земських установ. Слід зазначити, що органи місцевого самоуправління не завжди підтримували заходи гетьмана, вбачаючи в ньому противника українзації. Законом від 1 серпня 1918 року було створено Управління столичного Отамана, а також аналогічне в Одесі.

19 червня 1918 року приймається закон, за яким губернські старости отримують право розпуску таких органів самоврядування, як земські збори і управи, міські думи.

Судова система в Українській державі була достатньо сформована. Найвищою судовою інстанцією за «Законами про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 року залишався Генеральний суд. Судді призначалися гетьманом.

8 липня 1918 року було затверджено Закон про заснування державного Сенату, який перебирав на себе функції найвищої в судових і адміністративних справах державної інстанції. Згідно закону – очолював Державний Сенат Президент. До структури Державного Сенату входили: Генеральний адміністративний суд, Генеральний карний суд і Генеральний цивільний суд.

В Українській державі діяли також військові суди, які поділялися на вищі і штабні суди.

Система прокуратури в Українській державі була менш сформованою. Відповідно до Закону «Про Державний Сенат» функції Генерального прокурора виконував Міністр юстиції. При кожному з трьох генеральних судів і при Загальному Зібранні Державного Сенату запроваджувалися посади прокурора і товариша прокурора.

Характеризуючи розвиток правової системи Української держави, слід зазначити, що,

встановлюючи правові основи законодавчого процесу, гетьманська адміністрація іноді вдавалася до прямої рецепції норм права колишніх режимів, які не суперечили інтересам Української держави.

Головним нормативним актом гетьманської доби слід вважати «Закон про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 року. Цей нормативний акт має конституційне значення. Ним визначалася форма правління, система органів влади й управління Української держави.

«Закон про громадянство Української держави» від 2 липня 1918 року визначав поняття громадянства, права й обов'язки громадян Української держави, умови набуття громадянства тощо.

В цивільному законодавстві простежувалася тенденція захисту права приватної власності.

Земельне питання мало велике значення для України. Ухвалений 31 січня 1918 року закон Центральної Ради про встановлення норми землеволодіння в 25 десятин і конфіскацію великих землеволодінь було скасовано «Громотою» гетьмана від 29 квітня. Для залагодження конфліктів між землевласниками та селянами було засновано земельні комісії на рівні губерній та повітів. У жовтні 1918 року було засновано Вищу Земельну Комісію, яку очолив сам П. Скоропадський. Проект земельної реформи було затверджено на початку листопада 1918 року. Усі великі земельні маєтки мали бути примусово викуплені державою за допомогою Державного Земельного Банку і розподілені між селянами не більше як по 25 десятин в одні руки. Тільки ті господарства, які мали культурне значення, обслуговували цукроварні або розводили цінні породи худоби, мали право одержати до 200 десятин землі.

3 питання. Держава і право України в період Директорії УНР

Продовжуючи розгляд третього питання, згадаймо, що повстання проти гетьмана очолила Директорія. 18 листопада 1918 року в боях біля Мотовилівки війська Директорії розгромили гетьманські війська і швидко підійшли до Києва. 14 грудня 1918 року гетьман зрікся влади. Відповідно до Закону «Про верховне управління державою на випадок смерті, тяжкої хвороби й перебування поза межами Держави Гетьмана» від 1 серпня 1918 року Скоропадський передав владу та державний скарб уряду, а сам, за допомогою німців, виїхав за кордон.

До складу Директорії входили три директори – В. Винниченко, С. Петлюра, Ф. Швець. Через деякий час увійшли ще П. Андрієвський і А. Макаренко. 18 грудня Директорія урочисто в'їхала у Київ. На Софіївському майдані відбулися молебні і військовий парад. 26 грудня було створено уряд Української Народної Республіки під головуванням В. Чехівського (УСДРП).

Того самого дня Директорія оголосила програмну декларацію, в якій вона визначила себе тимчасовим верховним органом, який, отримавши владу від народу, народу її і передасть. Директорія вирішила взяти за основу розбудови держави так званий трудовий принцип, згідно з яким влада в губерніях і повітах мала належати трудовим радам робітників, селян, інтелігенції (без будь-якої у участі експлуататорських елементів). Центральні органи влади та управління мав утворити Трудовий Конгрес – своєрідний парламент, що мав бути сформований з делегатів-робітників, селян та трудової інтелігенції. Західні країни розцінили таку систему політичної влади як «більшовицьку».

Директорія оголосила гетьмана поза законом, і кожен громадянин, який би його зустрів, повинен був арештувати його і передати в руки республіканської влади. Частина гетьманських міністрів була заарештована, значна частина службовців звільнена. Декрети гетьманської влади було анульовано і, навпаки, відновлено чинність всіх законів УНР. Заборонено вживати російську мову. Знову почали діяти заборонені гетьманом ради. Влада Директорії швидко встановилася на значній території України.

Студентам необхідно усвідомити, що незважаючи на складні зовнішні і внутрішні умови, в яких прийшла до влади і діяла Директорія, ідея побудови незалежної держави

знаходила своє реальне втілення, хоч іноді й ціною важких компромісів. Так, законодавчу, виконавчу, а часом і судову владу уособлювала в собі Директорія Української Народної Республіки.

26 грудня 1918 року було прийнято Декларацію, в якій Директорія оголосила себе верховною владою, що встановлена волею трудящих. Влада Директорії розглядалася як тимчасова до скликання Конгресу трудового народу. Процедурно вибори на Конгрес регламентувалися «Інструкцією для виборів на Конгрес трудового народу України» від 5 січня 1919 року.

28 січня 1919 року на останньому засіданні Конгресу було прийнято «Закон про форму влади на Україні». Ним влада знову передавалася Директорії до скликання наступної сесії Трудового Конгресу. Директорія, таким чином, мала приймати закони, що підлягали затвердженню на найближчій сесії Конгресу. Законом регламентувалась також сесійна робота Конгресу. В міжсесійний період мала працювати Президія Конгресу, функції якої не були визначені.

В умовах швидкозмінної політичної ситуації виникала нагальна потреба у вдосконаленні системи влади й управління: або парламентська, або радянська республіка. Обрано було компромісний варіант: у центрі знаходився парламент, а на місцях – губернські і повітові Ради.

14 лютого 1920 року уряд ухвалив новий «Тимчасовий закон про державний устрій і порядок законодавства УНР», який передбачав скликання не пізніше 1 травня 1920 року так званого передпарламенту, який називався Державною народною радою. До скликання цього органу Директорія мала здійснювати свої повноваження виключно через Раду Народних Міністрів. Але Голова Директорії С. Петлюра не затвердив цей закон.

Щодо системи місцевого управління Директорія запозичила досвід Центральної Ради. Головним нормативним актом у цій сфері слід вважати інструкцію Міністерства внутрішніх справ «Про тимчасову організацію влади на місцях» від 24 червня 1919 року. Відповідно до неї волосний комісар призначався на посаду повітовим, повітовий – губернським і затверджувався Міністерством внутрішніх справ.

У судочинстві Директорія зберегла всі судові інститути, що існували за Центральної Ради. Діяв Генеральний суд, відновлено дію апеляційних судів, існував порядок виборів та призначення мирових суддів, діяли Надзвичайні Військові Суди.

Зверніть увагу, що Директорія не поновила чинності Конституції УНР 1918 року. В жовтні 1920 року спеціально утворена комісія підготувала проект нової Конституції УНР. За ним УНР проголошувалася президентсько-парламентською республікою. Було чітко проведено принцип розподілу влад.

Необхідно зазначити, що власного законодавства в галузі кримінального права в Директорії не було. Норми цивільного права вміщуються в законі про ліси від 10 січня 1919 року та в законі «Про землю в УНР» від 8 січня 1920 року. До речі, в останньому законі скасовувалося право приватної власності на землю.

До здобутків визвольних змагань доби Директорії необхідно віднести те, що українська державність тяжіла до республікансько-президентської форми правління; за формою державного устрою це була унітарна держава, яка схилилася до федерації, за формою державного режиму – демократична держава.

4 питання. ЗУНР: формування держави та джерела права

Загострення соціально-економічних, політичних, національних суперечностей в Австро-Угорщині за час першої світової війни, а також революційні події в Росії та російській частині України привели, як і в Німеччині, до революційного вибуху в жовтні-листопаді 1918 року.

Австро-Угорський імператор Карл I видав 18 жовтня 1918 року маніфест, у якому погоджувався перетворити країну на федеративну державу. Таким чином «коронні землі» одержали змогу створити свої представницькі органи – Національні ради. У зв'язку з цими подіями у Львові 19 жовтня відбулися збори всіх українських послів австрійського

парламенту, галицького і буковинського сеймів та представників (по троє) від усіх політичних партій, духовенства і студентства. На цих зборах було обрано Українську Національну Раду, головою якої став Є. Петрушевич. Рада проголосила, що Галичина, Північна Буковина та Закарпаття, які «творять цілісну українську територію, уконституційовуються» як Українська держава, але в складі Австро-Угорської монархії. Проголошувалося також, що всі національні меншини мали вислати своїх представників до Ради. Було ухвалено рішення про прийняття нової Конституції.

Українська Національна Рада створила свої виконавчі органи – комісії. Першу – загальну (на чолі з Є. Петрушевичем), другу – для Галичини й Закарпаття (на чолі з К. Левицьким), третю – для Буковини (очолив О. Попович).

У Кракові 28 жовтня була створена Польська ліквідаційна комісія, яка планувала взяти владу в усій Галичині, щоб оформити її приєднання до Польщі. Офіційна передача влади полякам в усій Галичині планувалася 1 листопада 1918 року.

1 листопада 1918 року Українська Національна Рада видала відозви «До населення міста Львова» та «Український народ», в яких зазначалося, що на українських землях Австро-Угорської монархії утворилася українська держава. Найвищою владою проголошувалася Українська Національна Рада.

На засіданні Української Національної Ради 9 листопада 1918 року було визначено назву Української держави – Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). До її складу входили: Східна Галичина, Північна Буковина (невдовзі була захоплена Румунією) та українські повіти Закарпаття (відійшло спочатку до Угорщини, а з квітня 1919 року – до Чехословаччини). Таким чином, ЗУНР фактично охоплювала тільки територію Східної Галичини.

Українська Національна Рада 9 листопада 1918 року сформувала уряд ЗУНР – Державний секретаріат. Його очолював прем'єр. Ним було обрано К. Левицького. У складі уряду було 14 міністерств – державних секретарств, що їх очолювали секретарі: внутрішніх справ, зовнішніх справ, військових справ, юстиції, фінансів, торгівлі і промислу, земельних справ, шляхів, пошти і телеграфу, праці та суспільної опіки, суспільного здоров'я, віросповідання, публічних робіт, освіти. (Згодом ця структура і персональний склад були змінені).

Головним завданням уряду, як визначалось Українською Національною Радою, було вжити всіх необхідних заходів для об'єднання західноукраїнських земель з утвореною на сході Українською соборною державою.

Пізніше прем'єром було призначено С. Голубовича. У складі уряду було утворено ще три секретарства – польське, єврейське і німецьке. Цим кроком уряд ЗУНР намагався прилучити до процесу державотворення представників національних меншин. Згодом за рахунок об'єднання секретарств їх кількість була скорочена до десяти.

13 листопада Українська Національна Рада прийняла «Тимчасовий Основний закон», визначивши таким чином конституційні засади новоствореної держави.

В цьому документі закріплювалося верховенство і суверенітет народу, який здійснюватиме конституційні засади через представницькі органи, обрані на основі загального, рівного, прямого, таємного голосування за пропорційною виборчою системою. Всі громадяни держави, незалежно від національності, статі, віросповідання наділялися виборчим правом. До виборів до Сейму (парламенту) вся повнота законодавчої влади належала Українській Національній Раді.

Виконавча влада належала Державному секретаріатові. Була прийнята державна символіка ЗУНР. Гербом ЗУНР став золотий лев на синьому полі (це старовинний герб міста Львова). Згодом гербом ЗУНР було затверджено тризуб. (Згадайте, де і коли ще тризуб уособлював українську державність). Окрім цього, було затверджено синьо-жовтий прапор як державний прапор ЗУНР; затверджено державну печатку.

Відповідно до розпорядження Української Національної Ради від 11 листопада 1918 року про ліквідацію на всій території держави старих органів місцевої влади та управління й утворення українських уже в листопаді на всій території ЗУНР організовано пройшли вибори до місцевих органів влади й управління. Зокрема, у сільських і містечкових громадах ними

стали громадські та міські комісари, а їхніми дорадчими органами – так звані «прибічні ради», а у повітах – повітові комісари та повітові національні ради. Для охорони громадського порядку в багатьох громадах обирали народну міліцію, в інших – оновлювали жандармерію.

Щодо попереднього складу службовців різних ланок державного апарату, то їм дозволялося залишатися на своїх місцях незалежно від їх національності, але якщо вони присягалися на вірність Українській державі.

В судоустрої на перших порах ЗУНР залишає попередню судову систему. Суддям та іншим працівникам судових органів пропонувалося скласти присягу на вірність українському народові та державі. Звільняли лише тих, хто скомпрометував себе антиукраїнською діяльністю і переконанням. У лютому 1919 року Державне секретарство судових справ отримало доручення провести судову реформу. Всю територію ЗУНР було розділено на 12 судових округів та 130 судових повітів. Відповідно належало обрати окружні та повітові суди. Національні меншини також мали можливість обрати своїх суддів. Так, поляки мали обрати 25 суддів, євреї – 17 суддів.

Для розгляду кримінальних справ у повітах створювалися тимчасові трибунали у складі голови та двох членів.

Створювалися вищі судові інстанції: Вищий суд і Найвищий державний суд.

Були створені також прокуратура на чолі з Генеральним державним прокурором, нотаріальна служба, адвокатура, окремо існувала військова юстиція і прокуратура.

Вважаючи себе органом невиборним, тимчасовим, Українська Національна Рада в березні 1919 року прийняла закон про скликання Сейму ЗУНР. У квітні було прийнято виборчий закон. Однопалатний Сейм повинен був обиратися громадянами на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні. Активне виборче право належало громадянам з 21 року, пасивне – з 25. Депутатів (послів) належало обирати згідно з національно-пропорційною системою. Кожна національність залежно від її кількості мала певну кількість послів, що закріплювалося в законі. Такий підхід гарантував усім національним меншинам можливість мати своїх послів у парламенті.

Таким чином, з 226 послів Сейму українці повинні були обрати 160 послів, поляки – 33, євреї – 27, австрійці – шість представників. Територію держави було поділено на 12 українських виборчих округів, п'ять польських і єврейських, один – німецький. Це був приклад демократичного, на державному рівні забезпечення прав національних меншин при виборах законодавчих органів.

8 квітня 1919 року було прийнято закон «Про громадянство та правовий статус чужинців», а також розпорядження з переліком спеціальних вимог до службовців державних інституцій. Ними мали бути тільки громадяни України віком до 40 років, які володіють українською мовою і мовою хоча б однієї з національних меншин. Не мали права стати державними службовцями особи, які притягалися до кримінальної відповідальності, вчинили проступки проти публічного порядку, моралі, були боржниками абощо.

14 квітня 1919 року було прийнято закон «Про земельну реформу». В цьому законі регламентувалася націоналізація поміщицьких, монастирських, церковних земель, а також земель інших установ. З усіх цих земель складався єдиний земельний фонд ЗУНР. Порядкувати фондом мали Загальна земельна і повітові комісії з повноваженнями в три роки, а також сільські комісії, склад яких підлягав щорічному оновленню. З цього земельного фонду мали наділятися безземельні та малоземельні селяни. Але ст. 18 Закону окремо передбачала, що наділення землею не може бути розпочато до закінчення війни та повернення жовнірів і полонених додому. Розв'язання питання про розподіл землі між селянами за викуп чи без нього, про конфіскацію землі в попередніх власників з компенсацією чи без неї – все це відкладалося на розгляд Сейму.

Слід відзначити закон «Про основи шкільництва» від 13 лютого 1919 року, який визначав державний статут шкіл на західноукраїнських землях і яким дозволялося засновувати приватні школи, надавалося національним меншинам право на навчання в школах рідною мовою. Планувалося відкрити український університет. Вчителям та медичним працівникам

значно підвищили заробітню платню, пенсії.

План семінарського заняття

1. Утворення Української Народної Республіки.
2. Законотворча діяльність Центральної Ради, реформування судової системи.
3. Державне будівництво і законотворчість доби Гетьманату.
4. Держава і право Директорії УНР.
5. Західноукраїнська Народна Республіка: формування держави та джерела права.

Теми рефератів: Конституція УНР 1918 р.

Державотворча діяльність Павла Скоропадського.

Причини поразки національно-визвольної боротьби українського народу за свою незалежність.

Термінологічний словник

Влада виконавча – одна з трьох гілок державної влади, яка організовує та спрямовує внутрішню і зовнішню діяльність держави.

Влада законодавча – одна з трьох гілок державної влади, сутність якої полягає у здатності держави здійснювати свою волю, впливати на діяльність і поведінку людей та їх об'єднань за допомогою законів, правових актів, рішень, що їх приймають представницькі органи влади.

Влада судова – одна з трьох гілок державної влади, покликана запобігати можливості змови чи протистояння двох інших гілок влади (законодавчої та виконавчої).

Директорія УНР – тимчасовий найвищий орган державної влади Української Народної Республіки, створений в листопаді 1918 р. для усунення від влади гетьмана П. Скоропадського.

Політична партія – організована група однодумців, яка виражає інтереси частини народу, класу, класів, соціальної верстви, верств, намагається реалізувати їх завдяки здобуттю державної влади або участі в ній.

Поділ влади – принцип розмежування функцій в єдиній системі державної влади з поділом її на законодавчу, виконавчу й судову гілки влади.

Соборна Україна – ідея об'єднання в одне державне утворення всіх етнічно-історичних українських земель.

Суверенітет – незалежність держави в зовнішніх і внутрішніх справах.

Федерація – форма державного устрою; союзна держава, що складається з кількох державних утворень, кожне з яких, поряд із загальнофедеральними, має власні законодавчі, виконавчі та судові органи.

Питання для самоконтролю

1. Простежити еволюцію статусу Центральної Ради.
2. Проаналізувати законодавчу діяльність Центральної Ради.
3. Дати характеристику основних положень Конституції УНР від 29.04.1918 р.
4. Охарактеризувати органи влади та управління Гетьманату.
5. Охарактеризувати законодавство Української держави.
6. Дати характеристику конституційним актам та органів влади Директорії УНР.
7. Показати процес державного будівництва ЗУНР.

Навчальні завдання

1. Зробити конспект основних положень Конституції УНР за схемою:

- а) державний устрій;
- б) права особи та її захист.

Джерела і література

а) джерела

Вивід прав України. – Львів, 1991.
Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі конституції України. – К., 1992.
Петлюра С. Патріотизм. // Розбудова держави. – 1997. – № 7-8.
Чотири Універсали. – Львів: Світ, 1990.
Хрестоматія з держави і права України: У 2-х т. / За ред. В.Д.Гончаренко. – Том 2. 3 найдавніших часів до початку XX ст. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2000. – С. 14, 18-19, 21-23, 36-39, 52-60.

б) література

Заруба В.М. Історія держави і права України: Навчальний посібник. – К.: Істина, 2006. – с. 193-237.
Захарченко П. П. Історія держави і права України: Підручник. – К.: Атіка, 2005. – с. 245 - 277.
Історія держави та права України: Підручник. – У 2-х т. / За ред. В.Я.Тація, А.Й.Рогожина. Том. 2. – К.Видавничий Дім "Ін Юре", 2000.– С. 39-71.
Історія держави і права України: Навч. посіб. / А.С. Чайковський. – К.: Юрінком Інтер, 2000 – с. 240 - 272.
Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2001 – с. 146 - 185.
Музиченко П.П., Долматова Н.І., Крестовська Н.М. Практикум з історії держави і права України: Навч. посіб. – К.: Вікар, 2002 – с. 251 -312.
Орленко В.І. Історія держави і права України (в таблицях та схемах): навч. посіб. / В.І. Орленко, В.В., Орленко В.В.. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. – с. 200-227.
Палєєва Ю. С. Історія держави і права України : зб. завдань для самост. роботи / Ю. С. Палєєва ; Дніпропетр. ун-т економіки та права ім. Альфреда Нобеля. - Д. : [Вид-во ДУЕП ім. Альфреда Нобеля], 2011. – с. 44-57.
Трофанчук Г.І. Історія держави і права України: навч. посіб./ Г.І.Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – с. 210-260.
Боровик М. Галицька соціалістична республіка. //Визвольний шлях. – 1990 – №4.
Верстюк В. Ф. Українська революція: доба Центральної Ради // Укр. істор. журнал. – 1995. — № 2, 5, 6.
Верстюк В. Симон Петлюра і Директорія // Сучасність. – 1997. – №6.
Гошуляк І. Л. Про причини поразки Центральної Ради // Укр. істор. журнал. – 1994. – № 1.
Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття. – К., 1993.
Копиленко О. А., Копиленко М. Л. Держава і право України 1917-1920 рр. Центральна Рада. Гетьманство. Директорія. – К., 1997.
Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної Ради. – К., 1992.
Копиленко О. Уроки Центральної Ради // Рад. право. – 1991. – №11.
Кулинич І. Вплив внутрішніх і зовнішніх факторів на розвиток незалежності Української держави // Історія України. – 1998. – № 5.
Копиленко О. Копиленко М. Еволюція українського конституціоналізму (з досвіду конституційного будівництва УНР та Української гетьманської держави) // Право України. – 1992. – № 6.
Кульчицький С. Останній універсал Центральної Ради // Історія України. – 1998. – №5.
Кульчицький С. Українська держава часів гетьманщини // Укр. істор. журнал. – 1992. – № 7-8.
Кульчицький В., Лісна І. Виникнення Західноукраїнської Народної республіки // Вісн. ЛДУ. – Львів, 1994. – Вип. 31.
Кульчицький В. С До питання про виникнення і падіння Західноукраїнської Народної

- Республіки // Пробл. юрид. наук та правоохоронної практики. – К., 1994.
- Малик Я.* Державотворча діяльність Павла Скоропадського // Студії політологічного центру «Гене́за». – 1996. – № 1.
- Малик Я.* Земельне питання в Українській гетьманській державі // Республіканець. – 1994. – № 1.
- Мироненко О. М., Бенъко О. П.* Верховне управління Українською державою (квітень 1918 грудень 1918) // Правова держава. – 1995. – Вип. 6.
- Мироненко О. М., Бенъко О. П.* Правоохоронні органи Центральної Ради (березень 1917-квітень 1918). – К., 1993.
- Настюк М. І.* Створення державного апарату ЗУНР // Вісн. ЛДУ. Серія юрид. – Львів, 1994 – Вип. 31.
- Слюсаренко А. Г., Томенко М. В.* Історія української конституції. – К., 1993.

ТЕМА 10

Радянська державність в Україні 20-30-х років

1. Формування радянської державності в Україні (1917 – 1920 рр.).
2. Соціалістична державність і право в Україні (1921 – 1929 рр.).
3. Правова система в Україні в 30-х рр..
4. Державність і право в західноукраїнських землях: між двома

світовими війнами.

1 питання. Формування радянської державності в Україні (1917 – 1920 рр.)

В даному питанні необхідно звернути увагу на те, що після подій Української революції 1917 – 1920 рр. більша частина українських етнічних територій увійшла до складу формально незалежної Української Соціалістичної Радянської Республіки.

З утвердженням в Україні радянської влади відбувається процес створення органів влади і управління. Згідно з Конституцією УСРР 1919 р. вищим органом влади проголошувався Всеукраїнський з'їзд Рад. Конституцією УСРР на Всеукраїнські з'їзди Рад покладался розгляд найважливіших питань розвитку промисловості, сільського господарства, транспорту, торгівлі, фінансів, культурного будівництва тощо. Виключно компетенцією з'їздів були: затвердження, зміни та доповнення Конституції УСРР та Конституції Молдавської Автономної СРР (була утворена в 1924 р. і перебувала в складі України до 1940 р.), зміна кордонів УСРР тощо. У перервах між з'їздами працював обраний ним Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет (ВУЦВК), який скликався не менше трьох разів на рік. ВУЦВК формувався за партійною ознакою. ВУЦВК мав відділи: агітаційний, господарський, зв'язку, військовий. Зі свого складу ЦВК обирав президію, компетенція якої обмежувалась організацією роботи його пленумів. До відання ВУЦВК належали: здійснення загального керівництва всіма галузями державного, господарського та культурного будівництва; затвердження бюджету і планів розвитку народного господарства, законодавчих актів Президії ВУЦВК, ухвалених в період між сесіями; право призупиняти, скасовувати та змінювати постанови Президії ВУЦВК, Ради народних комісарів УСРР. Між сесіями ВУЦВК його функції виконувала Президія, що обиралася із членів ВУЦВК.

Народний секретаріат, а з січня 1919 р. – Рада народних комісарів, був вищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади радянської України. Уряд формував ВУЦВК і до його складу входили: Голова РНК, його заступник, народні комісари.

Місцевими органами влади були проголошені Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів та їх виконавчі комітети.

В цьому плані для більшовиків головним завданням була більшовизація місцевих рад.

Одночасно на місцях діяли військово-революційні комітети, а в селах – комітети бідноти. Всі ці надзвичайні органи влади створювалися місцевими організаціями КП(б)У. До кінця 1920 року ревкоми становили більшість у загальній структурі державних органів влади. В губерніях і повітах України створювалися спеціальні «трійки», а у волостях – «четвірки», яким надавалася необмежена влада на місцях.

Зазначимо, що хоча Україна формально й мала статус незалежної радянської республіки, вільне обрання місцевих рад на її території не проводилося. На місцях у здійсненні влади значна роль відводилася комендантам і комісарам, які призначалися ревкомами.

З перших кроків радянської влади в Україні приділялася неухильна увага становленню судової системи. Характерно, що вони були єдині як для народних судів, так і для революційних трибуналів. Для найнебезпечніших злочинів існували ревтрибунали, які мали право діяти і без попереднього слідства. Судочинство тут було безперервним, а склад трибуналу незмінним. Звинувачений не мав права на захист. Вироки

ревтрибуналів спочатку не підлягали касаційному оскарженню. Декретом РНК УСРР «Про утворення Верховного Касаційного Суду» від 16 квітня 1919 року було встановлено, що касаційному оскарженню мають підлягати всі вирoki ревтрибуналів, за винятком вироків, які виносилися Верховним ревтрибуналом при ВУЦВК.

Народним судам були підсудні всі кримінальні справи, окрім тих, що були підсудні ревтрибуналам. Для цих судів встановлювався інший порядок розгляду справ. Так, попереднє розслідування здійснювалося у формі дізнання або попереднього слідства, причому проведення попереднього слідства залежало від рішення судді. В судовому процесі брали участь народні засідателі, які мали рівні права з народними суддями. Питання, що виникали в процесі розгляду справи, вирішувалися більшістю голосів. Встановлювалися такі підстави відміни вироків у касаційному порядку: істотні порушення форм судочинства; суттєве порушення або невірне застосування декретів; неповністю проведене слідство; очевидна несправедливість вироку.

В ході формування радянської державності формувалися й основи соціалістичного права.

Зверніть увагу, що головною особливістю формування радянської правової системи в Україні було те, що вона складалася, як однорідна з системою права в більшовицькій Росії. Цей процес можна назвати рецепцією права – прямим запозиченням норм однієї держави для пристосування їх до умов іншої країни.

На III-му Всеукраїнському з'їзді Рад, що відбувся у Харкові 14 березня 1919 року, було прийнято Основний закон республіки – Конституцію УСРР. Цей документ стає юридичною основою державного будівництва в радянській Україні. Він носив заідеологізований класовий характер. УСРР називалася навіть не державою, а організацією диктатури трудящих і експлуатованих мас пролетаріату та найбіднішого селянства над гнобителями й експлуататорами. В документі було сформульоване завдання переходу від буржуазного суспільства до соціалізму. Структурно цей документ складався з чотирьох розділів: 1. Загальні положення; 2. Конструкція радянської влади; 3. Декларація прав і обов'язків трудящого і експлуатованого народу України; 4. Про герб і прапор УСРР. Другий розділ поділявся на підрозділи: А – Організація центральної влади; Б – Організація радянської влади на місцях.

У Декларації визначалася соціальна основа нової державності – диктатура пролетаріату. Політичною основою диктатури пролетаріату виступала система Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, а також волосні, повітові та губернські з'їзди рад.

Найвищим органом влади Конституція проголошувала Всеукраїнський з'їзд Рад. У період між з'їздами вищим органом влади був Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад, який утворювався з'їздом і відповідав перед ним. Компетенцією ВУЦВК було формування уряду — Ради Народних Комісарів. Уряд складався з народних комісарів, які очолювали галузеві народні комісаріати. За Конституцією УСРР 1919 року Україна була унітарною державою.

Зверніть увагу, що в організації й діяльності найвищих органів влади та управління поділу на законодавчу, виконавчу влади не було, а вносити зміни до Конституції міг лише Всеукраїнський з'їзд Рад.

Існувала багатоступенева система виборів делегатів на Всеукраїнський з'їзд. Конституція УСРР 1919 року вміщувала перелік категорій осіб, що не могли обирати і бути обраними до цих органів влади – особи, які використовували найману працю, які мали нетрудові доходи, займалися приватною торгівлею, торговим та комерційним посередництвом, засуджені за корисливі та порочні злочини; особи, визнані у встановленому порядку душевнохворими, а також особи, які знаходяться під опікою; також особи, які в минулому були службовцями та агентами поліції, жандармерії, члени царської родини, духовні особи — ченці та служителі різних культів. Одночасно виборчі права в УСРР надавалися робітникам і селянам з інших країн. Комплекс конституційних прав громадян ставився в прямий зв'язок з їх обов'язками.

З прийняттям Конституції створювалася юридична база для наступної законотворчості.

2 питання. Соціалістична державність і право в Україні (1921-1929 рр.)

30 грудня 1922 року в Москві відбувся перший з'їзд Рад, який ухвалив рішення про утворення Союзу РСР, затвердив Декларацію про утворення СРСР і Союзний договір. На з'їзді було обрано вищий орган державної влади СРСР У період між з'їздами – Центральний виконавчий комітет СРСР (ЦВК).

31 січня 1924 року на II з'їзді Рад була остаточно затверджена Конституція СРСР.

Вищі органи влади й управління за новою Конституцією не змінювалися. До них належали Всеукраїнський з'їзд Рад, ВУЦВК, Президія ВУЦВК і РНК.

З 1922 року в Україні проводилася адміністративна реформа. Внаслідок заходів, що проводилися, кількість губерній в Україні скоротилася з 12 до 9. В квітні 1923 року ВУЦВК ухвалив постанову «Про новий адміністративно-територіальний поділ України», яким затвердив новий поділ республіки на округи та райони, а постановою «Про ліквідацію губерній і перехід на триступеневу систему управління» від 3 червня 1925 року ліквідувався поділ республіки на губернії. Крім цього, було створено 12 національних районів і 549 національних сілрад. Остаточний перехід на триступеневу систему управління завершився 1929 року.

В місцевому управлінні слід відзначити діяльність так званих комітетів незаможних селян (комнезамів). Часто на селі вони були єдиними органами радянської влади і підміняли своєю діяльністю сілради.

В розвитку радянського конституціоналізму певне значення мала й Конституція УСРР, яка була затверджена на XI Всеукраїнському з'їзді Рад 15 травня 1929 року. Вона складалася з 82 статей і 5-ти розділів: 1. Загальні положення; 2. Про устрій радянської влади (цей розділ складався з двох частин: одна була присвячена центральним органам влади, а друга — місцевим); 3. Про виборчі права; 4. Про бюджет Української СРР; 5. Про герб, прапор і столицю Української СРР.

Зазначимо, що вперше були введені в Конституцію розділи про виборчі права і про бюджет. Ст. 2 і 3 Конституції визначали правовий статус УСРР відносно союзного центру. Суверенні права України у порівнянні з Конституцією 1919 року значно звужувалися. Ст. 4 вказувала на право УСРР приймати в громадянство окремих осіб, але одночасно фіксувала принцип єдності радянського громадянства, який виражався в тому, що громадяни УСРР є громадянами СРСР. У Конституції визнавалося право на власне законодавство й управління, але вища юридична сила належала загальносоюзним актам. Встановлювалася нова періодичність скликання з'їздів Рад та надзвичайних з'їздів. За ст. 7 ВУЦВК отримала право законодавчої ініціативи. Місцевими органами влади визнавалися Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, районні та окружні з'їзди Рад, а також їхні виконкоми.

Зверніть увагу, що статті Конституції УСРР мали декларативний характер і не були статтями прямої дії.

В 1922-1927 роках у радянській Росії, а згодом і в Україні, проводилася повна кодифікація всіх галузей права. З 1924 року починається розробка основ союзного законодавства

З 1923 року в Україні набуває чинності Цивільний кодекс. Цивільний кодекс дозволяв приватну власність на майно, яке було не націоналізоване, але свобода розпорядження ним обмежувалася інтересами держави, яка могла розірвати не вигідний для неї договір. Приватна власність мала три форми: одноособова власність фізичних осіб; власність декількох осіб, які не складають об'єднання (загальна власність); власність приватних юридичних осіб.

Право спадщини по закону і заповіту допускалось у межах 10 тис. крб. вартості майна. Та частина майна, що перевищувала встановлену вартість, переходила у власність держави.

В розвиток сімейного права 31 травня 1926 року ВУЦВК затверджує «Кодекс законів про родину, опіку, подружжя та про акти громадянського стану». Він складався з 5-ти

розділів: родина; про опікунство; подружжя; права громадян змінювати своє прізвище та ім'я; визнання особи безвісно відсутньою або померлою. Зазначимо, що кодекс визнавав за дійсну лише державну реєстрацію шлюбу, регулював майнові та аліментні відносини подружжя, правовідносини між батьками і дітьми, питання опіки й піклування, скасовувалися різні обмеження шлюбу – дозвіл батьків, різниця у віросповіданні тощо. Церковні шлюби оголошувалися приватною справою осіб, що брали шлюб. Закріплювалася свобода розлучення. Розірвання шлюбу здійснювалося органами ЗАГСу на прохання хоча б однієї зі сторін.

15 листопада 1922 року було введено в дію Кодекс законів про працю в УСРР. Норми кодексу поширювалися на всіх осіб, що працювали за наймом. Наймання і надання робочої сили проводилося виключно на основі добровільної згоди працівника. Так, тривалість робочого дня становила вісім годин, а для тих осіб, що працювали під землею, а також для осіб розумової та конторської праці шість годин. Безперервний щотижневий відпочинок мав становити не менше 42 годин. За кодексом колективний і трудовий договори були основними правовими формами залучення до праці. Встановлювалося, що при укладанні колективних трудових угод профспілки мали право виступати перед різними інстанціями від імені найманих працівників з питань праці і побуту. Розмір оплати за працю не міг бути меншим обов'язкового мінімуму оплати, що встановлювалася для даної категорії праці державою.

Земельні правові відносини регулювалися Земельним кодексом РРФСР від 1922 року, який після внесених до нього несуттєвих змін став називатися Земельним кодексом УСРР. Цей нормативний акт підтвердив право державної власності на землю. Право користування землями сільськогосподарського призначення надавалося трудовим землеробам та їх об'єднанням, міським поселенням, державним установам та підприємствам і встановлювалося безстроковим. Регламентувався порядок і організація роботи органів управління земельним товариством, правове становище селянського подвір'я.

Використання найманої праці допускалося лише за умови дотримання законів про охорону й нормування праці, а також при умові неможливості господарства самому виконати необхідну роботу.

В Україні при складанні власного кодексу за основу було взято Кримінальний кодекс РРФСР. Злочини розподілялися на: державні; посадові; порушення правил про відокремлення церкви від держави; господарські; злочини проти життя, здоров'я, свободи і гідності особи; майнові злочини; військові; порушення правил, що охороняють народне здоров'я, громадську безпеку та громадський порядок. Встановлювалися види покарань: розстріл, позбавлення волі (максимальний строк – 10 років, мінімальний – 6 місяців), примусові роботи.

1927 року приймається новий Кримінальний кодекс УСРР, у якому збільшуються санкції за крадіжку майна громадян, за злочини проти особи. Стаття 54 Кодексу про контрреволюційні злочини передбачала визнання засудженого «ворогом трудящих».

23 жовтня 1925 року було прийнято виправно-трудова кодекс УСРР. Зазначимо, що вперше в історії завданням виправно-трудова права стало перевиховання злочинців за допомогою праці.

У 1922 року набрав чинності Кримінально-процесуальний кодекс УСРР. У ньому закріплювалися принципи судочинства в кримінальних справах: гласність, усність, безпосередність судочинства, змагальність, рівноправність сторін, право звинуваченого на захист тощо. Встановлювався порядок провадження слідства, порядок провадження справи в народному суді, в раді народних суддів, регламентувалося судочинство в ревтрибуналах, порядок виконання судових вироків. Кодекс визначав роль і завдання прокуратури у здійсненні нагляду за законністю від затримання підозрюваного до винесення судового вироку. Зазначалося, що в справах, у яких брав участь прокурор, участь захисника була обов'язковою.

3 питання. Правова система в Україні в 30-х рр.

Зазначимо, що індустріалізація привела до істотних змін у структурі народного господарства України. Змінилося співвідношення між промисловим і

сільськогосподарським виробництвом. З аграрної країни Україна перетворилася на промислово-аграрну.

Зверніть увагу, що кампанія колективізації в Україні проводилася з особливою жорстокістю. Найбільше опиралися колективізації заможні селяни. У постанові ЦК ВКП (б) «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» від 30 січня 1930 року розкуркулені селяни поділялися на три категорії: учасники та організатори антирадянських виступів і терористичних актів; селяни, які не хотіли вступати до колгоспів; усі інші заможні селяни.

Селян насильницькими методами почали заганяти в колгоспи, що викликало опір з боку селянства. Але до кінця 1932 року в Україні було колективізовано близько 70% селянських господарств. Саме в цей час починається в Україні страшний голод.

Студентам рекомендується ознайомитися з цим питанням в курсі політичної історії. Зазначимо, що голод як знаряддя політичного терору був апробований більшовицькою партією ще в 1921-1923 роках. До кінця 1934 року суцільна колективізація стала фактом.

Наприкінці 20-х років розпочалася серія гучних політичних процесів. Одним з них був процес СВУ – Спілки визволення України. 1931 року відбувся процес так званого Українського національного центру. 1933 року розпочалася справа про націоналістичний ухил М. Скрипника, а потім — справа так званої Української військової організації, по якій проходили як звинувачені відомі вчені – академіки Яворський, Рудницький, Юринець, професор Волобуєв, театральні діячі Лесь Курбас, Каргальський, Паторжинський, ряд українських письменників. Була розгромлена і репресована Всеукраїнська академія наук, історичну секцію, очолювану М. Грушевським, закрито.

1930 року Українська автокефальна православна церква була поставлена поза законом. Розпочалося масове знищення храмів, а в тих, що залишалися — влаштовувалися сільбуду, школи, клуби, гаражі, склади тощо.

Таким чином, розпочався нищівний наступ тоталітарного режиму на всі сфери життя.

В розвитку політичної системи почали відбуватися докорінні зміни. Відбулося остаточне зрощення партійних структур з державним апаратом.

У відповідності з Конституцією 1929 року вищим органом влади був Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Він також здійснював верховне керівництво і найвищий контроль у республіці, приймав законодавчі акти, що були правовою базою для інших нормативних актів, користувався виключним правом вносити зміни та доповнення до Конституції УСРР.

У період між з'їздами верховним органом влади був Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК), який мав законодавчі, розпорядчі та виконавчі функції.

У період між сесіями найвищим органом влади республіки була Президія ВУЦВК, яка мала право видавати декрети, постанови, розпорядження.

У січні 1935 року Всеукраїнський з'їзд Рад було перейменовано у з'їзд Рад УСРР, ВУЦВК – у ЦВК УСРР, Президію ВУЦВК – у Президію ЦВК УСРР.

Тож головною тенденцією розвитку органів державного управління в зазначений період можна вважати посилення ролі загальносоюзних державних структур. Майже всі республіканські комісаріати було ліквідовано. Сформувалася централізована галузева система управління СРСР.

Реальними органами влади в Україні були партійні організації комуністичної партії, які реалізовували свою владу через репресивні органи, контролювали діяльність усіх господарських і державних органів, а також громадських організацій.

У зв'язку з утворенням 1934 року НКВС СРСР, було перейменовано ОДПУ в Головне управління державної безпеки (ГУДБ). Воно стало складовою частиною НКВС СРСР. До репресивного апарату відносився також Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС).

Таким чином, до середини 30-х років репресивно-каральну систему СРСР було повністю централізовано.

В цивільному законодавстві з 30-х років РНК СРСР щорічно приймалися постанови про укладення договорів, у яких держава встановлювала форми договірних зв'язків і визначала конкретний зміст договорів. Тобто договірні відносини між господарськими організаціями УРСР встановлювалися вищими державними органами СРСР. Зазначимо, що розірвати і змінити такі договори можна було лише за рішенням Ради праці й оборони СРСР або за розпорядженням керівника відомства. В таких договорах Раднарком УРСР встановлював конкретні терміни укладання.

В січні 1930 року на підставі постанови ЦВК і РНК УСРР було скасоване комерційне кредитування і вексельний обіг. Замість цього запроваджувалося планове державне банківське кредитування тільки через Державний банк. Постановою РНК УСРР 1932 року одностороннє розірвання або зміна договорів заборонялися. А постановою РНК СРСР і ЦК РКП(б) 1931 року заборонялася приватна торгівля, розширювалася мережа кооперативних і державних торговельних організацій.

Слід зазначити, що з середини 30-х років основою діяльності підприємств і організацій стають планові завдання, накреслені вищими партійними органами, що не відповідає нормам Цивільного кодексу.

Щодо трудових відносин, то централізація управління і планове ведення господарства стали причинами державного нормування заробітної плати робітників і службовців. Розробка тарифних сіток, розцінок, норми виробництва — все це стало компетенцією відповідних наркоматів.

Уже 1932 року наймати робочу силу стало можливим лише через органи праці. Молоді спеціалісти після закінчення навчального закладу повинні були відпрацьовувати своє навчання три роки за призначенням наркоматів. У галузі соціального страхування допомога по непрацездатності і пенсії по інвалідності залежали від особи працівника.

1933 року професійні спілки втратили свої функції внаслідок одержавлення і злиття з Народним комісаріатом праці, а після XVII з'їзду ВКП(б) вони почали виконувати функції органів робітничо-селянської інспекції. Затверджувалися статuti про дисципліну робітників і службовців, якими встановлювалися правила прийому на роботу, порядок звільнення з роботи, відповідальність за порушення трудової дисципліни, різного роду заохочення.

Таким чином, з початку 30-х років в СРСР знову була запроваджена трудова повинність і відбувалася фактично мілітаризація праці.

В земельних відносинах у зв'язку з курсом на знищення вільного хлібороба встановлювалися строки колективізації по регіонах та її особливості. 1930 року згідно з директивами ЦК ВКП(б) було розроблено перший Примірний статут сільськогосподарської артілі, який закріплював єдиний земельний масив колгоспів. Селянам, які з колгоспів виходили, надавати землі з колгоспних земельних фондів заборонялося. Неподільним фондом колгоспів були також усі робочі та продуктові тварини, інвентар, зернові запаси, корми.

З 1933 року на основі Постанови ЦВК СРСР правлінням колгоспів надавалося право накладати на колгоспників штраф за відмову виконувати доручену роботу, а за повторну відмову — виключати з колгоспів. У квітні 1933 року були затверджені Тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах.

1935 року з'являється новий Примірний статут, який встановив закріплення безстрокового користування землею за колгоспами. За кожним колгоспним двором визнавалася присадибна ділянка землі для ведення селянського господарства, а також встановлювалася кількість домашньої худоби.

Зверніть увагу, що наслідком колективізації стала ліквідація права селянського землекористування, індивідуальних селянських господарств. Селянин особисто прикріплювався до певного колгоспу й повинен був відпрацьовувати певну кількість трудоднів (до 250). Вироблена сільськогосподарська продукція повністю здавалася державі, а селяни з цього нічого не мали.

Проведення політики колективізації спиралося на нові норми кримінального законодавства. 1932 року приймається закон ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна

державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Особи, що розкрадали соціалістичну власність, характеризувалися як вороги народу, за свої злочини підлягали розстрілу з конфіскацією майна. Було введено поняття спекуляції (скупка і перепродаж продуктів та товарів), яка каралася позбавленням волі на термін не менший п'яти років з конфіскацією майна.

У відповідності з постановою ЦВК і РНК СРСР 1931 року «Про відповідальність за злочини, які дезорганізують роботу транспорту» було доповнено Кримінальний кодекс УРСР статтею, яка встановлювала за порушення працівниками транспорту трудової дисципліни, що призвело до невиконання урядових планів перевезень або порушення руху, позбавлення волі до десяти років.

Відповідно до постанови ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР від 6 грудня 1932 року запроваджувався такий специфічний вид покарання, як занесення на «чорну дошку». Застосовувався до сіл, які не виконували державних планів хлібозаготовки. Наслідком занесення на «чорну дошку» були репресивні заходи.

В 1933-1936 роках приймалися нормативні акти, що збільшували покарання за злочини проти порядку управління. Постановою ЦВК і РНК УРСР 1935 року кримінальна відповідальність наставала з 12-ти років.

Постановою ЦВК і РНК УРСР 1935 року посилювалася кримінальна відповідальність за господарські злочини.

Таким чином, у зазначений період у кримінальному законодавстві розширювався перелік видів злочинів, суб'єктів злочинів, збільшувалася кількість видів покарань.

Зазначимо, що повна перемога соціалізму в СРСР була юридично закріплена в новій Конституції, проект якої було ухвалено на Пленумі ЦК ВКП(б) в червні 1936 року, а Надзвичайний VIII Всесоюзний з'їзд Рад 5 грудня 1936 року затвердив і ввів її в дію. На основі цього документа 1937 року приймається Конституція УРСР.

У відповідності з Конституцією найвищим органом влади УРСР проголошувалася Верховна Рада республіки. Її компетенцією були затвердження народногосподарського плану республіки, управління галузями народного господарства, встановлення оподаткування, законодавства про працю, організація судових органів тощо.

Постійно діючим органом була Президія, що обиралася Верховною Радою. Вона видавала укази, тлумачила закони республіки, контролювала роботу уряду, присвоювала почесні звання республіки, здійснювала право помилування осіб, проводила референдуми.

Рада Народних Комісарів є найвищим виконавчим і розпорядчим органом. Місцевими органами влади виступали обласні, районні і сільські Ради депутатів трудящих. Слід наголосити, що демократичні за формальними ознаками органи реальної влади не мали. Реальними владними органами виступали компартійні органи. До Конституції УРСР 1937 року вперше увійшло положення про Комуністичну партію, як керівне ядро всіх громадських і державних організацій.

Економічною основою УРСР визнавалася соціалістична система господарювання і соціалістична власність на знаряддя та засоби виробництва, яка існувала у формі державної і кооперативної власності.

В Конституції регламентувався державний устрій. У ній було закріплене декларативне право виходу УРСР зі складу СРСР. Це положення було лише формальним і на практиці воно було неможливим.

У Конституції було продекларовано широкі права і свободи громадян, які в реальному житті були максимально обмеженими. Це стосувалося різних категорій громадян. Наприклад, колгоспники прикріплювалися до землі і не мали права залишати місце проживання, оскільки їм не видавали паспортів. А проголошене право на працю фактично означало примусову працю. Праця робітників на підприємствах у другій половині 30-х років була мілітаризована. Робітники були зобов'язані працювати там, де це потрібно було «партії і державі».

В зазначений період відбувається централізація правоохоронної системи і посилення позасудових репресивних органів. Так, за Конституцією УРСР Верховний Суд республіки

обирався Верховною Радою УРСР терміном на 5 років, обласні суди обиралися обласними Радами також на 5 років, народні суди обиралися населенням відповідних районів терміном на три роки.

Прийнятий Верховною Радою СРСР закон «Про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік» від 16 серпня 1938 року проголошував головні демократичні принципи судочинства: гласність, усність, змагальність. Була підтверджена незалежність суддів і їх підпорядкованість лише закону. Проте в практичній діяльності судів ці демократичні принципи фактично не спрацювали.

У зв'язку з тим, що в названих нормативних актах проголошувалося право на захист, РНК СРСР затвердило Положення про адвокатуру СРСР від 16 серпня 1938 року.

Конституція проголошувала недоторканність особи, житла, таємницю листування. Тим часом уже з кінця 20-х років почав розкручуватися маховик репресій.

Масові репресії проводилися відповідно до спеціальних рішень найвищих партійних органів. Відомий факт: Центральний Комітет компартії України звернувся з проханням до Політбюро ЦК ВКП(б) збільшити ліміт для України на розстріли та вислання. Таким чином, у другій половині 30-х років сталінізм перейшов до абсолютного диктаторства.

Зазначимо, що наркомат внутрішніх справ як знаряддя тоталітарного режиму мав багато функцій: здійснював керівництво управлінням комунальної служби, міліцією, місцями позбавлення волі, кримінальним розшуком тощо. Але в другій половині 30-х років НКВС фактично став позаконституційним органом, оскільки був виведений з-під державного контролю. Формування тоталітарного режиму привело до створення надконституційних, позасудових карально-репресивних органів.

У лютому-березні 1937 року почалася нова хвиля масових репресій. 31 липня 1937 року ЦК ВКП(б) затвердив наказ М. Єжова місцевим органам НКВС, згідно з яким за чотири місяці необхідно було репресувати 268950 чоловік. Репресії здійснювалися позасудовими трійками у складі першого секретаря обкому, начальника обласного управління НКВС і прокурора області. Репресіям підлягали і керівні особи й прості трудящі. Застосовувалися тортури.

Починаючи з вересня 1937 року поряд з «трійками» з'явилися і «двійки» (без участі першого секретаря обкому).

Розширюються функції Особливої наради при НКВС СРСР, створеної 10 липня 1934 року. Її діяльність була спрямована безпосередньо на проведення масових репресій. Вона могла в позасудовому порядку застосовувати такі покарання: заслання, виселення, ув'язнення до таборів на термін до 5 років, виселення за межі СРСР.

Студенти повинні усвідомити, що з ліквідацією НЕПУ відбулися суттєві зміни в правовому регулюванні суспільних відносин. Так, головними напрямками розвитку цивільного права були охорона т. зв. соціалістичної власності та вдосконалення договірних відносин. Зазначимо, що на зміцнення планових засад народного господарства спрямовувався ряд нормативних актів. Наприклад, постанова ЦБК і РНК СРСР «Про кредитну реформу» 30 січня 1930 року скасовувала вексельний обіг і комерційне кредитування; проведенню принципу плановості в роботі транспорту сприяв Статут залізниць СРСР, Повітряний кодекс СРСР тощо.

Зауважимо, що договори уклалися в рамках планових завдань. Категорично заборонялася одностороння відмова від виконання договору та одностороння зміна його умов.

Конкретизувалися окремі види угод. Велика увага приділялася зміцненню власності кооперативних об'єднань.

Розвивалося сімейне право. Важливим законодавчим актом у галузі сімейного права стала постанова ЦБК і РНК СРСР від 27 червня 1936 року, за якою заборонялися аборти, встановлювалася матеріальна допомога багатосімейним, посилювалася кримінальна відповідальність за несплату аліментів. Цією постановою були внесені зміни до Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР, а також зміни в законодавство про розлучення. Обов'язковим стало занесення інформації про розлучення до паспортів подружжя.

В галузі трудових відносин постановою РНК СРСР 1938 року запроваджуються єдині

трудоу книжки, в яких фіксується вся трудова діяльність працівника.

Земельне право також зазнало подальшого розвитку. Так, другий Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників, що відбувся 11 лютого 1935 року, ухвалив новий Примірний статут сільськогосподарської артілі. Більшість його норм була обов'язковою для всіх колгоспників. У цьому документі визначалися мінімальні й максимальні розміри присадибних ділянок для всього СРСР, а також вказувалася кількість худоби, яку може мати в особистій власності колгоспник.

Потрібно зазначити, що концепція соціалістичної побудови не визнавала приватної власності. Тому природно, що вже в травні 1939 року приймається постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання». В ній присадибне господарство оголошувалося злом, що відволікало селянина від роботи в колгоспі. Для кожного колгоспника встановлювався обов'язковий мінімум трудоднів (6—100 трудоднів на рік).

Слід наголосити, що «полювання на відьом», яке почалося в 30-ті роки, вимагало створення відповідних нормативних актів. Наприклад, постанова ЦВК СРСР від 2 жовтня 1937 року збільшувала термін покарання за особливо небезпечні державні злочини з 10 до 25 років. Кримінальне законодавство встановлювало відповідальність за посягання на обороноздатність країни, за незаконний випуск цінних паперів, переплавлення державної розмінної монети, порушення правил паспортної системи.

4 питання. Державність і право західноукраїнських земель між двома світовими війнами

В даному питанні слід розкрити особливості розвитку державності та права на західноукраїнських землях у зазначений період.

Зверніть увагу, що юридично над землями Східної Галичини і Західної Волині було встановлене польське панування 14 березня 1923 року, коли Рада послів країн Антанти в Парижі узаконила анексію цих земель Польщею.

Основою державної політики Польщі щодо України став польський великодержавний шовінізм. З державних установ звільнялися всі службовці, які не присягли на вірність Польській державі.

Територія Східної Галичини та Західної Волині була перейменована в Східну Малопольщу, а згодом – у Польщу «Б». Коронні землі мали назву Польща «А».

В адміністративному відношенні край було поділено на п'ять воєводств – Волинське, Львівське, Поліське, Станіславське і Тернопільське.

У вересні 1922 року польський сейм прийняв закон про воєводську автономію, відповідно до якого у Львівському, Станіславському і Тернопільському воєводствах утворювалися воєводські сеймики та їхні виконавчі органи – комітети. Рішення сеймиків вимагали санкції президента держави.

Воєвода як представник уряду мав компетенцію зупинити будь-яке рішення сеймика, що не вимагало санкції президента.

На посади воєвод і старост у повітах приймалися, як правило, особи польської національності. 1924 року видається закон про заборону української мови в усіх державних і муніципальних установах, у тому числі сільських.

У 30-х роках територіальні органи польської урядової адміністрації мали розподіл на загальні адміністрації та спеціальні. Загальна адміністрація мала функції, які відносилися до компетенції органів внутрішніх справ. Спеціальна адміністрація контролювала діяльність органів місцевого управління.

На території воєводства уряд представляв воєвода. Він призначався на посаду президентом за поданням міністра внутрішніх справ і очолював загальну й спеціальну адміністрацію. Свої повноваження він здійснював за допомогою воєводського управління, яке, в свою чергу, поділялося на відділи.

На чолі загальної адміністрації повіту стояв староста, якого призначав міністр внутрішніх справ. Староста підпорядковувався воєводі і представляв уряд на території

повіту.

Апарат управління воєвод і старост складався з секторів і відділів. Головне місце в цьому апараті займав відділ безпеки. Велике значення мали адміністративні відділи, які фактично були адміністративно-кримінальною юстицією і здійснювали нарівні з органами суду і прокуратури каральну політику. Зазначимо, що польський уряд на українських територіях фактично не приділяв уваги соціальній політиці, проблемам сільського господарства, освіти тощо. Це був період застою в економіці західноукраїнських земель.

Північна Буковина в листопаді 1918 року після краху Австро-Угорщини увійшла до складу Румунії. Остаточо Буковина і Бессарабія були передані Румунії за умовами Севрського мирного договору в серпні 1920 року.

Політична активність українців Буковини була незначною. Тут діяла тільки Українська національна партія. Нетерпимість румунських властей до українців була навіть більшою, ніж польської, хоча за Конституцією 1923 року передбачалася формальна рівність підданих.

На рівні держави нехтувалися права українського народу, який проголосили «зукраїнізованими румунами». До кінця 1924 року були закриті всі українські школи, навіть прізвища змінювали на румунський зразок. Тут офіційно було запроваджено стан військової облоги, який тривав до 1928 року.

Все це призвело до занепаду господарства та глибокої економічної й політичної кризи, наслідком якої стало встановлення фашистського режиму генерала Й. Антонеску.

Закарпатська Україна у зазначений період опинилася в Чехословаччині у трохи кращому становищі. Чеська адміністрація зовні прихильно ставилася до розвитку освіти, визнала мову місцевого населення офіційною мовою «Підкарпатської Русі». Підкарпатська Русь стала однією з чотирьох областей Чехословаччини, повноправною частиною країни. Протягом 30-х років XX ст. народ Закарпаття боровся за свою автономію. Автономія була надана 11 жовтня 1938 р. внаслідок послаблення Чехословацької республіки після Мюнхенської угоди. Був створений перший автономний уряд. Та водночас на частину земель Закарпаття претендувала Угорщина. За рішення німецько-італійського арбітражу у Відні (2 листопада 1938 р.) Карпатська Україна змушена була віддати значну частину своєї території з містами Ужгород і Мукачево Угорщині. 12 лютого 1939 р. відбулися вибори до першого Сейму Карпатської України. 15-18 березня 1939 року Сейм проголосив незалежність, прийняв конституцію та обрав Августина Волошина президентом. Гітлер одночасно дозволив Угорщині, як своєму союзникові, почати окупацію Закарпаття, що й було зроблено, незважаючи на збройний опір Карпатської Січі. Карпатська Україна втратила незалежність.

ТЕМА 11

Державно-правове становище українських земель у роки Другої світової війни (1939-1945 рр.)

1. Українське питання у роки Другої світової війни.
2. Окупаційний режим на українських землях.
3. Зміни в державному апараті та праві УРСР.

1 питання. Українське питання у роки Другої світової війни

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина несподівано напала на СРСР. Розпочалася війна небачених масштабів і жорстокості. Фашистські війська атакували радянські збройні сили на величезній ділянці фронту - від Білого моря на півночі до Чорного моря на півдні. Радянський уряд, знехтувавши численними застереженнями про напад нацистів на СРСР, був захоплений війною знезапечно. Найбільша частина німецьких сил - група армій «Південь» під командуванням фельдмаршала Карла фон Рундштедта мала захопити Україну. Саме сюди фашисти спрямували удари і головний з них - знищення у вересні 1941 р. радянських сил у районі Києва, захоплення 650 тис. полонених. Унаслідок цього через чотири місяці від початку вторгнення німці окупували майже всю Україну. До грудня 1941 р. вони контролювали близько 80 млн населення, або 42% населення Радянського Союзу і велику частину його економічного потенціалу, а також захопили 3,8 млн радянських військовополонених.

Розігруючи «українську карту», нацистське керівництво розглядало два варіанти розвитку подій. Перший, автором якого став ідеолог нацистської партії Розенберг, передбачав створення «самостійної» Української держави під протекторатом Німеччини і об'єднання зусиль проти Кремля. Цей варіант повністю підтримував абвер на чолі з Канарісом, який мав зв'язки з ОУН, виступав за співпрацю з ними. Незадовго до нападу на СРСР у німецькій армії було створено українське збройне з'єднання «Легіон українських націоналістів», який мав два підрозділи під кодовими назвами «Нахтігаль» і «Роланд». Німці планували використати їх у диверсійних цілях, але ОУН вбачала у них серцевину майбутньої української армії.

Розуміючи, що Берлін може зайняти стосовно української проблеми ворожу позицію, ОУН при підтримці «Нахтігаль» проголосили 30 червня 1941 р. у Львові відновлення Української самостійної держави. Було створено уряд (Українське державне правління) на чолі з Я. Стецьком, а дещо пізніше організовано верховний державний орган - Українську Національну Раду. Її очолив колишній голова уряду ЗУНР К. Левицький. Німецьке керівництво на Акт від 30 червня прореагувало вороже. С. Бандеру і Я. Стецька викликали до Берліна і наказали оголосити цю акцію недійсною. Після їх відмови С. Бандеру, Я. Стецька і понад 300 членів ОУН за наказом Гітлера заарештували і більшість з них розстріляли.

У жовтні 1941 р. мельниківці виступили в Києві з ініціативою створення Української Національної Ради, сподіваючись, що вона стане центральним урядовим органом України. Але реакція німців на це була ще жорстокішою - понад 40 ініціаторів цієї акції розстріляли, у тому числі поетесу О. Телігу. На думку О. Субтельного, цим закінчився нетривалий «медовий місяць» ОУН з нацистським режимом.

Другий варіант, до якого схилилась більшість з оточення Гітлера, у тому числі партійний апарат на чолі з Борманом, повністю заперечував інтереси українців,

передбачав їх нещадну експлуатацію і в кінцевому підсумку – геноцид проти українського народу.

Здавалося, що А. Розенберг, який став головою Міністерства окупованих східних територій, зумів втілити свій варіант стосовно України. Саме на це сподівалися і лідери ОУН. Але Гітлер (згідно з расовою теорією) розглядав усіх слов'ян як людей другого сорту, які повинні бути рабами німецьких колоністів. Окупанти штучно розділили українську територію. Більшу частину України було віднесено до так званого рейхскомісаріату «Україна». На пост нацистського правителя України Гітлер призначив фанатичного нациста Е. Коха, відомого жорстокістю й нетерпимістю, а також особливою ненавистю до слов'ян. Після приїзду в Україну (вересень, 1941 р.) у промові перед своїм штабом він заявив: «Мене знають як жорстокого собаку. Саме тому мене призначено рейхскомісаром України. Наше завдання полягає у висмоктуванні з України всіх товарів, які лише можна захопити, без огляду на почуття і власність українців». Його ставлення до українців характеризують такі слова: «Якщо мені трапиться українець, достойний сидіти зі мною за одним столом, я муситиму наказати, щоб його розстріляли». Це немовби продовження расистського постулату Гітлера: «В нас немає жодних зобов'язань щодо цих людей. Слово «свобода» для них означає на свята. Наше завдання одне: германізувати цю країну шляхом ввезення туди німців, на корінне ж населення треба дивитися як на червоношкірих». Кох відмовився розмістити резиденцію у традиційному центрі України Києві, а свою «столицю» встановив у Рівному.

Завоювання України продовжувалось до 22 липня 1942 р., коли радянські війська залишили м. Свердловськ Ворошилоградської області. «Новий порядок», який встановили німецькі війська, вирізнявся винятковою жорстокістю. Новоявлені колонізатори визнавали єдиний метод управління захопленими територіями – фізичний і моральний терор. За роки окупації вони закатували на українській землі 5264 тис. мирного населення та військовополонених, вивезли на примусові роботи до Німеччини 2,4 млн українців (200 тис. з них, небезпідставно боячись сталінського режиму, так і не повернулися додому після закінчення війни), спалили сотні міст, пограбували й привели у цілковиту непридатність підприємства, шахти, колгоспи, радгоспи. Тільки прямі матеріальні збитки, завдані гітлерівцями Україні, становили 285 млрд крб. (у довоєнних цінах).

«Новий режим» закономірно викликав опір населення України. Фашизм, принісши з собою тотальний геноцид, викликав відповідну реакцію - виник партизанський рух. Він набув найбільшого розмаху на Волині, Поліссі. Карпатах.

Оскільки воєнна доктрина Червоної армії не передбачала, що війна може вестися на своїй території, то підготовка населення до партизанської війни була визнана недоцільною. Поспішно сформовані, погано підготовлені підпільники і партизани, зіткнувшись на початку окупації з гітлерівськими каральними органами, які мали досвід боротьби з рухом опору у Європі, були розгромлені. За перший рік війни на окупованій території України було залишено 3500 партизанських загонів і диверсійних груп. На червень 1942 р. надійшли відомості про наявність тільки 22 діючих загонів. Але вже з середини 1942 р. у роботі радянського підпілля відбувся вирішальний перелом. З допомогою Центрального та Українського штабу партизанського руху, створеного у червні 1942 р., підпільна та партизанська мережа в Україні була не тільки відновлена, а й значно розширена. За підрахунками радянських істориків, в Україні кількість партизан становила від 250 до 500 тис.

В умовах окупаційного режиму ОУН 1942 р. почала створювати власні збройні сили - Українську повстанську армію. Їхньою метою була боротьба, за незалежну соборну Україну. Перший відділ УПА сформувався у жовтні 1942 р. на Поліссі. Незабаром на чолі УПА став Р. Шухевич. Він зумів створити добре організовану партизанську армію, яка контролювала деякі райони Волині, Полісся, а згодом і Галичини.

Визволення України розпочалося внаслідок контрнаступу Червоної армії під Сталінградом 19 листопада 1942 р. Битва за визволення України тривала довгих 22 місяця, завершившись 28 жовтня 1944 р. визволенням Закарпатської України.

Розглядаючи українське питання у роки Другої світової війни, можна дійти таких висновків:

1. Саме геополітичне становище України не віщувало їй нічого доброго, бо вона знаходилась між гітлерівсько-німецьким молотом і сталінсько-московською кувалдою. Це призвело до небачених жертв, руйнації 40% економіки.

2. Однак вперше за багато століть всі українські землі (за невеликим винятком) були возз'єднані в межах УРСР.

3. Україна, як одна з переможниць у війні, отримала право бути членом міжнародного співтовариства - Організації Об'єднаних Націй.

2 питання. Окупаційний режим на українських землях

Згідно з расовою доктриною нацистів, усі слов'яни були «людьми другого сорту». Гітлерівці вважали Україну першочерговим об'єктом німецької колоніальної експансії, а українців - майбутніми рабами німецьких колоністів. У серпні 1941 р., повністю нехтуючи національними прагненнями українців, Гітлер наказав розчленувати Україну на окремі адміністративні одиниці. Так, 20 серпня 1941 р. був створений Рейхскомісаріат «Україна», куди входили Волинь, Полісся, Правобережжя, частина Полтавщини і Запоріжжя. На чолі цієї території, що охоплювала близько 340 тис. км з 17 млн населення, Гітлер призначив Еріха Коха. Ця людина чи не найбільше спричинилася до того, щоб налаштувати українців проти німців.

Нацисти перетворили Галичину на один із районів Генерального губернаторства Польщі, що викликало глибоке обурення українського населення краю. Буковина й частина Південно-Східної України, у тому числі й Одеса, були передані союзникові Німеччини - Румунії й почали називатися Трансністрією. Наближені до лінії фронту східні землі в околицях Харкова залишалися під юрисдикцією німецької армії. Фашисти мали намір зберегти цілковитий контроль над територією України. Це засвідчує структура і чисельність німецької цивільної адміністрації. Сюди прибула велика кількість чиновників. Українці обіймали лише дрібні адміністративні посади (сільський староста, мер невеликого міста, дрібний поліцай).

Природа нацистського режиму виявлялася і в ставленні до населення України, передусім до євреїв і військовополонених. Єврейське населення України не було евакуйоване і потрапило до рук нацистів, які утворили в Україні 50 гетто й понад 180 великих концентраційних таборів. За кілька місяців окупації вони замордували приблизно 850 тис. євреїв. У Києві за якихось два дні у Бабиному Яру було знищено майже 33 тис. людей. За перші шість місяців війни у полон потрапили мільйони червоноармійців. Нацисти заганяли полонених у табори, оточені колючим дротом, де вони вмирали від холоду, голоду та хвороб, а нерідко їх просто страчували. До кінця війни з 5,8 млн радянських полонених, які потрапили до рук нацистів, загинуло близько 3,3 млн, із них майже 1,3 млн - в Україні.

Нацисти використовували Україну не тільки як головного постачальника продовольства, а й як джерело примусової праці для промисловості та сільського господарства Німеччини.

У роки Другої світової війни частина українських земель перебувала під румунською окупацією, а Закарпаття під угорською. Становище тут було дещо іншим. Румуни 4 липня 1941 р. окупували Північну Буковину і Північну Бессарабію, а наприкінці липня - Південну Бессарабію. За німецько-румунським договором 19 серпня 1941 р., з серпня по жовтень того ж року була окупована Трансністрія. Отже, з другої половини 1941 р. під Румунією перебувала українська територія, що охоплювала приблизно 60 тис. км² з 3,5 млн населення, або 10% української території. Румуни запровадили тут військово-поліцейський терор, колоніальний економічний визиск, систематичну румунізацію.

З Буковини, Бессарабії, Трансністрії були створені губернаторства, на чолі яких генерал Йон Антонеску призначав губернаторів: для Буковини - К. Колотеску, для Бессарабії- К. Войкулеску і для Трансністрії - професора Г. Алексіану. У кожному губернаторстві діяв директорат румунізації, завданням якого було змінювати назви українських місцевостей, українські прізвища, забороняти українську мову в школі, адміністрації, церкві. Його завданням було також виселення українців і заселення української території румунськими колоністами. На Буковині заборонялися всі українські товариства.

Загалом політика румунів у Другій світовій війні на українських землях проводилася традиційною лінією - заперечення прав місцевого населення України, румунізація, колонізація та господарська експлуатація. Однак запроваджений румунами порядок не мав таких крайніх наслідків, як фашистський. Тому населення Трансністрії схилялося до румунської, а не німецької окупації. На Закарпатті угорці створили окрему адміністративну одиницю - «Підкарпатську територію» на чолі з регентським комісаром і центром в Ужгороді. Угорці проводили антиукраїнську політику, підтримували русофілів тощо.

3 питання. Зміни в державному апараті та праві УРСР

Нові завдання, що постали перед СРСР істотно змінили співвідношення функцій держави, викликали необхідність перебудови форм і методів діяльності. Війна висунула на перший план оборону країни. Збільшився обсяг роботи центральних органів державної влади й управління СРСР та союзних республік. Виникла необхідність у надзвичайних загальносоюзних і республіканських органах, які б виконували спеціальні завдання, пов'язані з війною.

Постановою Президії Верховної Ради СРСР, Ради Народних Комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) 30 червня 1941 р. з метою мобілізації всіх сил держави був створений Державний Комітет Оборони (ДКО). Він зосереджував усю владу: воєнну, політичну, господарську. ДКО видавав обов'язкові для організацій і громадян постанови та розпорядження. Щоб забезпечити виконання особливо важливих або надзвичайних заходів з оборони країни ДКО призначав уповноважених. Уповноважені були також у союзних і автономних республіках, краях та областях, великих підприємствах і будовах, що мали важливе оборонне значення.

У деяких великих містах при наближенні лінії фронту утворювалися міські комітети оборони. До їх складу входили представники партійних, радянських і військових органів. Міські комітети оборони керували підготовкою до захисту міста. Вони визначали завдання промислових підприємств щодо випуску боєприпасів, проводили мобілізацію населення на будівництво оборонних споруд тощо.

Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан», 22 червня 1941 р. у місцевостях, оголошених на воєнному стані, військовим радам фронтів, армій, військових округів, а там, де не було військових рад - вищому командуванню військових з'єднань були передані функції органів державної влади в галузі оборони, забезпечення громадського порядку і державної безпеки. З усіх цих питань органи військової влади мали право видавати обов'язкові для всього населення постанови, віддавати розпорядження міським органам влади, державним і громадським установам, організаціям, вимагати від них безумовного і негайного виконання розпоряджень.

Щоб налагодити роботу тилу, потрібні були надзвичайні заходи, спрямовані на забезпечення промисловості та транспорту робочою силою. З цією метою 30 червня 1941 р. при Раднаркомі СРСР був створений спеціальний Комітет з обліку і розподілу робочої сили, який мав свої органи на місцях, а при Раднаркомі УРСР - Бюро обліку і розподілу робочої сили, яке керувало мобілізацією і розподілом робочої сили для потреб оборони. Такі Бюро утворювалися і при виконкомах обласних та районних Рад депутатів трудящих. Вони проводили облік непрацюючого населення у містах та інших населених пунктах і мобілізацію робочої сили.

Наступ німецьких військ зумовив необхідність створення у липні 1941 р. при

Раднаркомі СРСР Ради з евакуації. В УРСР цю роботу проводили уповноважені Ради з евакуації та евакуаційні пункти, які перебували у віданні місцевих Рад депутатів трудящих. Евакопункти створювалися переважно поблизу залізничних станцій і приймали евакуйоване населення, забезпечували його продовольством, організовували перевезення.

У зв'язку і відходом Червоної армії з України центральні органи влади УРСР евакуювалися спочатку в Саратов, а потім - в Уфу і Москву. В лютому 1943 р., коли розпочалося звільнення українських земель, уряд УРСР переїхав до Харкова, а потім - до Києва. Вищі органи державної влади й управління УРСР очолили відбудову народного господарства України, зруйнованого фашистами.

З перших днів війни місцеві Ради депутатів трудящих та їх виконкоми проводили певну роботу, спрямовану на будівництво оборонних споруд, створення місцевої протиповітряної оборони тощо. Вони керували перебудовою підприємств, налагоджували професійне навчання, забезпечували охорону майна тощо. Захопивши Україну, фашисти ліквідували Ради.

У роки Другої світової війни відбулися зміни і в системі судово-прокурорських органів. Ці зміни торкнулися організації та діяльності спеціальних судів і спеціальних прокурорських органів. Указом Президії Верховної Ради СРСР 22 червня 1941 р. було затверджено «Положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані і в районах воєнних дій». Відповідно до цього положення військові трибунали діяли: при військових округах, фронтах і флотах; при арміях, корпусах та інших військових з'єднаннях і воєнізованих установах. Лінійні суди залізничного і водного транспорту були реорганізовані у відповідні військові трибунали.

Отже, у період Другої світової війни на території України існували такі військові трибунали: військові трибунали Червоної армії; військові трибунали ВМФ; військові трибунали НКВС; військові трибунали залізничного транспорту; військові; трибунали водного транспорту, військові трибунали у прифронтових областях, утворені з обласних судів.

Значні зміни відбулись у діяльності територіальних судів та органів прокуратури УРСР. У перші дні війни в прифронтових областях республіки суди і органи прокуратури переводилися на воєнний стан. Обласні суди у цих областях реорганізовували у воєнні трибунали, а районні, міські та обласні прокуратури - у відповідні районні, міські та обласні військові прокуратури.

Судово-прокурорські органи були покликані сприяти зміцненню дисципліни, правопорядку, підвищенню обороноздатності.

Постанова РНК СРСР 17 квітня 1943 р. затвердила положення «Про порядок обліку і користування націоналізованого, конфіскованого, виморочного та безгосподарного майна» Воно передбачало, що суб'єкти, в яких перебувало відповідне майно, зобов'язані повідомити фінансові органи у п'ятиденний строк з дня виявлення ними цього майна. така ж постанова була видана РНК УРСР 28 вересня 1943 р.

Постановою РНК УРСР 14 вересня 1941 р. «Про збереження житлової площі за військовослужбовцями і про порядок оплати житлової площі сім'ями військовослужбовців у воєнний час» встановлювалося, що за всіма категоріями військовослужбовців зберігається житлова площа на період війни. Мешканці, які оселилися на площі вказаних осіб, зобов'язані після повернення військовослужбовця негайно її звільнити, інакше вони підлягали виселенню в адміністративному порядку. Такий порядок був установлений і для осіб, котрі поверталися з евакуації.

Проте, уже в період війни на визволеній території чимало житла, зокрема у західних областях України, було захоплено військовослужбовцями безпідставно і незаконно, здебільшого НКВС. Фабрикувалися справи на мешканців про зв'язки з УПА, ОУН тощо, їх депортували до Сибіру, а будинки передавали «потрібним людям». Таких фактів можна навести чимало.

Певна увага приділялася питанням сім'ї, материнства та дитинства. Указом Президії Верховної Ради СРСР 8 лютого 1944 р. було встановлено почесні звання «Мати-героїня» і засновано орден «Материнська слава», «Медаль материнства». Ним же було збільшено державну допомогу вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям.

Внаслідок війни в Україні залишилося чимало дітей-сиріт, батьки яких загинули у боях з фашистами. Дитячі будинки в окупованих районах були зруйновані, а їх майно пограбоване. Постановою РНК УРСР 15 лютого 1942 р. «Про влаштування дітей, які залишилися без батьків», виданою на виконання однойменної постанови РНК СРСР 23 січня 1942 р., виконками місцевих Рад повинні були забезпечити влаштування всіх дітей, які залишилися сиротами чи загубили батьків під час переїзду до іншої місцевості, в дитячі будинки і на індивідуальний чи колективний патронат. З метою надання необхідної допомоги батькам і родичам, котрі розшукували дітей, були створені центральний довідковий адресний дитячий стіл, довідкові адресні дитячі столи при обласних управліннях, міських і районних відділах НКВС.

РНК УРСР 27 березня 1943 р. прийняв постанову «Про організацію допомоги дітям-сиротам, батьки яких загинули в боях з німецькими окупантами, замордовані або розстріляні фашистськими загарбниками під час окупації районів УРСР». Вона передбачала відбудову всіх діючих до війни дитячих будинків, створення в них необхідних побутових, культурних і санітарно-гігієнічних умов. До оперативного керівництва цією справою залучалися надзвичайні комісії при РНК УРСР і виконкомів обласних Рад депутатів трудящих.

Рішення уряду УРСР 30 липня 1944 р. мали на меті розширити мережі дитячих будинків, створити у них майстерні для виробничого навчання дітей, а також організувати інститут громадських інспекторів по боротьбі з дитячою бездоглядністю і безпритульністю.

Особливо поширилося у роки війни усиновлення дітей-сиріт. Сім'ї приймали на виховання дітей, які залишилися без батьків. Це набуло масового характеру. Указ Президії Верховної Ради УРСР 24 вересня 1943 р. дозволив записувати усиновителів у актових книгах про народження дітей як батьків усиновленого і давати йому прізвище та по батькові усиновителя. Отже, ліквідовувалася навіть формальна згадка про те, що дитина стала членом сім'ї після усиновлення.

Значна увага приділялася трудовому законодавству покликаному сприяти поповненню господарства робочою силою, зміцненню трудової дисципліни, підвищенню продуктивності праці тощо. Союзним актом 13 лютого 1942 р. було запроваджено трудову мобілізацію непрацюючого міського населення. Такі особи направлялися на виробництво і будови за місцем їх проживання. Цей захід мав важливе значення для забезпечення робочою силою металургійної, хімічної та паливної галузей промисловості, а також підприємств оборонної промисловості.

Указом Президії Верховної Ради СРСР 26 грудня 1941 р. «Про відповідальність робітників і службовців підприємств воєнної промисловості за самовільне залишення підприємств» всі робітники і службовці підприємств воєнної промисловості були визнані на період війни мобілізованими та закріпленими для постійної роботи за підприємствами, де вони працювали. Таким же актом 29 вересня 1942 р., 15 квітня і 9 травня 1943 р. переведені на становище мобілізованих робітники та службовці, які працювали у державних підприємствах і установах прифронтових районів, а також на залізничному, морському, річковому транспорті. Ці правові акти мали велике значення для створення постійних кадрів робочої сили, зміцнення трудової дисципліни у зазначених галузях виробництва, що, в свою чергу, сприяло безперебійному постачанню фронтові всього необхідного.

Поширилася така форма залучення робочої сили до промисловості, як праця колгоспників на підприємствах за договорами, укладеними з колгоспами. Указ Президії Верховної Ради СРСР 26 червня 1941 р. «Про режим робочого часу робітників і

службовців у період війни» дозволяв керівникам підприємств встановлювати понаднормові роботи тривалістю від 1 до 3 год. на день і роботи у вихідні. Чергові та додаткові відпустки замінювалися грошовою компенсацією, виплата якої була тимчасово припинена, а належні працівникам суми перераховувались в ощадні каси як спеціальні вклади (Укази ПВР СРСР 9 квітня 1942 р. і 9 січня 1943 р.).

Законодавчі акти розв'язували також питання про трудове влаштування і побутове обслуговування інвалідів війни.

Ці заходи були викликані надзвичайно тяжкими умовами війни, які вимагали максимальної мобілізації духовних і матеріальних ресурсів для перемоги.

Відбулися певні зміни і в колгоспному законодавстві. Відповідно до союзного законодавства, з квітня 1942 р. у колгоспах встановлювався на період війни новий підвищений мінімум трудоднів: для кожного працездатного колгоспника і колгоспниці - до 120 трудоднів; а для підлітків віком від 12 до 16 років - 50 трудоднів. Обов'язкова праця у колгоспі поширювалася також на підлітків віком від 12 до 16 років.

Кримінальне законодавство України тільки у деяких нормах передбачало кримінальну відповідальність. З оголошенням в УРСР воєнного стану вступили в силу статті кримінального кодексу УРСР 1927 р., зокрема ст. 54 - зносини з контрреволюційною метою з іноземною державою або з окремими її представниками, а також сприяння будь-яким способом іноземній державі, що воює з СРСР або проводить проти нього інтервенцію чи блокаду; антирадянська пропаганда чи агітація у місцевостях, що оголошені на воєнному стані чи у воєнній обстановці; пропаганда чи агітація, спрямована на підбурювання національної або релігійної ворожнечі чи розбрату у воєнній обстановці, відмова або ухилення в умовах воєнного часу від внесення податків або від виконання повинностей, а також деякі статті розділу про військові злочини КК УРСР.

При відступі Червоної армії велика увага приділялася боротьбі з поширювачами брехливих чуток, панікерами, дезорганізаторами. Був прийнятий Указ Президії Верховної Ради СРСР 6 липня 1941 р. «Про відповідальність за поширення у воєнний час брехливих чуток, які викликають тривогу серед населення». Він встановлював сувору відповідальність у вигляді тюремного ув'язнення строком від 2 до 5 років, якщо злочини за характером підлягали згідно із законом більш тяжкого покарання.

Встановлювалася кримінальна відповідальність за ухилення від виконання деяких повинностей і обов'язків. Така відповідальність встановлювалася за злісне порушення правил і розпоряджень щодо місцевої протиповітряної оборони та світломаскування, за ухилення від здачі радіоприймачів і радіопередаючого обладнання, ухилення від трудової мобілізації, від загального обов'язкового навчання військовій справі. Встановлювалася кримінальна відповідальність за розкрадання пального в МТС і радгоспах - тюремне ув'язнення від 3 до 5 років.

Безперечно, такі види злочинів як крадіжки, спекуляція тощо знаходилися в центрі уваги правоохоронних органів і реагування на них було адекватним. Суворе кримінальне покарання у вигляді страти через повішання або заслання на каторжні роботи строком від 15 до 20 років встановлювалось союзним указом 19 квітня 1943 р. за зlodіяння фашистських загарбників, вчинені на окупованій території. Дії цього Указу поширювались і проти учасників національно-визвольного руху в Україні вояків УПА, членів ОУН, як зазначалося тоді «найлютіших ворогів українського народу, співучасників німецько-фашистських окупантів в усіх їх жажливих зlodіяннях». Подібна оцінка містилася в юридичних актах і в історико-правовій літературі, хоч це, безсумнівно, було зовсім не так.

У період війни зазнало змін кримінально-процесуальне законодавство. Ці зміни передбачалися «Положенням про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані і в районах воєнних дій», затвердженим Указом Президії Верховної Ради СРСР 22 червня 1941 р. За положенням, відповідні військові трибунали розглядали справи у складі трьох постійних членів суду після 24 год., від часу вручення копії

звинувачувального висновку. Вироки військових трибуналів касаційному оскарженню не підлягали і могли бути скасовані чи змінені тільки у порядку нагляду.

Про кожний вирок, що засуджував до вищої міри покарання, військовий трибунал негайно повідомляв телеграфом голову Військової колегії Верховного Суду СРСР, головного військового прокурора Червоної армії або головного прокурора ВМФ. У випадку неодержання впродовж 72 год. з моменту вручення телеграми адресатові телеграфного повідомлення про припинення вироку, такий приводився у дію.

Порядок розслідування і розгляду кримінальних справ повністю зберіг значення і в період війни. Однак внаслідок об'єктивних умов не завжди була змога забезпечити на процесі присутність свідка, котрий перебував у діючій армії. Були ще деякі зміни в процесуальному праві, але вони не мали принципового характеру.

Наприкінці 1944 р. вся територія України була звільнена від фашистів. Розпочалася відбудова народного господарства. На території УРСР було зруйновано і спалено повністю або частково 714 міст і понад 28 тис. населених пунктів, знищено 1650 промислових підприємств, пограбовано близько 28 тис. колгоспів, 900 радгоспів і 1300 МТС. Загальна шкода, заподіяна Україні тільки внаслідок знищення майна, обчислювалася в 285 млрд крб.

План семінарського заняття

1. Встановлення радянської державності в Україні.
2. Юридичне оформлення входження України до складу СРСР.
3. Адміністративно-територіальний устрій УСРР у 1919-1937 рр.
4. Судові та правоохоронні органи УСРР 1920-1937 рр.
5. Законодавство УСРР 1920-1930-х років.
6. Реорганізація державного механізму УРСР у роки Другої світової війни.
Право УРСР.
7. Окупаційний режим.
8. Спроби відродити Українську Державу.

Теми рефератів: Радянський державний апарат в Україні в 1917-1920 рр.

Історія утворення Союзу РСР і роль радянської України у цьому процесі.

Україна у геополітичних планах агресорів.

Державно-правові ідеї у проектах діячів ОУН-УПА.

Термінологічний словник

Агресія – застосування збройної сили однією державою (групою держав) проти суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності іншої держави або народу (нації).

Відродження – процес відновлення різних сфер (економічної, національної, духовної, культурної, мовної, релігійної та ін.) буття певного народу після їх занепаду.

Військові трибунали – органи судової влади, що з'явилися в роки радянсько-німецької війни і розглядали справи про злочини військових та військовозобов'язаних.

«Надзвичайне трудове законодавство» - зміни радянського законодавства з початком радянсько-німецької війни, що запроваджували надзвичайні норми права, обумовлені потребами країни у стані війни.

Націоналізм – політика й ідеологія у визвольному русі та державному будівництві, що проголошує головним пріоритетом етнокультурне збереження й всебічний розвиток нації.

Остарбайтери – офіційна назва, вживана у фашистському Третньому Рейху щодо робітників, вивезених зі східних окупованих територій.

Фашизм – крайня, антидемократична, радикально-екстремістська політична течія, в основі якої – синтез концепції нації як вищої та одвічної реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості.

Шовінізм – агресивна форма націоналізму, в основі якої лежить проповідь національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої.

Питання для самоконтролю

1. Дати характеристику правового становища УСРР у складі Союзу РСР за Конституцією СРСР 1924 р.
2. Яким чином було проголошено незалежність Карпатської України?
3. Розкрийте зміст Акта ОУН про відновлення Української Держави.
4. Яким чином здійснювалася перебудова державного механізму України у роки Другої світової війни?
5. Дати характеристику надзвичайного радянського законодавства в період радянсько-німецької війни.
6. Розкрийте юридичні форми гітлерівського окупаційного режиму.
7. Які наслідки спроб відновлення української держави в окупованих німцями територіях?

Навчальні завдання

1. Дати відповідь на дискусійне питання: чи можна юридично і фактично вважати вояків УПА учасниками боротьби з фашизмом?

Джерела і література

а) джерела

Вісник Народної Ради Закарпатської України. – Ужгород, 1944-1945.

Документи з історії національно-визвольного руху в Україні ХХ ст. – К.: Літопис УПА, 1995.

Радянська Буковина: Документи і матеріали. – К., 1967.

б) література

Заруба В.М. Історія держави і права України: Навчальний посібник. – К.: Істина, 2006. – с. 288-297.

Захарченко П. П. Історія держави і права України: Підручник. – К.: Атіка, 2005. – с. 318-330.

Історія держави і права України: Навч. посіб. / А.С. Чайковський. – К.: Юрінком Інтер, 2000 – с. 310 - 340.

Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2001 – с. 204-220.

Орленко В.І. Історія держави і права України (в таблицях та схемах): навч. посіб. / В.І. Орленко, В.В., Орленко В.В.. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. – с. 228-265.

Палєєва Ю. С. Історія держави і права України : зб. завдань для самост. роботи / Ю. С. Палєєва ; Дніпропетр. ун-т економіки та права ім. Альфреда Нобеля. - Д. : [Вид-во ДУЕП ім. Альфреда Нобеля], 2011. – с. 62-66.

Трофанчук Г.І. Історія держави і права України: навч. посіб./ Г.І.Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – с. 319-338.

Білас І.С. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 рр.: У 2-х т. – К., 1994.

Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України. – Ужгород, 1993.

Журба М. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в період НЕПу // Київська старовина. – 2000. - №5. – с. 130-137.

Коваль М. Друга світова війна: Український аспект // Віче. – 2001. - №4.

Коваль М. Правда безнадійних змагань. ОУН: урок історії // Політика і час. – 1997. - №9.

Патріляк І.К. Військові плани ОУН (б) у таємній Інструкції Революційного проводу (травень 1941 р.) // Український історичний журнал. – 2000. - №2.

ТЕМА 12

Радянська державність і право України (1945-1991 рр.)

1. Вищі та місцеві органи влади й управління.

2. Судова система. Розвиток права.

1 питання. Вищі та місцеві органи влади й управління

Зверніть увагу, що після закінчення Другої світової війни і до кінця 80-х років принципових змін у статусі УРСР не відбулося. В цей час ще більше зміцнилася тоталітарно-командна система управління всіма сферами суспільного життя.

9 лютого 1947 рр. відбулися перші післявоєнні вибори до Верховної Ради УРСР. Право обирати, як і раніше, мали громадяни України, яким виповнилося 18 років, бути обраним депутатом Верховної Ради УРСР – з 21 року. За Конституцією 1978 р. депутатом Верховної Ради УРСР міг бути обраний громадянин республіки, котрому виповнилося 18 років. До 1978 р. обранці називалися депутатами трудящих, а з 1978 р. – народними депутатами. Конституція УРСР встановлювала новий строк повноважень Верховної Ради УРСР – 5 років. З 1989 року, в результаті змін у виборчій системі, загальна кількість депутатів, що обиралися до парламенту на альтернативній основі становила 450 депутатів. Верховна Рада УРСР мала право скликати чергові сесії двічі на рік. Верховній Раді були підзвітні Президія Верховної Ради республіки, яка виконувала функції найвищого органу державної влади у період між сесіями. На неї покладался контроль за дотримання Конституції, союзного і республіканського законодавства, підготовкою питань до сесії, керівництвом місцевими Радами, розв'язання адміністративно-територіальних питань.

4 вересня 1945 р. було ліквідовано Державний комітет оборони та інститут його уповноважених на місцях, а також загальносоюзні наркомати, зокрема танкової промисловості, мінометного озброєння. У березні 1946 р. РНК УРСР було перейменовано на Раду Міністрів, а наркомати – на міністерства.

Згідно з Конституцією 1978 р., Рада Міністрів визначалася як вищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади республіки, який утворювала Верховна Рада УРСР. З травня 1991 р. Рада Міністрів УРСР стала називатися Кабінетом Міністрів, а посада Голови Ради Міністрів - Прем'єр-міністром. Законом від 5 липня 1991 р. запроваджується інститут президентства. Згідно з чинною на той час Конституцією УРСР, Президент України був главою держави та главою виконавчої влади.

Місцевими органами влади за Конституцією визнавалися обласні, районні, міські, районні в містах, селищні, сільські Ради народних депутатів. Вони були покликані керувати на своїй території державним, господарським і соціально-культурним будівництвом; затверджувати плани економічного і соціального розвитку; місцевого бюджету і звіти про їх виконання; здійснювати керівництво підпорядкованими їм державними органами, підприємствами, установами та організаціями; забезпечувати додержання законів, охорону державного і громадського порядку, прав громадян. Основною формою їхньої діяльності були сесії. Сільські, селищні, міські та районні Ради скликалися не менше, ніж шість разів на рік, а обласні та міські (у містах з районним поділом) – не менше чотирьох разів. Строк повноважень місцевих Рад становив два з половиною роки. Виконавчими і розпорядчими органами місцевих Рад були обрані ними виконкоми.

В 60-80-х роках в державному будівництві суттєвих змін не відчувалося.

2. питання. Судова система. Розвиток права

Відразу після смерті Сталіна ліквідуються воєнні трибунал військ МВС і Особлива нарада МВС, яка мала право застосовувати в адміністративному порядку висилку, заслання та ув'язнення. В лютому 1957 р. були ліквідовані транспортні суди.

Обласні суди отримали право здійснювати контроль за всією діяльністю народних

судів. На них покладалося також керівництво нотаріальними конторами. Реорганізація судової системи в Україні була завершена прийняттям 25 грудня 1958 року Основ законодавства про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік та Закону про судоустрій УРСР від 30 червня 1960 р.

Для зміцнення правового становища прокуратури було прийнято Положення про прокурорський нагляд в СРСР від 24 травня 1955 року.

Десталінізація характеризувалася також реорганізацією органів державної безпеки та внутрішніх справ, яка остаточно завершилася 1962 року.

В 60 – 80-х роках структура судової системи в СРСР майже не змінюється.

1970 року після створення союзно-республіканського Міністерства юстиції нотаріат було передано в його відання.

Прокурорська система в СРСР була найбільш централізована. В Конституції 1978 р. зазначалося, що найвищий нагляд здійснюється Генеральним прокурором СРСР та підлеглими йому Прокурором УРСР і нижчими за підпорядкуванням прокурорами.

1979 року було прийнято закон «Про адвокатуру».

В зазначений період відбувалися зміни в законодавстві. Так, 1947 року скасовувалася карткова система, запроваджувалася торгівля за єдиними державними цінами. Була запроваджена нова форма соціалістичної власності – власність громадських організацій.

18 червня 1963 р. Верховною Радою УРСР було затверджено Цивільний кодекс УРСР.

1953 року ліквідується заборона шлюбів між громадянами СРСР та іноземцями.

В житловому праві з'являються норми, що дозволяють кожному громадянину купити чи побудувати в місті або за його межами з правом особистої власності одно- або двоповерховий будинок, не більше, ніж на 5 кімнат.

Запроваджувався судовий порядок виселення. 1958 року загальна житлова площа в будинках, які будують громадяни з правом особистої власності, не має перевищувати 60 кв. м.

В трудовому законодавстві з липня 1945 р. були знову запроваджені чергові та додаткові відпустки, які були скасовані на початку війни.

Постановою Ради Міністрів СРСР 1955 року затверджувався порядок призначення та виплати допомоги з державного соціального страхування. З 1957 р. професійне захворювання працівника надавало йому право на отримання 100% зарплати у вигляді грошової допомоги.

1966 року Верховна Рада СРСР прийняла закон про пенсійне забезпечення робітників і службовців. Чоловіки мали право на отримання пенсії при досягненні 60-літнього віку і стажу роботи 25 років, а жінки при досягненні 55-літнього віку і стажу роботи 20 років.

1964 року в СРСР було прийнято закон про пенсії колгоспникам. Чоловіки мали право на отримання пенсії з 65-літнього віку, а жінки – з 60-літнього.

В кримінальному законодавстві простежується скасування норм воєнного часу. 1945 року було проведено амністію. Внаслідок цього були звільнені особи, засуджені до позбавлення волі терміном до 3 років. Наступна амністія проводилася 1953 року.

Дуже важливим у розвитку кримінального законодавства було прийняття Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 травня 1947 року «Про відміну смертної кари». За злочини, що передбачали смертну кару, призначалося позбавлення волі на 25 років у виправно-трудовах таборах. Але вже 1950 року смертна кара була поновлена для зрадників Батьківщини, шпигунів, диверсантів.

28 грудня 1960 р. Верховна Рада УРСР затвердила Кримінальний Кодекс УРСР. У ньому єдиною підставою кримінальної відповідальності проголошувалася провина. Кримінальна відповідальність наставала з 16-літнього віку, а за тяжкі злочини — з 14-літнього. Максимальний термін позбавлення волі зменшувався з 25-ти до 15-ти років.

Важливим актом у галузі кримінального судочинства СРСР і союзних республік стали Основи кримінального судочинства, прийняті 25 грудня 1958 р. У відповідності з Основами 28 грудня 1960 р. Верховна Рада УРСР затвердила Кримінально-процесуальний кодекс УРСР.

Зазначимо, що в зазначений період було переглянуто кілька мільйонів справ жертв сталінських репресій. Але парадоксом кампанії було те, що процес реабілітації супроводжувався новими політичними репресіями під новими політичними гаслами (антирадянська діяльність).

Значний вплив на розвиток правової системи УРСР мала прийнята 20 квітня 1978 року Конституція УРСР, яка з певними доповненнями та поправками діяла до 28 червня 1996 року.

Ця Конституція була ще більш заідеологізованою, ніж попередня. Вона складалася з преамбули, 10-ти розділів, які, в свою чергу, складалися зі 171 статті. Текст Конституції УРСР 1978 року майже повністю відповідав Конституції СРСР 1977 року.

В Конституції йшлося про основи суспільного ладу і політики; державу й особу; національно-державний і адміністративно-територіальний устрій УРСР; Ради народних депутатів УРСР; місцеві органи державної влади та управління УРСР; державний план економічного і соціального розвитку УРСР; державний бюджет УРСР; правосуддя, арбітраж і прокурорський нагляд; герб, прапор, гімн і столицю УРСР; про дію Конституції УРСР і порядок її зміни.

Нова Конституція проголошувала комуністичну партію «керівною і спрямовуючою силою суспільства, ядром політичної системи», що свідчило про продовження ідеологічного тиску на суспільство в умовах командно-адміністративної системи. В ній вміщувалися декларативні права. Наприклад, про право виходу з складу СРСР, що за відсутності реального механізму здійснення цього права було не більше ніж декларацією. Вміщувалися також суто паперові права на об'єднання громадян, гарантії недоторканності особи тощо. А в реальному житті все діялось інакше.

Адміністративне законодавство було складовою частиною інших галузей права. 13 жовтня 1980 р. вперше в історії загальносоюзного законодавства були прийняті Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про адміністративне правопорушення. Основи стали свого роду базою для кодифікації законодавства про адміністративну відповідальність.

7 грудня 1984 року було прийнято Кодекс Української РСР про адміністративні правопорушення. Це був другий такий кодекс за радянських часів (після 1927 року).

Кодекс Української РСР про адміністративні правопорушення складався з п'яти розділів: загальні положення; адміністративне правопорушення та адміністративна відповідальність; органи, уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення; провадження в справах про адміністративні правопорушення; виконання постанов про накладання адміністративних стягнень.

Зверніть увагу, що в цьому Кодексі вперше в радянському праві давалося визначення адміністративного правопорушення (проступку). Також вміщувалися положення про адміністративну відповідальність; встановлювався вік адміністративної відповідальності – 16 років; визначалося коло осіб, уповноважених накладати адміністративні стягнення; визначався порядок провадження в справах про адміністративні правопорушення; наводився перелік адміністративних стягнень.

Основою правового регулювання цивільних відносин у зазначений період був Цивільний кодекс УРСР 1963 року.

Сімейне законодавство розвивалося в напрямку зміцнення сім'ї, охорони інтересів матері та дитини, збереження здоров'я молодого покоління.

Головними нормативними актами були Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб і сім'ю, прийняті 27 червня 1968 р., а також Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР, затверджений 20 червня 1969 р.

Кодекс мав такі розділи: загальні положення; шлюб; сім'я; опіка і піклування; акти громадянського стану; застосування законодавства України про шлюб та сім'ю для іноземців та осіб без громадянства.

Вміщені в Кодексі норми регулювали порядок і умови одруження, особисті та майнові відносини, що виникають у сім'ї між подружжям, а також між батьками і дітьми, між іншими членами сім'ї, порядок і умови припинення шлюбу, порядок реєстрації актів громадянського стану. Також урегульовувалися питання, пов'язані з усиновленням, опікою та піклуванням, прийняттям дітей на виховання. Дійсними визнавалися лише ті шлюби, що укладалися в органах ЗАГСу. Визначалися права та обов'язки батьків щодо дітей. Підтверджувалася спільність майна, придбаного подружжям під час шлюбу. Розірвання шлюбу допускалося як в органах ЗАГСу, так і в судовому порядку.

В житловому законодавстві була проведена кодифікація. 1981 року були прийняті Основи житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік. 30 червня 1983 р. приймається Житловий кодекс УРСР. Він складався з таких розділів: загальні положення; управління житловим фондом; забезпечення громадян жилими приміщеннями, використання жилих приміщень; забезпечення збереження житлового фонду, його експлуатація і ремонт; відповідальність за порушення житлового законодавства; вирішення житлових спорів, заключні положення.

В Кодексі були конкретизовані житлові права та обов'язки громадян, визначався порядок надання громадянам жилої площі, підстави для поліпшення житлових умов тощо.

В галузі трудового права слід відмітити прийняття 15 липня 1970 р. Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю. 10 грудня 1971 р. було прийнято Кодекс законів про працю УРСР.

Він складався з розділів: загальні положення; колективний договір; трудовий договір; робочий час; час відпочинку; нормування праці; заробітна плата; гарантії і компенсації; гарантії про покладання на працівників матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації; трудова дисципліна; охорона праці; праця жінок; праця молоді; пільги для працівників, які поєднують роботу з навчанням; індивідуальні трудові спори; професійні спілки, участь працівників в управлінні підприємствами, організаціями; державне соціальне страхування; нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю.

З 1966 р. розпочався перехід на 5-денний робочий тиждень. З 1968 р. було введено мінімум заробітної плати – 60 крб. на місяць.

В аграрних відносинах основою було виключне право власності держави на землю. 13 грудня 1969 р. було прийнято Основи земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік. 8 липня 1970 р. приймається Земельний кодекс УРСР, який складався з таких розділів: загальні положення, землі сільськогосподарського призначення; землі населених пунктів; землі промисловості, транспорту, курортів, заповідників та іншого несільськогосподарського призначення; землі державного водного фонду; землі державного запасу; державний земельний кадастр; державне землепорядкування; вирішення земельних спорів; відповідальність за порушення земельного законодавства.

Приймається також ряд законів природоохоронного значення: Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра від 9 липня 1975 р., на підставі яких було прийнято Основи лісового законодавства Союзу РСР і союзних республік (1977 р.); закони про охорону атмосферного повітря та про охорону і використання тваринного світу.

Знає змін радянське кримінальне право. Так, законом СРСР «Про внесення доповнень і змін до Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» від 11 липня 1969 р. були внесені положення про особливо небезпечного рецидивіста, про умовно-дострокове звільнення від покарання, про погашення судимості тощо.

В кримінальному праві з'являються нові інститути. Так, 1970 року вводиться умовне засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці; 1972 року запроваджується поняття тяжкого злочину та вичерпний перелік його видів; 1980 року до складу згвалтування як особливо обтяжуюча обставина вводилося згвалтування малолітніх.

Встановлювалася суворіша відповідальність за хуліганство, особливо пов'язане із застосуванням або спробою застосування зброї.

В 1982-1985 рр. до кримінального законодавства були внесені зміни, спрямовані на боротьбу з рецидивною злочинністю, з розкраданням державного і громадського майна, зі спекуляцією.

В процесуальному праві розширюється участь захисника в кримінальному процесі.

11 липня 1969 р. були прийняті Основи виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік, а 23 грудня 1970 р. – Виправно-трудовий кодекс УРСР.

Таким чином, зміни в законодавстві в зазначений період спрямовувалися насамперед на зміцнення неототалітарного режиму, що склався в СРСР і в Україні в середині 60-х — першій половині 1980-х років.

16 липня 1990 року Верховна Рада Української РСР прийняла акт конституційного значення – «Декларацію про державний суверенітет України». Вона складається зі вступу та 10-ти розділів: самовизначення української нації; народовладдя; державна влада; громадянство Української РСР; територіальне верховенство; економічна самостійність; екологічна безпека; культурний розвиток; зовнішня і внутрішня безпека; міжнародні відносини.

Студентам рекомендується ретельно ознайомитися з текстом цього документа.

Логічним продовженням Декларації про державний суверенітет став закон «Про економічну самостійність Української РСР», прийнятий 3 серпня 1990 р. Головними принципами економічної політики України було визнано: власність народу на її національне багатство та на національний дохід; різноманітність і рівноправність форм власності та їх державний захист; децентралізацію власності і роздержавлення економіки; повну господарську самостійність і свободу підприємництва всіх юридичних і фізичних осіб у рамках законів України; введення національної грошової одиниці; самостійність регулювання грошового обігу; національну митницю, захищеність внутрішнього ринку.

На початку червня 1991 року парламент зробив черговий крок до незалежності, прийнявши постанову «Про перехід у юрисдикцію Української РСР державних підприємств і організацій союзного підпорядкування, розташованих на території республіки».

24 серпня 1991 року на позачерговій сесії Верховна Рада прийняла історичний документ – Акт проголошення державної незалежності України.

1 грудня 1991 року на Всеукраїнському референдумі 90, 35 відсотка виборців підтвердили Акт проголошення незалежності України.

На урочистому засіданні 5 грудня 1991 р. Верховна Рада України прийняла звернення «До парламентаріїв і народу світу», в якому наголошувалося, що договір 1922 р. про утворення СРСР Україна вважає стосовно себе недійсним і недіючим. Неподільною і недоторканною Україна оголосила власну територію, водночас не маючи територіальних претензій до будь-якої держави. Починалася нова доба української історії.

Студентам потрібно звернути увагу, що в зазначений період відбувалося реформування судової системи. Так, 20 червня 1989 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про статус суддів в СРСР». 13 листопада 1989 р. приймаються Основи законодавства СРСР і союзних республік про судоустрій. У грудні 1989 р. Верховна Рада СРСР ухвалила цілий ряд нормативних актів, спрямованих на підвищення ролі суду.

Істотні зміни вніс закон «Суд і арбітраж» від 27 жовтня 1989 року, приймалися нормативні акти, спрямовані на поліпшення діяльності органів прокуратури.

В цивільних відносинах слід відмітити закон «Про власність в СРСР», прийнятий в березні 1990 р. Допускалось існування в СРСР власності іноземних держав, міжнародних організацій, іноземних юридичних осіб і громадян. Власність могла існувати в трьох її формах: власність громадян, колективна і державна власність.

Істотні зміни вносили також закони СРСР «Про підприємства в СРСР» від 26 травня 1988 р., «Про кооперацію в СРСР» від 6 березня 1990р.

На підставі союзного законодавства в Україні приймаються: закони «Про власність» від 17 лютого 1991р., «Про підприємства в УРСР» від 27 березня 1991 р.

Для трудових відносин характерним у цей період було встановлення нового порядку

розробки й укладення колективних договорів. Інститут трудового договору доповнився контрактною формою прийняття на роботу. Тривалість, випробування при прийомі на роботу стала визначатися за погодженням сторін трудового договору. Серед змін у трудовому законодавстві слід назвати також скасування ряду обмежень роботи за сумісництвом, розширення пільг для жінок тощо.

В земельному праві слід назвати прийняття 28 лютого 1990 р. Верховною Радою СРСР Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про землю.

Кримінальне законодавство в період «перебудови» майже не змінюється.

Таким чином, була започаткована в зазначений період правова основа для радикальних соціально-економічних перетворень наступного періоду.

План семінарського заняття

1. Юридичне оформлення приєднання Західної України до СРСР – УРСР.
2. Реорганізація і функціонування державного апарату УРСР в др. пол. 50-х -в пер. пол. 60-х років.
3. Держава і право України в період неототалітарного режиму (середина 1960-середина 1980-х років).
4. Процес «перебудови» і зміни в суспільно-політичному житті України.
5. Декларація про державний суверенітет України 16 липня 1990 р.
6. Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.

Теми рефератів: Входження західноукраїнських земель до складу УРСР.

Перебудова і Україна.

Розпад СРСР: причини, наслідки.

Термінологічний словник

Демократія – форма політичної організації суспільства, що ґрунтується на визнанні народу як джерела влади, на принципах рівності і свободи.

Десталінізація – процес ліквідації наслідків сталінізму, започаткований після смерті Й.Сталіна.

Нація – політично-державно організований народ.

Національне питання – сукупність політичних, економічних, правових, культурницьких, освітніх та інших проблем, що проявляються у процесі внутрі- та міждержавного спілкування націй, народностей.

Перебудова – політичний курс реформаторської частини радянського керівництва, що реалізовувався в СРСР протягом 1985 – 1991 рр.

Референдум – спосіб прийняття законів та інших рішень з найважливіших питань суспільного життя прямим волевиявленням громадян через усенародне голосування.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте всі зміни в сфері управління, що відбувалися в УРСР після закінчення Другої світової війни до 1991 року.
2. Зробіть перелік основних політико-адміністративних реформ в Україні у 50-60-х роках. Розкрийте їх зміст.
3. Назвати основні положення Конституції УРСР 1978 р.
4. Перелічіть вищі та місцеві органи влади за Конституцією 1978 року.
5. Назвіть і розкрийте головні особливості розвитку українського суспільства в період «перебудови».
6. Які основні причини розпаду СРСР?

Навчальні завдання

1. На підставі вивчення текстів Конституції України радянської доби (1937, 1978 рр.) зробити письмовий аналіз з питань:
  - 2) національно-державний і адміністративний устрій УРСР;
  - 3) функцій найвищих і місцевих органів державної влади;
  - 4) роль судової системи та органів прокуратури;
  - 5) виборчі права громадян.

Джерела і література

а) джерела

Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою України 16 липня 1990 р. // Нове законодавство України. – К., 1992.

Акт проголошення незалежності України: Прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38.

б) література

Заруба В.М. Історія держави і права України: Навчальний посібник. – К.: Істина, 2006. – с. 299-339.

Захарченко П. П. Історія держави і права України: Підручник. – К.: Атіка, 2005. – с. 278 - 318.

Історія держави та права України: Підручник. – У 2-х т. / За ред. В.Я.Тація, А.Й.Рогожина. Том. 2. – К.Видавничий Дім "Ін Юре", 2000.– С. 198-266.

Історія держави і права України: Навч. посіб. / А.С. Чайковський. – К.: Юрінком Інтер, 2000 – с. 340 - 358.

Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2001 – с. 251 - 266.

Орленко В.І. Історія держави і права України (в таблицях та схемах): навч. посіб. / В.І. Орленко, В.В., Орленко В.В.. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. – с. 228-265.

Трофанчук Г.І. Історія держави і права України: навч. посіб./ Г.І.Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – с. 340-3444.

Авер'янов В, Чехович В Правовий статус Уряду Української РСР // Рад. право. – 1990 – № 6.

Будзилович І, Юрченко А Перший Земельний кодекс України та проблеми сучасного земельного законодавства України // Право України. – 1998. — № 2.

Гришук В. К. Кодификация законодательства Украинской ССР (1958-1984 гг.) – Львов, 1991.

Кульчицький В. С. Партійно-радянський апарат у системі влади // Укр. істор. журнал. – 1994. – № 6.

Настюк М. Становлення судів та органів юстиції в західних областях УРСР // Рад. право. – 1989. – № 9.

Недуж А. А. Основні зміни в адміністративно-територіальному устрої Української РСР у 1919-1978 рр. // Архіви України. – 1979. – № 5.

Усенко І. Б. Позасудова репресія. Як це починалось (з історії органів держ. безпеки) //

ТЕМА 13

Розбудова незалежної Української держави

1. Історичний огляд.
2. Державний лад.
3. Право.

1 питання. Історичний огляд

Після прийняття 24 серпня 1991 р. Акту про незалежність України та проведення всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. наша країна стала на самостійний державницький шлях.

Проголосивши незалежність, Україна ввійшла як визнаний член до цивілізованих країн світу. 2 грудня 1991 р. нову суверенну державу визнала Польща. У грудні 1991 р. до неї приєдналися 68 держав світу. 25 грудня 1991 р. Україну визнали США, впродовж 1992 р. – ще 64 держави. Велике значення для України мало визнання її з боку Росії, яка намагалась зберегти за собою роль керівного центру в рамках СНД. Керівництво України підтримувало курс на економічне співробітництво з колишніми радянськими республіками, але категорично виступало проти створення наддержавних структур, які б загрожували суверенітету нашої країни. Україна вважала СНД міжнародним механізмом, який мав існувати на основі двосторонніх взаємовигідних відносин між країнам – членами цього союзу. Уряд України дотримувався політики, яка повинна була забезпечити реалізацію національних інтересів республіки.

Як показав час, найбільшчим питанням міжнародної політики для України стали відносини з Росією, яка продовжувала займати імперську позицію стосовно інших держав. Українське керівництво, незважаючи на провокаційні кроки з боку деяких політичних сил Росії, проводило у відносинах з цією країною зважену політику, намагаючись вирішувати спірні питання шляхом переговорів. Постійною проблемою взаємовідносин між двома державами став Крим. Загострюють ситуацію й різні позиції цих країн щодо НАТО. Росія, невдоволена вступом до цього військово-політичного об'єднання країн Східної Європи, рішуче виступає проти розширення НАТО на Схід. Україна ж вважає, що вступ до цього союзу – це внутрішня справа кожної суверенної держави.

Усунути суперечності між обома державами, надати їх стосункам практичного значення мав широкомасштабний Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, підписаний в Києві 31 травня 1997 р. Президентом України Л. Кучмою і Президентом Росії Б. Єльциним. Сторони зобов'язалися поважати територіальну цілісність обох держав, дотримуватися принципу непорушності кордонів. В Договорі наголошувалося, що обидві країни будуватимуть свої відносини на мирних засадах, не вдаватимуться до сили чи загрози силою, не застосовуватимуть економічний та інші види тиску.

Зважаючи на досить складну геополітичну ситуацію на міжнародній арені, Україна вимушена була приділяти багато уваги проблемам будівництва Збройних Сил республіки. 24 серпня 1991 р. позачергова сесія парламенту прийняла постанову «Про військові формування на Україні», згідно з якою всі війська, дислоковані на території республіки, підпорядковувалися Верховній Раді. Тоді ж було створено Міністерство оборони, а Міністром оборони призначено генерал-майора авіації Костянтина Морозова (згодом йому було присвоєно звання генерал-полковника).

Черговим кроком стала розробка концепції оборони та будівництва Збройних Сил України, схвалена Верховною Радою 11 жовтня 1991 р. У ній проголошувалося про намір України одержати у майбутньому статус нейтральної, без'ядерної держави, яка не бере

участі у військових блоках. Дві останні тези викликали у суспільстві жваву дискусію. Знайшлося чимало прихильників володіння ядерним арсеналом та інтеграції України в НАТО.

Прийнятий 6 грудня Закон «Про Збройні Сили України» заборонив застосування останніх без рішення Верховної Ради для виконання завдань, не пов'язаних з обороною держави. Цим же законом встановлювалось використання у Збройних Силах України державної мови, здійснення військово-патріотичного виховання на національно-історичних традиціях народу, заборонялася діяльність у військах будь-яких політичних партій і рухів. Окремою постановою було затверджено текст військової присяги, яку, тут же, в залі Верховної Ради, першим склав міністр оборони України К. Морозов. Указом від 12 грудня 1991 р. Президент України Л. Кравчук прийняв на себе обов'язки Головнокомандуючого Збройними Силами України.

Першим етапом реалізації Закону «Про Збройні Сили України» стало добровільне складання військової присяги на вірність народові України в частинах та з'єднаннях, дислокованих на території республіки, яке розпочалося з січня 1992 р. Головнокомандуючий Збройними Силами СНД маршал Є. Шапошников наказав розташованим в Україні військам з 10 по 12 січня скласти присягу на вірність Росії. Згодом, мабуть, зрозумівши абсурдність цього наказу, запропонував присягнути на вірність неіснуючій державі СНД. Однак переважна більшість воїнів поклялася захищати незалежність України. Решті була надана можливість перейти на службу до будь-якої іншої армії країн Співдружності або звільнитися в запас. Командуючих Київським, Одеським та Прикарпатським військовими округами, які не присягнули Україні, було усунуто з посад.

Прийнятим 4 листопада Законом «Про Національну гвардію України» було утворено на базі внутрішніх військ для захисту суверенітету і територіальної цілісності держави, а також життя, гідності, конституційних прав та свобод громадян.

Ще в Декларації про державний суверенітет Україна висловила своє бажання стати в майбутньому без'ядерною державою. Наша країна стала першою і єдиною на сьогодні державою світу, яка добровільно відмовилася від ядерної зброї. Серед інших нормативних актів, які забезпечували суверенітет України, слід назвати закони «Про громадянство України» від 8 жовтня 1991 р., «Про державний кордон України» і «Про прикордонні війська України» від 4 листопада 1991 р., указ «Про утворення державного митного комітету України» від 12 грудня 1991 р.

3 перших днів проголошення незалежності почалася робота по формуванню атрибутів суверенної держави.

4 вересня 1991 р. було прийнято постанову про підняття над будинком Верховної Ради синьо-жовтого національного прапора. 15 січня 1992 р. з'явився указ «Про державний гімн України» на слова Павла Чубинського та музику Михайла Вербицького «Ще не вмерла Україна». 28 січня 1992 р. синьо-жовтий прапор було проголошено державним прапором України. Малим гербом України було затверджено тризуб.

Молода самостійна держава з перших днів свого існування намагалася створити свою грошову одиницю. Постановою від 9 вересня 1991 р. запроваджувався обіг купонів багаторазового використання. В середині 1992 р. Україна вийшла з рубльової зони. Зростання цін на енергоносії призвело до інфляції, яка в 1993 р. переросла в гіперінфляцію. За 1993 р. купоно-карбованці знецінилися в 103 рази. Такого рівня інфляції на той час не знала жодна країна світу. Жорстка політика Національного банку України дала змогу на деякий час приборкати інфляцію.

У таких умовах Україна мала робити більш рішучі кроки в економічній галузі. Основою формування ринкової багатоукладної економіки стали закони «Про приватизацію майна державних підприємств» від 4 березня 1992 р., «Про приватизацію малих державних підприємств» від 6 березня 1992 р., «Про приватизаційні папери» від 6 березня 1992 р.

Однак непослідовність в проведенні ринкових перетворень тільки посилила економічну кризу. Державна програма приватизації була провалена. На середину 1993 р. 98 відсотків підприємств залишалися у власності держави. У грудні 1993 р. інфляція перевищувала 90 відсотків.

Економічна криза спричинила гостру політичну кризу. 24 вересня 1993 р. Верховна Рада прийняла рішення про призначення на 24 березня 1994 р. дострокових виборів парламенту. Одночасно на 26 червня 1994 р. були призначені вибори Президента.

На виборах, що проходили у два тури з 27 березня по 10 квітня 1994 р., було обрано 338 народних депутатів. Половину всіх місць було віддано політичним партіям. Найбільше місць отримали комуністи – 101, СПУ і СелПУ – здобули відповідно 14 і 18 мандатів, Рух – 20. Інші партії мали у Верховній Раді від 1 до 9 представників.

Процес зміни політичної влади в Україні завершили президентські вибори. На посаду Президента було зареєстровано 7 кандидатів. Головна боротьба розгорнулася між Л. Кравчуком, який набрав у першому турі 37,68 відсотка голосів, і Л. Кучмою – 31,25 відсотка. У другому турі, який відбувся 10 липня 1994 р., Л. Кучма набрав 52,14 відсотка голосів, Л. Кравчук – 45,06 відсотка. Таким чином, Леонід Кучма став другим всенародно обраним Президентом України.

З обранням нового парламенту і Президента боротьба між законодавчою і виконавчою владою посилюється.

Після проголошення Л. Кучмою курсу на радикальні реформи в українській економіці намітилися певні позитивні зрушення. В основному вдалося досягти грошової стабілізації. Здійснено лібералізацію цін, валютного курсу, механізмів зовнішньої торгівлі, малу приватизацію, роздержавлення земель. Запроваджено систему неемісійного, ринкового обслуговування бюджетного дефіциту. Зріс експорт українських товарів.

Однак економічну кризу подолати не вдалося. Заборгованість по заробітній платі становила від одного до шести місяців, загострилася проблема безробіття. Продовжувався спад промислового виробництва.

У 1997-1999 рр. було розроблено низку невідкладних заходів по виправленню економічного становища.

7 липня 1997 р. Президент України підписав указ «Про Вищу економічну раду Президента України». На цей орган у складі 30 осіб покладалось завдання розробки стратегії і тактики економічної реформи, аналізу та прогнозу економічної ситуації в державі, здійснення моніторингу ходу економічних перетворень, координація заходів органів державної влади та громадських організацій щодо здійснення економічної реформи.

Однією з головних причин пробуксовування реформ в Україні є певні недоліки в роботі парламенту. Причин цьому декілька. Майже три роки після виборів йшли довибори депутатів. На середину 1997 р. їх кількість досягла 415 осіб. Змінилося співвідношення політичних сил у парламенті. На вересень 1997 р. у Верховній Раді були представлені 22 політичні партії, діяло 3 фракції та понад 20 депутатських груп, які мали протилежні погляди на розвиток країни.

Станом на початок березня 1997 р. в Україні було зареєстровано 41 політичну партію. З розгортанням підготовки до парламентських виборів 1998 року активізувалась діяльність політичних партій по створенню передвиборних коаліцій та блоків.

Вперше в новітній історії України вибори проводилися по мажоритарній та пропорційній системам. 225 депутатів обиралися в одномандатних виборчих округах, а 225 – в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на підставі пропорційного представництва.

До виборчого бюлетеня в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі було внесено 30 політичних партій, виборчих блоків партій, списки кандидатів у народні депутати України від яких зареєстровані Центральною виборчою комісією. Виходячи з загальної кількості голосів виборців у багатомандатному загальнодержавному

окрузі, поданих за списки кандидатів у депутати від політичних партій та виборчого блоку партій, які отримали чотири або більше відсотків голосів, та числа мандатів у цьому окрузі, Комісією було встановлено виборчу квоту (тобто кількість голосів виборців, необхідну для отримання одного депутатського мандата) – 77 тисяч 695 голосів виборців. Виходячи з цієї виборчої квоти, кожна з вищезазначених політичних партій та виборчих блоків партій отримали депутатські мандати у Верховній Раді України в кількості: Комуністична партія України – 84, Народний Рух України – 32, Виборчий блок Соціалістичної партії України та Селянської партії України «За правду, за народ, за Україну!» – 29, Партія зелених України – 19, Народно-демократична партія – 17, Всеукраїнське об'єднання «Громада» – 16, Прогресивна соціалістична партія – 14, Соціал-демократична партія (об'єднана) – 14. Списки кандидатів у депутати від інших політичних партій, виборчих блоків партій отримали менше чотирьох відсотків голосів виборців і не набули права участі у розподілі депутатських мандатів.

На перших пленарних засіданнях Верховної Ради було обговорено й затверджено персональний склади восьми фракцій (за кількістю партій, що подолали на виборах чотиривідсотковий бар'єр). Збільшила кількість місць комуністична партія – 119. За нею йшли фракції: НДП – 84 парламентарії, Руху – 47, «Громади» – 39, блоку соціалістів та селян – 35, соціал-демократів (об'єднаних) і зелених – по 24 та прогресивних соціалістів – 17.

У жовтні 1999 р. відбулися чергові вибори Президента України. У першому турі найбільшу кількість голосів отримали Л. Кучма і П. Симоненко. 34 листопада 1999 р. відбувся другий тур виборів. Переконливу перемогу, а разом з нею і право на другий термін президентства одержав Л. Кучма.

2 питання. Державний лад

Після проголошення незалежності Україна сформувалася як парламентсько-президентська республіка. Президент України був главою держави і главою виконавчої влади. Після прийняття Конституції 1996 р. Україна за формою правління стає президентсько-парламентською республікою.

Україна є унітарною державою. Адміністративно-територіальними одиницями України є: область, район, місто, селище і сільрада. Особливий статус має Автономна Республіка Крим, яка є невід'ємною складовою частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання.

До складу України входять: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь.

Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається відповідними законами України.

За державним режимом Україна є демократичною, соціальною, правовою державою.

Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

За Конституцією України 1996 р. єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада.

Конституційний склад Верховної Ради становить 450 народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки. Вибори до Верховної Ради здійснюються на підставі Закону «Про вибори народних депутатів України» від 24 вересня 1997 р. Верховна Рада правомочна розглядати і вирішувати будь-які питання, не віднесені до компетенції органів виконавчої або судової влади.

Порядок роботи Верховної Ради України визначається її Регламентом, прийнятим

27 липня 1994 р. Верховна Рада України працює сесійно.

Верховна Рада обирає зі свого складу Голову Верховної Ради України, який веде засідання парламенту; організовує підготовку питань для розгляду на засіданнях Верховної Ради України; підписує акти, прийняті Верховною Радою; представляє Верховну Раду України у зносинах з іншими органами державної влади України та органами влади інших держав; організовує роботу апарату Верховної Ради України.

Верховна Рада України затверджує перелік комітетів, які здійснюють законопроектну роботу, готують і попередньо розглядають питання, що виносяться на розгляд Верховної Ради.

Повноваження Верховної Ради визначені Конституцією України (ст. 85).

Верховна Рада України приймає закони, постанови та інші акти більшістю від свого конституційного складу.

Президент України є главою держави і виступає від її імені. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Президент України є ланкою, що зв'язує законодавчу і виконавчу владу. Президентом України може бути громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.

Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два терміни підряд.

Повноваження Президента визначені Конституцією України (ст. 106). Президент України може бути усунутий з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.

Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження.

Вищим органом виконавчої влади є Кабінет Міністрів України, який відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Очолює Кабінет Міністрів Прем'єр-міністр України.

Повноваження Кабінету Міністрів передбачені Конституцією України (ст. 116). Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими для виконання. За Конституцією Кабінет Міністрів України об'єднує і направляє роботу міністерств та інших центральних органів виконавчої влади. Управління окремими областями і сферами життя республіки здійснюють міністерства та інші центральні органи виконавчої влади – державні комітети, відомства і служби. Вони діють на підставі «Загального положення про міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади України», затвердженого Указом Президента України від 12 березня 1996 р. Центральний орган державної виконавчої влади здійснює свою діяльність через підпорядковані йому обласні та районні відділи і управління.

7 липня 1997 р. Президент України підписав Указ «Про державну комісію з проведення в Україні адміністративної реформи». Комісія мала виробити концепцію реформи, визначити організаційно-правові засади, стратегію і тактику її проведення, розробити конкретні механізми і терміни впровадження адміністративної реформи. На комісію лягала також підготовка пропозицій щодо структури органів виконавчої влади з поступовим переходом від галузевого до функціонального принципу побудови міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, що має призвести до спрощення і підвищення ефективності управління, скорочення непотрібних ланок управління; запровадження дійової системи державного контролю; перебудови державної фінансової системи, структури, функцій і методів діяльності місцевих органів виконавчої влади; спрощення системи управлінських послуг, які надаються на різних рівнях виконавчої влади фізичним та юридичним особам; удосконалення законодавчої бази адміністративних правовідносин, економічних засад діяльності органів державної влади,

впровадження дійових адміністративних процедур; запровадження в Україні раціонального адміністративно-територіального поділу; реформування системи підготовки та перепідготовки управлінських кадрів. До функцій названої Комісії також відносились: експертна оцінка концепцій і проектів нормативно-правових актів, спрямованих на створення правової бази адміністративної реформи; аналіз діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування для здійснення адміністративної реформи та надання допомоги в її проведенні; розгляд пропозицій і програм наукового, матеріально-технічного, кадрового та фінансового забезпечення адміністративної реформи. Вибори Л. Кучми на другий термін стимулювали проведення адміністративної реформи в Україні.

За роки незалежності декілька раз змінювалася концепція органів місцевої влади. У березні 1992 р. був прийнятий Закон «Про місцеві Ради народних депутатів, місцеве і регіональне самоврядування», за яким діяльність Рад обмежувалася здійсненням функцій місцевого та регіонального самоврядування, а виконавчі функції передавалися представникам Президента України в областях і районах, а також у містах Києві та Севастополі. Реформування місцевої влади було припинено 3 лютого 1994 р., коли Верховна Рада прийняла Закон «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» і повернула владу на місцях Радам та їх виконкомам.

Після прийняття Конституції України виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі було передано місцевим державним адміністраціям, які є підзвітними і підконтрольними органам виконавчої влади вищого рівня.

Повноваження місцевих державних адміністрацій визначені Конституцією України (ст. 119).

Компетенція органів місцевого самоврядування визначена Конституцією України (ст. 143) і Законом «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1991 р.

Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи.

Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради. Питання організації управління районами в містах належить до компетенції міських рад. Сільські, селищні, міські ради можуть дозволити за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення.

Органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території.

3 питання. Судова система та інші правоохоронні органи

Невід'ємною складовою частиною побудови демократичної правової держави має стати судова система.

У квітні 1992 р. Верховна Рада схвалила Концепцію судово-правової реформи. Судочинство в Україні мало здійснюватися Конституційним Судом і судами загальної юрисдикції.

Організація, порядок діяльності і компетенція судів загальної юрисдикції визначаються Конституцією України, законами України «Про статус суддів» від 15 грудня 1992 р.,

«Про арбітражний суд» від 4 червня 1991 р., «Про організацію судового самоврядування» від 2 лютого 1994 р. та ін.

Вищою ланкою судової системи є Верховний Суд України, який здійснює нагляд за судовою діяльністю судів республіки.

Другу ланку судової системи складають Верховний Суд Автономної Республіки Крим, обласні, Київський і Севастопольський міські суди.

Основною ланкою судової системи є районні (міські), міжрайонні (окружні) суди, які розглядають більшу частину кримінальних і цивільних справ.

До системи судів загальної юрисдикції входять також спеціалізовані суди – воєнні та арбітражні. Військові суди здійснюють правосуддя в Збройних Силах України та інших військових формуваннях. В Україні створені військові суди гарнізонів, регіонів і Військово-Морських Сил.

У 1991 р. в Україні були скасовані арбітражні органи в системі центрального управління, а натомість створені єдині арбітражні суди, які розглядають всі господарські справи, що виникають між юридичними особами, державними та іншими організаціями.

Систему арбітражних судів в Україні складають Вищий арбітражний суд України, Арбітражний суд Автономної Республіки Крим, обласні, Київський і Севастопольський міські арбітражні суди.

З прийняттям Основного Закону 1996 р. утворено якісно нову інституцію у системі державних органів – Конституційний Суд. Його діяльність спрямована на посилення конституційного контролю, стабілізацію і зміцнення конституційного ладу, утвердження принципу верховенства права та найвищої юридичної сили Конституції, прямої дії її норм, забезпечення конституційних прав та свобод людини і громадянина.

Конституційний Суд України діє на основі відповідних положень, які закріплені у розділі XII Конституції, Законі України від 16 жовтня 1996 р. «Про Конституційний Суд України» та затвердженому ним регламенті.

Конституційний Суд є окремим, незалежним від судів загальної юрисдикції, єдиним в Україні органом конституційної юрисдикції. Його функція полягає у вирішенні питань про відповідність законів та інших правових актів Конституції України, а також в офіційному тлумаченні Конституції та законів.

Суб'єктами звернень до Конституційного Суду можуть бути Президент України, не менш як 45 народних депутатів України, Верховний Суд України, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

Окремі громадяни можуть звертатися до Конституційного Суду через уповноваженого Верховної Ради з прав людини, на якого покладено здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав та свобод людини і громадянина.

Конституційний Суд України складається з 18 суддів, які призначаються у рівній кількості (по шість) відповідно Президентом України, Верховною Радою та з'їздом суддів України терміном на 9 років без права бути призначеними на повторний термін. Голова Конституційного Суду обирається самими суддями зі свого складу шляхом таємного голосування на трирічний термін без права бути переобраним.

Основні положення організації і функціонування прокурорської системи регламентовані в Конституції та в Законі України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 р. Прокурорська система України складається з Генеральної прокуратури України, прокуратури Автономної Республіки Крим, обласних, міст Києва і Севастополя (на правах обласних), міських, районних, міжрайонних, спеціалізованих прокуратур.

До спеціалізованих прокуратур відносяться воєнні, транспортні природоохоронні прокуратури, прокуратури, на яких покладено нагляд за дотриманням кримінально-виконавчого законодавства. Очолює систему прокуратури Генеральний прокурор України.

Одним з головних підрозділів органів внутрішніх справ, які здійснюють охорони громадського порядку і боротьбу зі злочинністю в Україні, є міліція. Закон України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 р. вперше комплексно регламентує правовий статус міліції, яка визначається як державний озброєний орган виконавчої влади, що захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне довкілля, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

Міліція виконує адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу і охоронну функції та складається з таких підрозділів: кримінальна міліція, міліція громадської безпеки, транспортна міліція,

державтоінспекція, міліція охорони, спеціальна міліція.

В своїй діяльності міліція підпорядкована Міністерству внутрішніх справ України. На вдосконалення роботи органів міліції спрямований Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р.

Державним правоохоронним органом спеціального призначення є Служба безпеки України, головне завдання якої забезпечити державну безпеку України. СБУ підпорядкована Президенту України і підконтрольна Верховній Раді України. Організація і діяльність Служби безпеки України регламентуються Законом України «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992 р.

Адвокатура – це добровільне професійне громадське об'єднання, незалежне від органів держави. Діяльність адвокатури спрямована на сприяння захисту прав, свобод і представлення законних інтересів фізичних і юридичних осіб, надання їм іншої юридичної допомоги.

Закон України «Про адвокатуру» від 19 грудня 1992 р. виокремлює різні організаційні форми і види діяльності адвокатури. Зокрема, адвокат має право займатися адвокатською діяльністю індивідуально, відкривати своє адвокатське бюро, об'єднуватися з іншими адвокатами в колегії, адвокатські фірми, контори та інші адвокатські об'єднання.

4 питання. Правова система

Після проголошення незалежності виникла нагальна потреба реформування правової системи. По-перше, необхідно було відмовитися від догм соціалістичного права, по-друге, в короткі терміни запровадити елементи так званого буржуазного права. Процес створення нового права розпочався у трьох напрямках: шляхом пристосування частини норм радянського права; прийняття нормативних актів у тих сферах відносин, які не врегульовані чинним законодавством; проведення широкомасштабної кодифікації права, при якій реформуванню підлягають усі галузі права.

Процес державотворення потребував внесення відповідних змін і доповнень до Конституції України.

Ще в жовтні 1990 р. Верховна Рада створила конституційну комісію, яка мала розробити проект концепції Основного Закону. Концепція нової Конституції була затверджена у червні 1991 р. і комісія зайнялася розробкою проекту Основного Закону. Вивчалися конституції багатьох демократичних держав світу, міжнародні конвенції і пакти, враховувався історичний досвід конституційного будівництва в Україні. До жовтня 1993 р. було опрацьовано чотири варіанти проекту Основного Закону, однак через політичну кризу, що охопила владні структури, конституційний процес загальмувався.

Після виборів Президента і нового складу Верховної Ради України почала діяти нова конституційна комісія, утворена за принципом представництва двох гілок влади.

У грудні 1994 р. Л. Кучма вніс на розгляд парламенту проект конституційного Закону «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», який містив конкретні пропозиції щодо розмежування законодавчої і виконавчої влади. Верховна Рада мала віддати Президенту значну частину владних повноважень. 18 травня 1995 р. парламент після тривалих і бурхливих дискусій простою більшістю голосів прийняв вищезазначений Закон.

Президент відтепер став одноосібним главою уряду, склад якого він мав формувати сам, без узгоджень і затверджень Верховною Радою. Він мав очолити й систему місцевих органів державної виконавчої влади. Ідея про місцеву владу у вигляді рад депутатів не пройшла. Органами державної влади від обласного до районного рівня (а також у районах Києва і Севастополя) ставали держадміністрації, главами яких Президент повинен був призначити обраних народом голів відповідних рад. У компетенції місцевих рад залишилися обмежені повноваження: затвердження міського бюджету і програм територіального розвитку, заслуховування звітів голів адміністрацій. Всі інші повноваження передавались держадміністраціям. З прийняттям цього Закону Україна перетворилася з парламентсько-президентської держави у президентсько-парламентську

республіку.

Як уже зазначалося, Закон «Про державну владу і місцеве самоврядування» було прийнято простою більшістю голосів, а для введення його в дію потрібна була конституційна більшість голосів, тобто дві третини. Існуючий партійний склад парламенту робив це недосяжною справою. В тогочасних умовах залишався тільки один варіант мирного розв'язання конфлікту: підписання на період до прийняття нового Основного Закону конституційної угоди між Президентом і Верховною Радою в особі більшості її членів.

Враховуючи ситуацію, що склалася, Верховна Рада як єдиний законодавчий орган, з одного боку, та Президент як глава держави і виконавчої влади – з другого, тобто сторони, які одержали свої повноваження безпосередньо від народу, уклали Конституційний договір «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України». В ст. 61 договору зазначалося, що він діє до прийняття нової Конституції. Щодо положень чинної Конституції України 1978 р., то, згідно з Конституційним договором, вони визнавались чинними лише в частині, що узгоджується із зазначеним договором. Таким чином, Конституційний договір був основним правовим актом, який на той час мав забезпечити організацію і діяльність державного апарату України.

На термін дії Конституційного договору обмежувалися права Верховної Ради та місцевих рад і розширювалися функції виконавчої влади. Прийняття цього договору стимулювало конституційний процес. В лютому 1996 р. конституційна комісія передала на розгляд парламенту проект Конституції, який розглядався майже три місяці.

Найбільш гостру дискусію викликали п'ять пунктів проекту: про розподіл повноважень між гілками влади, проблема власності, державна символіка, статус російської мови, статус Криму. В ситуації, що склалася, Рада національної безпеки і Рада регіонів рекомендували Президенту винести затвердження проекту Конституції на всеукраїнський референдум. Л. Кучма підписав відповідний указ. Загроза розпуску Верховної Ради змусила народних депутатів в ніч з 27 на 28 червня 1996 р. прийняти Конституцію України.

Основний Закон складається з преамбули і п'ятнадцяти розділів: I. Загальні засади; II. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина; III. Вибори. Референдум; IV. Верховна Рада України; V. Президент України; VI. Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади; VII. Прокуратура; VIII. Правосуддя; IX. Територіальний устрій України; X. Автономна Республіка Крим; XI. Місцеве самоврядування; XII. Конституційний Суд України; XIII. Внесення змін до Конституції України; XIV. Прикінцеві положення; XV. Перехідні положення.

Прийняття Конституції України мало історичне значення, оскільки була підведена юридична база під державність українського народу. За оцінками вітчизняних та зарубіжних експертів, Основний Закон України є одним з найдемократичніших у світі.

Конституція України дала поштовх розробці й прийняттю ряду конституційних законів. Одним з найважливіших серед них є Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. Відповідно до Конституції України цей Закон визначав організацію, повноваження та порядок діяльності місцевих державних адміністрацій.

Реформування економічної системи забезпечується нормами цивільного законодавства. Були прийняті закони України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 р., «Про заставу» від 2 жовтня 1992 р., «Про банкрутство» від 14 жовтня 1992 р., «Про аудиторську діяльність» від 22 квітня 1993 р., «Про авторське право і суміжні права» від 4 лютого 1994 р. та ін.

11 липня 1995 р. Верховна Рада внесла істотні зміни до ст. 71 Цивільного кодексу України, яка визначала загальні терміни позовної давності. За новою редакцією загальний термін позовної давності становить три роки незалежно від того, хто подає позов: фізична чи юридична особа.

У 1993 р. було прийнято Повітряний кодекс України, в якому поряд з іншими галузевими нормами є ряд цивільно-правових норм.

Значну роль у регулюванні майнових відносин відіграли декрети і постанови Кабінету Міністрів України.

Слід зазначити, що актуальним залишається питання в кодифікації цивільного законодавства. Отже, однією з головних задач Верховної Ради є прийняття нового Цивільного кодексу.

Перехід до ринкових відносин привернув увагу до захисту трудових прав працівників. 14 жовтня 1992 р. було прийнято Закон «Про охорону праці». Законом від 19 грудня 1993 р. до Кодексу законів про працю України були внесені зміни і доповнення, які стосувалися охорони праці. На соціальний захист населення спрямований Закон України «Про основні принципи соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку» від 16 грудня 1993 р. В розвиток положень Конституції України 14 січня 1998 р. прийняті Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, які визначають видр, принципи та загальні правові, фінансові та організаційні засади загальнообов'язкового державного соціального страхування громадян України. 1999 р. було прийнято Закон «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на підприємстві і професійного захворювання, які потягнули втрату працездатності».

Подальший розвиток одержав інститут контракту. У березні 1993 р. Кабінет Міністрів затвердив Положення про порядок укладення контрактів керівником підприємства, що є у загальнодержавній власності, при наймі на роботу, а 19 березня 1994 р. – Положення про порядок укладення контрактів при прийнятті (наймі) на роботу працівника.

Державні гарантії права на відпустку встановив Закон України «Про відпустки» від 15 листопада 1996 р.

Важливе значення для врегулювання колективних трудових спорів (конфліктів) має Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 р. Встановлені цим Законом норми поширюються на найманих працівників та організації, утворені ними відповідно до законодавства для представництва і захисту їх інтересів, та на власників підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності та галузевої належності, а також на організації власників.

У прийнятому в 1990 р. Земельному кодексі УРСР передбачені основні положення аграрної реформи, але вони потребували створення відповідної законодавчої та нормативної бази. У жовтні 1991 р. було затверджено концепцію роздержавлення і приватизації землі. Передбачалося, що з 1992 р. колгоспи будуть перетворені в вільні господарські товариства. При цьому забезпечувалося право кожного колгоспника на вихід з колгоспу і створення власного приватного господарства.

Виходячи з цієї концепції Верховна Рада приймає ряд нормативних актів. 20 грудня 1991 р. було прийнято Закон «Про селянське (фермерське) господарство», який передбачав утворення спеціального земельного фонду шляхом вилучення частини земель колгоспів і радгоспів. Фонд призначався для надання ділянок усім громадянам, які виявили бажання організувати фермерське господарство. 30 січня 1992 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про форми власності на землю», який проголосив, що поряд з державною можуть існувати колективна і приватна форми власності на землю.

У березні 1992 р. було прийнято два протилежні за змістом акти: постанова Верховної Ради «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» і Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство». Якщо перший акт спрямовувався на прискорення аграрної реформи, то другий — гальмував її. Колгоспи і радгоспи під вивіскою «колективних» підприємств, як і раніше, залишалися єдиним важливим у сільському господарстві елементом економічної структури. Згодом стало зрозуміло, що найважливішою ланкою перебудови виробничих відносин в аграрній сфері

є земельна реформа. У листопаді 1994 р. Президент видав Указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва», в якому передбачалося розв'язання трьох основних проблем земельної реформи – приватизації, оцінки і ринку землі. В указі розмежовувалися форми власності та форми господарювання на землі.

Протягом 1996 р. було фактично завершено перший етап земельної реформи – роздержавлення землі та її передачу у власність юридичних осіб. На 1 січня 1997 р. документи про землю отримали майже всі колективні господарства.

Другий етап земельної реформи передбачав передачу землі безпосередньо тим, хто її обробляє. Здійснення земельної реформи потребує реалізації комплексу правових, економічних, технічних і організаційних заходів з урахуванням особливостей перехідного періоду до ринкових відносин, які полягають у паралельному функціонуванні існуючих і нових господарських формувань.

Посприяти суспільству в переході до ринку землі мав Указ Президента України «Про оренду землі» від 23 квітня 1997 р.

Вжиті заходи дали можливість запровадити економічні методи регулювання земельних відносин. За останні два роки введено плату за землекористування; розроблено механізм економічного стимулювання суб'єктів землекористування за діяльність, пов'язану з охороною земель та встановлення плати за погіршення природних властивостей угідь; опрацьовані нормативні документи щодо організації та проведення земельних аукціонів в населених пунктах; здійснено грошову оцінку земель сільськогосподарського призначення.

В сучасних умовах виникли можливості для формування в аграрному секторі нового земельного ладу, який базується на приватній власності на землю та інше сільськогосподарське майно і персональній відповідальності за результати праці.

Розвиток кримінального права відбувався, головним чином, за рахунок внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу України.

У березні 1992 р. з Кримінального кодексу України були вилучені такі міри покарання, як заслання і вислання. 17 червня 1992 р. був прийнятий Закон «Про внесення змін і доповнень до Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів України, Кодексу України про адміністративні правопорушення і Митного кодексу України». Зміни і доповнення торкнулися, головним чином, першого розділу Особливої частини Кримінального кодексу. З метою посилення захисту конституційного ладу, територіальної цілісності України та громадської безпеки 24 грудня 1994 р. було прийнято Закон України "Про посилення кримінальної відповідальності за деякі злочини проти держави". Встановлювалася кримінальна відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, за посягання на територіальну цілісність України, за масові заворушення. Були переглянуті склади державних злочинів, різко скорочувалося застосування виключної міри покарання — смертної кари.

Виконуючи зобов'язання, які Україна взяла на себе при вступі до Ради Європи, з березня 1997 р. було введено мораторій на призупинення виконання смертних вироків. 22 лютого 2000 р. Верховна Рада України скасувала смертну кару.

Однак найбільш актуальним на сьогодні залишається прийняття нового Кримінального кодексу України.

Досить радикальні зміни були внесені до кримінально-процесуального законодавства. На посилення процесуальних гарантій громадян було спрямовано норми Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р.

Законом України «Про внесення доповнень і змін до деяких законодавчих актів України» від 15 грудня 1992 р. Кримінально-процесуальний кодекс України був доповнений низкою норм, які посилювали процесуальні гарантії громадян при зверненні їх до суду. Заарештований та його захисник отримали право звертатися до суду з

оскарженням санкції прокурора на арешт. Розширенню прав на захист підозрюваного, обвинуваченого і підсудного сприяв Закон «Про внесення змін і доповнень до окремих статей Кримінально-процесуального кодексу України» від 23 грудня 1993 р.

4 лютого 1994 р. було прийнято Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві».

Наближенню цивільного судочинства до загального типу цивільного процесу сприяє нова редакція ст. 30 Цивільно-процесуального кодексу, за якою суд звільняється від збирання доказів за власною ініціативою. Він може тільки сприяти сторонам в наданні доказів до судового розгляду.

В зв'язку з прийняттям Закону України «Про прокуратуру» було скасовано прокурорський нагляд в цивільному судочинстві.

План семінарського заняття

1. Державний лад України.
2. Судова система та інші правоохоронні органи України.
3. Правова система України:
  - а) конституційне право;
  - б) цивільне право;
  - в) трудове право;
  - г) аграрне право;
  - д) кримінальне право.

Теми рефератів: Конституційний процес в Україні.
Конституція України 1996 р.
Кодифікація сучасного українського права.

Термінологічний словник

Глава держави – найвища посадова особа або колегіальний орган, який є носієм влади і верховним представником держави.

Глава уряду – керівник найвищого колегіального органу виконавчої влади в державі.

Діаспора – частина народу, яка назавжди залишила свою історичну батьківщину і поселилася в іншому етнічному середовищі.

Кодифікація – спосіб упорядкування, систематизації законодавства, що полягає у перегляді чинних, заміні застарілих, внесенні нових норм і має результатом прийняття нового правового акта, який вносить зміни в регулювання певної фери суспільних відносин.

Нейтралітет – у міжнародному праві становище (статус) держави, яка не бере участі у війні, зберігає мирні відносини з країнами, що воюють, та не надає жодній з них військової допомоги.

Президент – голова держави в країнах з республіканською формою правління.

Прем'єр-міністр – особа, яка очолює уряд.

Толерантність – терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань і позицій.

Питання для самоконтролю

1. Розкрити зміст:
  - а) Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р.;
  - б) Акту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.
2. Охарактеризувати конституційний процес в Україні.
3. Який статус України закріплений у Конституції 1996 р.?
4. Проаналізуйте процес становлення президентської влади.
5. Назвати основні функції і повноваження Верховної Ради України та Кабінету Міністрів.
6. Розкрити основні положення судової реформи 2001 р в Україні.
7. Які зміни відбулися в українському законодавстві за роки незалежності?

Навчальні завдання

1. Підготувати конспект основних положень Конституції України 1996 р. за схемою:
- а) національно-державний та адміністративний устрій;
  - б) органи законодавчої влади та їх повноваження;
  - в) органи виконавчої влади та їх повноваження;
  - г) судова влада;
  - д) органи місцевого самоврядування та їх повноваження;
  - е) права і свободи людини і громадянина;

Джерела і література

а) джерела

Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою України 16 липня 1990 р. // Нове законодавство України. – К., 1992.
Конституція України. – К., 1996.
Акт проголошення незалежності України. 24 серпня 1991 р. – К., 1992.

б) література

Заруба В.М. Історія держави і права України: Навчальний посібник. – К.: Істина, 2006. – с. 340-348.
Захарченко П. П. Історія держави і права України: Підручник. – К.: Атіка, 2005. – с. 331 - 3348.
Історія держави і права України: Навч. посіб. / А.С. Чайковський. – К.: Юрінком Інтер, 2000 – с. 359 - 378.
Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2001 – с. 269 - 316.
Орленко В.І. Історія держави і права України (в таблицях та схемах): навч. посіб. / В.І. Орленко, В.В., Орленко В.В.. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. – с. 266-306.
Трофанчук Г.І. Історія держави і права України: навч. посіб./ Г.І.Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – с. 345-363.
Авер'янов В.Б. Органи виконавчої влади в Україні. – К., 1997.
Гетьман В.П. Як приймалася Конституція України. – К., 1996.
Гончаренко В. Державно-правове будівництво в перші роки незалежності України (24 серпня 1991 р. – середина 1996 р.) // Вісник Академії правових наук України. – 2000. - № 4 (19).
Кампо В. Українські реформи: політика і право. – К., 1995.
Жернаков В.В. Новий погляд на систему трудового права України. // Право України. – 1999. - №11.
Іванченко Р.П. Українська державність в 20-90-х рр.. – К., 2000.
Мучник А.Г. Комментарий к Конституции Украины. – К., 2000. – Кн. 1.
Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 1993.
Тодыка Ю.Н. Основы конституционного строя Украины. – Х., 1999.
Український парламентаризм: минуле і сучасне / За ред. Ю.С. Шемшученка. – К., 1999.

ПРОГРАМА КУРСУ

Тема 1. Предмет, періодизація, історіографія курсу „Історія держави і права України.

Предмет і завдання курсу. Періодизація курсу. Історіографія курсу. Джерела до вивчення історії держави і права України. Історіографічний огляд історико-правових досліджень.

Тема 2. Перші державні утворення на території України та їхнє право.

Скіфська рабовласницька держава і право: суспільний лад, державний лад, право. Суспільний устрій, державний лад і право рабовласницьких міст-держав Північного Причорномор'я. Боспорське царство. Виникнення, розвиток і занепад царства, особливості його суспільного ладу і державно-правових інститутів.

Тема 3. Держава та право Київської Русі.

Походження слов'ян. Племена антів, їх суспільний лад. Теорії походження давньоруської держави. Формування і розвиток Давньоруської держави. Суспільний лад. Державний устрій: центральне управління, управління територіями. Джерела давньоруського права. Руська пам'ятка – видатна пам'ятка давньоруського права. Характерні риси давньоруського права.

Тема 4. Галицько-Волинська держава та її право.

Утворення й історична доля Галицько-Волинського князівства. Особливості суспільного ладу та державного устрою. Правова система.

Тема 5. Литовсько-руська держава.

Формування Литовсько-Руської держави. Польсько-Литовські унії. Суспільний устрій: феодалі, міське населення, селянство. Державний лад: вищі органи влади, органи центрального управління, місцеве управління. Джерела та характерні риси права.

Тема 6. Українські землі під владою Речі Посполитої (друга половина XVI – перша половина XVII ст.)

Державний лад: вищі органи влади, органи центрального управління, місцеве управління. Суспільний устрій. Джерела та характерні риси права. Виникнення українського козацтва. Запорозька Січ: військово-адміністративна організація і роль у державотворенні на Україні. Загальна характеристика суспільних відносин на Січі.

Тема 7. Держава і право Гетьманщини (II пол. XVII ст.-XVIII ст.)

Створення Української національної держави. Переяславська угода (1654 р.). Березневі статті 1654 р. Еволюція української автономної державності у другій половині XVII ст. період наступу самодержавства на автономію Гетьманщини та поступова ліквідація її автономії. Суспільний лад: панівна верства, козацтво, селянство, міщани. Органи влади й управління. Правова система.

Тема 8. Державність і право на українських землях у складі Австрійської та Російської імперій (XIX ст. – початок XX ст.)

Суспільний устрій на українських землях. Реформи та контрреформи. Судова система. Еволюція права. Суспільно-політичний устрій і право в Галичині, на Північній Буковині та Закарпатті. Державна Дума. Склад і діяльність депутатів від українських губерній в Державній Думі. Столипінська аграрна реформа та її чинність в Україні.

Тема 9. Держава і право України в період національно-визвольних змагань і відродження української державності (1917 – 1921 рр.).

Утворення Центральної Ради. Державний лад і право Української Народної Республіки. Суспільно-політичний лад, організація влади і законодавство за Гетьманату П. Скоропадського. УНР часів Директорії: державний лад і законодавство, судова система. Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Організація і структура державного апарату. Судово-прокурорські органи. Організація збройних сил.

Тема 10. Радянська державність в Україні 20-30-х років.

Становлення радянської влади в Україні. Становлення органів захисту радянської влади. Формування основ радянського права. Утворення СРСР. Зміни в державному статусі УСРР. Державний устрій УРСР у 20-30-ті роки. Судові та правоохоронні органи. Перша кодифікація радянського права в Україні. Конституційне та надзвичайне законодавство 30-х років. Конституція СРСР 1936 р. і статус України як суб'єкта федерації радянських республік.

Тема 11. Державно-правове становище українських земель у роки Другої світової війни (1939-1945 рр.).

Державно-правовий статус західноукраїнських земель напередодні війни. Пакт Молотова-Ріббентропа 23 серпня 1939 р. Державне будівництво у західних областях УРСР. Перебудова державного апарату СРСР і УРСР у роки війни. Реорганізація судових і прокурорських органів. Зміни в основних галузях права та у системі законодавства. Надзвичайне законодавство. Встановлення окупаційного режиму. Рух Опору на Україні. Спроба відновлення незалежної Української Держави. Звільнення України від німецько-фашистських загарбників: повне відновлення політичних, економічних та соціальних структур УРСР.

Тема 12. Радянська державність і право України (1945-1991 рр.).

Повоєнний сталінський режим. Прихід до влади М.Хрущова. курс на відродження демократичних принципів організації суспільного і державного ладу, правової системи у період десталінізації (середина 50-х-середина 60-х рр.) Кодифікація українського радянського законодавства у 1960-1970 рр. Судова система УРСР. Конституція 1977 р. і зміни у державно-правовому статусі союзних республік. Конституція УРСР 1978 р., її характерні риси. Перебудова. Зміни в державному статусі УРСР.

Тема 13. Розбудова незалежної Української держави.

Розбудова незалежної Української держави. Конституційний процес. Конституція України 1996 р. Судова реформа. Реформування законодавства. Розвиток окремих галузей права.

ТЕСТИ

Тема: Перші державні утворення на території України та їхнє право

- 1 Перша держава на українських землях:
  - а) Скіфське царство;
  - б) Кіммерія;
  - в) Аварський каганат.
2. Яка форма правління була притаманна Боспорському царству?
  - а) монархія;
  - б) аристократична республік
  - в) демократична республіка
3. За формою правління Скіфське царство відносять до:
  - а) монархії;
  - б) аристократичної республіки;
  - в) демократичної республіки.
4. Найчисельнішу верству скіфського суспільства становили:
  - а) військова аристократія;
  - б) вільні общинники;
  - в) вільні ремісники.
5. Не мали право брати участь у політичному житті античних міст-держав Північного Причорномор'я:
  - а) громадяни, метики, раби;
  - б) купці, ремісники, землероби;
  - в) жінки, іноземці, раби.
- 6.. Вищим законодавчим органом у містах Північного Причорномор'я були:
  - а) рада міста;
  - б) народні збори;
  - в) магістрати.
7. Встановіть відповідність:
  - а) екклесія;
  - б) базилевс;
  - в) продики.
  - 1) юристи;
  - 2) народні збори;
  - 3) верховний жрець.
8. Платники податків у Боспорському царстві:
  - а) раби;
  - б) пелати;
  - в) рабовласники.
9. Першим етносом, що населяв територію сучасної України були:
  - а) скіфи;
  - б) сармати;
  - в) кіммерійці.
10. Демократичні республіки Північного Причорномор'я:
  - а) Ольвія і Херсонес;
  - б) Ольвія і Пантікапей;

- в) Херсонес і Пантікапей.
11. Виконавча влада у містах Північного Причорномор'я:
- а) народні збори;
  - б) рада міста;
  - в) магістратури.
12. Найтяжчий злочин у Боспорському царстві:
- а) розбій;
  - б) повстання;
  - в) незаконне користування чужим майном.
13. Встановіть відповідність:
- а) контролювали правопорядок у місцях торгівлі в грецьких містах-полісах;
  - б) стежили за порядком у містах Північного Причорномор'я;
  - в) контролювали дотримання законів в античних містах Північного Причорномор'я;
  - г) відали військовими справами.
- 1) архонти;
  - 2) номофілаки;
  - 3) агораноми;
  - 4) астиноми.
14. Джерелами права у містах Північного Причорномор'я були:
- а) декрети рад міст;
  - б) міжнародні договори;
  - в) звичаєве право.
15. За формою правління більшість грецьких міст Північного Причорномор'я належала:
- а) до абсолютних монархій;
  - б) до демократичних республік.

Тема: Держава та право Київської Русі.

1. Встановити відповідність:
- а) Куявія;
  - б) Славія;
  - в) Артанія.
- 1) політичне утворення в Приазов'ї та Надчорномор'ї;
  - 2) в арабських джерелах назва майбутньої Київської Русі;
  - 3) об'єднання ільменських слов'ян.
2. Особливо важкий злочин в Київській Русі:
- а) посягання на владу князя;
  - б) крадіжка;
  - в) каліцтво.
3. Особи, що належали до князівського двору, завідували певною ділянкою господарства, прислуговували князю та водночас виконували й управлінські функції в Київській Русі це:
- а) десятична система управління;
  - б) двірцево-вотчинна.
4. Яке з джерел права не належало до іноземних?
- а) Литовські статuti;
  - б) „Урок мостникам”;
  - в) „Прохірон”.
5. Орган державної влади, що вийшов на провідне місце в період розпаду Київської Русі:
- а) віче;
  - б) боярська рада;
  - в) князівські з'їзди.

6. Знайдіть хибний відповідник до таких тверджень:
- а) рядовичі – особи, що укладали договори;
  - б) смерди – вільні люди, які виконували повинності на користь держави (князя), але поступово потрапляли в залежність до феодала;
  - в) холопи – колись вільні люди, що потрапили до рабства внаслідок військового полону.
7. Джерелом права Галицько-Волинської держави були:
- а) грамота князя Івана Ростиславича (Берладника);
  - б) устав князя Ярослава;
  - в) устав князя Володимира.
8. Населення, яке виконувало в Київській Русі повинності на користь держави:
- а) смерди;
  - б) закупи;
  - в) рядовичі.
9. Встановити відповідність:
- а) бояри;
  - б) смерди;
  - в) холопи.
  - 1) залежне населення;
  - 2) аристократія;
  - 3) напівзалежне населення.
10. Виберіть правильний відповідник:
- а) „Руська правда” забороняла кровну помсту;
  - б) „Скорочена правда” була укладена Володимиром Мономахом і його синами;
  - в) суб’єктом злочину в Київській Русі могла бути будь-яка особа, крім холопа.
11. Шлюбний вік для нареченої в Київській Русі:
- а) з 15 років;
  - б) з 14 років;
  - в) з 13 років.
12. Представники князівської влади на місцях в Київській Русі:
- а) посадники;
  - б) воєводи;
  - в) бояри.
13. Знайдіть хибний відповідник до таких тверджень:
- а) рядовичі – особи, що укладали договори;
  - б) смерди – вільні люди, які виконували повинності на користь держави (князя), але поступово потрапляли в залежність до феодала;
  - в) холопи – колись вільні люди, що потрапили до рабства внаслідок військового полону.
14. У Давньоруській державі домінуючим джерелом права були:
- а) договори князів з народом;
  - б) правовий звичай;
  - в) княжі устави.
15. Найважливішу роль у суспільній ієрархії Галицько-Волинської держави відігравали:
- а) бояри;
  - б) службові князі;
  - в) міська знать
16. За „Руською правдою” найбільш суворе покарання:
- а) віра;

- б) потік і пограбування;
- в) урок.

Тема: Литовсько-Руська держава. Українські землі під владою Речі Посполитої (друга половина ХУІ – перша половина ХУІІ ст.)

1. Найчисельніша верства населення Литовсько-Руської держави:
  - а) шляхта
  - б) селянство
  - в) міщанство.
2. Хто у Великому князівстві Литовському міг успадкувати майно матері:
  - а) доньки;
  - б) сини;
  - в) сини і доньки;
  - г) батько і діти.
3. Хто із вказаних осіб у Великому князівстві Литовському за володіння землею мав відбувати особисту службу князеві:
  - а) шляхта;
  - б) ремісники;
  - в) тяглі селяни.
4. Хто у Великому князівстві Литовському міг бути позбавлений земельної власності:
  - а) державні злочинці;
  - б) діти злочинця;
  - в) позашлюбні діти.
  - 3) військовий суддя.
5. Хто у Великому князівстві Литовському міг бути позбавлений земельної власності:
  - а) державні злочинці;
  - б) діти злочинця;
  - в) позашлюбні діти.
6. Управління в містах з магдебурзьким правом:
  - а) намісництво;
  - б) магістрати;
  - в) державна адміністрація.
7. Які з джерел права в Речі Посполитій є українські:
  - а) звичаєве право;
  - б) магдебурзьке право;
  - в) Литовські статuti.
8. Яке правопорушення в Речі Посполитій відносилось до категорії „злочини проти держави”:
  - а) повстання;
  - б) чаклунство;
  - в) напад на будинок шляхтича.
9. Встановіть відповідність:
  - а) посадова особа в Речі Посполитій, яка відала королівським двором;
  - б) посадова особа в Речі Посполитій, яка відала військом Корони;
  - в) посадова особа в Речі Посполитій, яка відала скарбницею Корони.
  - 1) коронний підскарбій;
  - 2) маршалок коронний;
  - 3) коронний гетьман.
10. Майорати в Польщі успадковували:
  - а) доньки і сини в рівних частках;
  - б) старший син;
  - в) молодший син.

11. Встановіть відповідність:
- а) військовий начальник, який представляв вищу владу на Запорозькій Січі;
  - б) військовий начальник, який був хранителем старих звичаїв і порядків;
  - в) військовий начальник, який підтримував порядок у війську запорозького козацтва.
- 1) військовий осавула;
  - 2) кошовий отаман;
  - 3) суддя.
12. Найтяжчий злочин на Запорозькій Січі:
- а) крадіжка;
  - б) вбивство козака;
  - в) дезертирство.
13. . Встановити відповідність:
- а) Люблінська унія;
  - б) Кревська унія;
  - в) Городельська унія.
- 1) 1413 р.;
  - 2) 1385 р.;
  - 3) 1569 р.
14. Знайдіть хибний відповідник до таких тверджень:
- а) першими містами, які отримали Магдебурзьке право були Хуст, Тячів, Сянок;
  - б) до складу вального сейму входили: король, посольська ізба;
  - в) за статутом 1588 р. кримінальна відповідальність наставала з 16 р.
15. Які з джерел права в Речі Посполитій є українські:
- а) звичаєве право;
  - б) магдебурзьке право;
  - в) Литовські статuti.
16. За Люблінською унією 1569 р. законодавча влада передавалася:
- а) вальному сейму;
  - б) королівській раді;
  - в) королю.
17. Управління в містах з магдебурзьким правом:
- а) намісництво;
  - б) магістрати;
  - в) державна адміністрація.
18. Знайдіть хибний відповідник до таких тверджень:
- а) за Люблінською унією до Польського королівства відійшли Київщина, Волинь, Поділля;
  - б) у Речі Посполитій вальний сейм укладав міжнародні договори і союзи;
  - в) ходачкова шляхта – це великі землевласники.

Тема: Держава і право Гетьманщини (II пол. XVII ст.-XVIII ст.)

1. В якому джерелі права Української гетьманської держави йдеться про створення парламенту:
- а) у Березневих статтях 1654 р. Б.Хмельницького;
  - б) у Конституції П.Орлика;
  - в) у Зборівській угоді 1649 р..
2. Хто із перелічених суб'єктів Української гетьманської держави не був земельним власником:

- а) козаки;
  - б) церкви і монастирі;
  - в) купці.
3. Який з перелічених способів набуття власності на рухомі речі був характерним для Української гетьманської держави:
- а) займанщина;
  - б) купівля-продаж;
  - в) даровизна.
4. "Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького" визнавали найвищим органом влади в козацькій державі:
- а) гетьмана;
  - б) генеральну козацьку раду;
  - в) публічну раду генеральної і полкової старшини і значних козаків.
5. Кодифікацію чинних на Лівобережжі норм українського права було здійснено в:
- а) „Рішительних пунктах”;
  - б) „Права, за якими судиться малоросійський народ”;
  - в) Березневих статтях.
6. Із перелічених тверджень про здобутки політики гетьмана Данила Апостола виберіть правильні:
- а) проведення судової реформи і започаткування процесу кодифікації українського права;
  - б) проведення адміністративної реформи;
  - в) відновлення широкої автономії Гетьманщини.
7. Правління гетьманського уряду – це:
- а) колегіальний орган, створений Петром I для управління Гетьманщиною;
  - б) колегіальний орган, створений царем при гетьмані Д.Апостолі для контролю за його діяльністю;
  - в) колегіальний орган, створений царицею Анною Іоанівною для управління козацькими землями (Гетьманщиною).
8. Встановіть відповідність:
- а) гетьманував на основі „Рішительних пунктів”;
  - б) претендент на гетьманську булаву, не підтриманий Петром I;
  - в) автор першої Конституції українського народу.
- 1) П.Орлик;
  - 2) Д.Апостол;
  - 3) П.Полуботок.
9. Із поданих суджень про досягнення Кирила Розумовського у відновленні української автономії виберіть правильні:
- а) право зносин гетьмана з іншими державами;
  - б) перебування Гетьманщини у віданні Колегії іноземних справ;
  - в) повна самостійність гетьмана у внутрішній політиці.
10. Встановіть відповідність:
- а) правління в Гетьманщині першої Малоросійської колегії;
  - б) „Правління гетьманського уряду”;
  - в) гетьманство Кирила Розумовського.
- 1) 1750 – 1764 рр.;
  - 2) 1722 – 1727 рр.;
  - 3) 1734 – 1750 рр.
11. Атрибути гетьманської влади:
- а) бунчук;
  - б) грамота на гетьманування;

- в) прапор.
- 12. Коломацькі статті були укладені:
  - а) І. Мазепою;
  - б) І. Скоропадським;
  - в) І. Самойловичем.
- 13. Із поданих положень виберіть положення Зборівського мирного договору (1649 р.):
  - а) всі посади в Україні повинні обіймати особи православної віри;
  - б) під юрисдикцію козацької адміністрації переходило Київське воєводство;
  - в) скасовується Берестейська церковна унія;
  - г) кількість реєстрового козацтва становить 40 тис.
- 14. Ліквідація гетьманства на Україні:
  - а) 1764 р.;
  - б) 1775 р.;
  - в) 1783.
- 15. Ким була укладена Гадяцька угода 1658 р.:
  - а) Ю. Хмельницьким;
  - б) П. Тетерею;
  - в) І. Виговським.
- 16. В Українській гетьманській державі кримінальна відповідальність наставала з:
  - а) 14 р.;
  - б) 16 р.;
  - в) 18 р.

**Тема: Державність і- право на українських землях у складі
Австрійської та Російської імперій
(XIX ст.-початок XX ст.)**

- 1. Найвищий орган виконавчої влади в Австро-Угорській імперії:
  - а) імператор;
  - б) Рада міністрів;
  - в) Державна рада.
- 2. Суддями в австрійських судах могли бути особи:
  - а) австрійські піддані чоловічої і жіночої статті;
  - б) з вищою юридичною освітою;
  - в) з трирічною судовою практикою.
- 3. Кримінальний кодекс, за яким в Австро-Угорській імперії смертна кара не застосовувалася:
  - а) Терезіана;
  - б) Францишкана;
  - в) Йосифіна.
- 4. Основними територіальними одиницями Галичини були:
  - а) циркули і дистрикти;
  - б) жупи і комітати;
  - в) губернії і повіти.
- 5. Які принципи судочинства були запроваджені за реформою 1863 р. в Російській імперії:
  - а) рівність усіх перед судом;
  - б) залежність суду від адміністрації;
  - в) презумпція невинуватості;
  - г) становий суд.
- 6. Яке з діянь за російськими нормами права не вважалося злочином проти віри:
  - а) перехід православного до іншої віри;

- б) перехід із католицизму у православ'я;
  - в) єресь.
7. Встановіть відповідність:
- а) „Зібрання малоросійських прав”;
  - б) „Звід законів Російської імперії”;
  - в) „Повне зібрання законів Російської імперії”.
  - 1) 1807 р.;
  - 2) 1830 р.;
  - 3) 1835 р.
8. Галицька Конституція діяла:
- а) 1776 – 1805 рр.;
  - б) 1791 – 1805 рр.;
  - в) 1801 – 1805 рр.
9. Адвокатами в Австро-Угорській імперії могли бути особи:
- а) з п'ятирічною практикою;
  - б) з вищою юридичною освітою;
  - в) ступінь доктора права.
10. На українських землях, що входили до імперії Габсбургів кріпосне право було скасоване в:
- а) 1846 р.;
  - б) 1848 р.;
  - в) 1849 р.
11. Із перелічених положень селянської реформи 1861 р. виберіть правильні:
- а) особисте звільнення селян;
  - б) вільне ведення торгівлі та підприємництва;
  - в) безплатна передача землі селянам.
12. Основними територіальними одиницями Російської імперії були:
- а) губернії і повіти;
  - б) жупи і комітати;
  - в) циркули і дистрикти.
13. Встановіть відповідність:
- а) Сенат;
  - б) Державна рада;
  - в) Державна дума.
  - 1) російський парламент;
  - 2) вища судова установа Росії;
  - 3) верхня палата російського парламенту.
14. Совісні суди займалися справами:
- а) злочини чиновників;
  - б) злочини неповнолітніх;
  - в) злочини військовослужбовців.

Тема: Держава і право України в період національно-визвольних змагань і відродження української державності (1917-1920 рр.).

1. Встановіть відповідність:
- а) створення Української Народної Республіки;
  - б) проголошення самостійності УНР;
  - в) створити автономію за рішенням Всеросійських Установчих зборів;
  - г) проголошення національно-територіальної автономії у складі Росії.
  - 1) Перший Універсал;
  - 2) Другий Універсал;
  - 3) Третій Універсал;

- 4) Четвертий Універсал.
2. За Конституцією УНР вищою законодавчою владою є:
- а) Рада Народних Міністрів;
  - б) Всенародні Збори України;
  - в) Генеральний Секретаріат.
3. За Конституцією формою державного устрою УНР є:
- а) президентська республіка;
  - б) парламентська республіка;
  - в) президентсько-парламентська республіка;
4. Яке положення не містить Конституція УНР:
- а) виборче право;
  - б) принципи внутрішньої та зовнішньої політики;
  - в) поділ влади.
5. Нормативно-правовий акт Гетьманату, за яким розпускалася Центральна Рада:
- а) „Закони про тимчасовий державний устрій;
  - б) „Грамота до всього українського народу”;
  - в) „Закон про громадянство Української Держави”.
6. Найвища судова інстанція доби Гетьманату:
- а) Судова палата;
  - б) Генеральний суд;
  - в) Київський апеляційний суд.
7. За якої доби було відновлено діяльність дореволюційних органів місцевого самоврядування – земські зібрання та земські управи:
- а) доби Центральної Ради;
  - б) доби Гетьманату;
  - в) доби Директорії.
8. Уряд ЗУНР:
- а) Державний секретаріат;
  - б) Рада Міністрів;
  - в) Українська Народна Рада.
9. Прийняття Конституції УНР:
- а) 11 січня 1918 р.;
  - б) 29 квітня 1918 р.;
  - в) 18 грудня 1918 р.
10. Встановіть відповідність:
- а) Голова Центральної Ради;
  - б) Голова Директорії;
  - в) Голова Державного секретаріату;
  - 1) В.Винниченко;
  - 2) М.Грушевський;
  - 3) К.Левицький.
11. Прийняття Конституції УНР:
- а) 11 січня 1918 р.;
  - б) 18 грудня 1918 р.;
  - в) 29 квітня 1918 р.
- 12.. Території, які ввійшли до складу ЗУНР (листопад 1918 р.):
- а) Західна Галичина, Південна Буковина, Закарпаття;
  - б) Східна Галичина, Північна Буковина, українські повіти Закарпаття;
  - в) Східна Галичина, Північна Буковина, Західна Волинь.
13. Із перелічених положень виборчого закону ЗУНР 1919 р. виберіть правильні:
- а) пропорційна система виборів до сейму;

- б) активне виборче право з 21-го року;
в) пасивне – з 25-ти років.
- 14. Протягом 1917 – 1920 рр. Україна існувала як:
  - а) унітарна держава;
  - б) федеративна держава;
  - в) конфедерація.
- 15. Місцеву адміністрацію в Україні очолювали старости в добу:
  - а) Центральної Ради;
  - б) Гетьманату;
  - в) Директорії Українська Народна Рада
- 16. Із перелічених положень Конституції УНР виберіть правильні:
  - а) найвища посадова особа держави – голова Всенародних Зборів;
  - б) влада УНР поділялася на законодавчу і виконавчу;
  - в) виборче право надавалося тільки громадянам УНР.
- 17. До складу Директорії увійшли (грудень 1918 р.):
  - а) В.Винниченко, Ф.Швець, А.Макаренко, П.Андрієвський, М.Міхновський;
  - б) В.Винниченко, М.Грушевський, А.Макаренко, П.Андрієвський, С.Петлюра;
  - в) В.Винниченко, Ф.Швець, А.Макаренко, П.Андрієвський, С.Петлюра.

Тема: Державно-політичний устрій і законодавство УРСР (20-ті – кінець 80-х рр.)

1. Утворення СРСР:
  - а) 1 червня 1919 р.;
  - б) 30 грудня 1922 р.;
  - в) 28 грудня 1920 р.
2. Перша радянська Конституція України була прийнята:
  - а) 1919 р.;
  - б) 1924 р.;
  - в) 1929 р.
3. Які наркомати за Конституцією СРСР 1924 р не були загальносоюзними:
  - а) земельних справ;
  - б) освіти;
  - в) шляхів, сполучення, пошт і телеграфів.
4. Хто за Конституцією УСРР 1919 р. позбавлявся виборчих прав:
  - а) духовенство;
  - б) інтелігенція;
  - в) селянство.
5. Із перелічених тверджень про кодифікацію радянського права виберіть правильні:
  - а) друга кодифікація законодавства України проведена у 1958 – 1984 рр.;
  - б) перший Кримінальний кодекс Радянської України був ухвалений у 1927 році; війни:
  - в) перший Цивільний кодекс Радянської України був ухвалений у 1963 році.
6. За Конституцією 1924 р. найвищим органом влади в СРСР є:
  - а) Рада Народних Комісарів СРСРП;
  - б) Рада Національностей;
  - в) Всесоюзний з'їзд Рад.

7. Місцевими органами влади Конституція УСРР 1929 р. визначала:
- а) губернські, повітові й волосні з'їзди та їхні виконкоми;
  - б) Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів;
  - в) Ради депутатів трудящих.
8. За Конституцією УРСР 1937 р. найвищим органом державної влади є:
- а) Всеукраїнський з'їзд Рад;
  - б) Раднарком УРСР;
  - в) Верховна Рада.
9. Доповніть текст словом, словосполученням у дужках:
- а) Особливість Конституції УРСР 1937 р. полягала в тому, що в неї вперше було введено положення про (комуністичну партію, профспілки, комсомол) як керівну установу державних і громадських організацій.
  - б) Молдавська Автономна СРР перебувала у складі УСРР до (1939 р., 1940 р., 1945 р.);
  - в) За Конституцією УСРР 1919 р. Україна була (автономною, унітарною, федеративною) державою.
10. За адміністративно-територіальною реформою 1932 р. в Україні утворено адміністративні одиниці:
- а) центр-губернія-повіт-волость;
  - б) центр-округ-район;
  - в) центр-область-район.
11. Згідно Кодексу законів про працю УСРР (1922 р.) тривалість робочого дня становила:
- а) 6 год.;
  - б) 7 год.;
  - в) 8 год.
12. Із перелічених положень Конституції УРСР 1937 р. виберіть правильні:
- а) найвищим органом державної влади є Всеукраїнський з'їзд Рад;
  - б) Раднарком УРСР – вищий розпорядчий і виконавчий орган держави;
  - в) місцеві органи влади – Ради депутатів трудящих
13. За адміністративно-територіальною реформою 1922 р. в Україні утворено адміністративні одиниці:
- а) центр-губернія-повіт-волость;
  - б) центр-округ-район;
  - в) центр-область-район.
14. Назва держави змінилася з Української Соціалістичної Радянської Республіки на Українську Радянську Соціалістичну Республіку згідно:
- а) Конституції 1919 р.;
  - б) Конституції 1929 р.;
  - в) Конституції 1937 р.
15. Союзний договір 1922 р. був укладений між:
- а) Україною, Білорусією, Федерацією Закавказьких Республік, Росією;
  - б) Україною, Білорусією, Грузією, Росією;
  - в) Україною, Білорусією, Молдавією, Росією.
16. Згідно Цивільного кодексу УСРР (1923 р.) право спадщини по закону і заповіту допускалась у межах:
- а) 5 тис. крб.;
  - б) 10 тис. крб.;
  - в) 20 тис. крб.

17. Який орган управління зосереджував всю повноту влади в СРСР в роки Другої світової
- а) Рада Народних Комісарів;
  - б) Державний Комітет Оборони;
  - в) Президія Верховної Ради СРСР.
18. Кримська область була передана зі складу РРФСР до складу УРСР в:
- а) 1945 р.;
  - б) 1954 р.;
  - в) 1964 р.
19. За Кримінальним кодексом УРСР (1960 р.) кримінальна відповідальність наставала з:
- а) 15 р.;
  - б) 16 р.;
  - в) 18 р.
20. Верховний суд УРСР обирався:
- а) народом;
  - б) Верховною Радою СРСР;
  - в) Верховною Радою УРСР.
21. Роки «застою»:
- а) др. полов. 50-х-перша полов. 60-х років;
  - б) 60-70-ті роки;
  - в) 60-70-ті роки – початок 80-х рр.

Тема: Розбудова незалежної Української держави

1. Встановіть відповідність:
- а) референдум на підтвердження Акту проголошення незалежності України;
  - б) утворення СНД;
  - в) прийняття закону „Про громадянство України”;
  - 1) 8 жовтня 1991 р.;
  - 2) 8 грудня 1991 р.;
  - 3) 1 грудня 1991 р.
2. За Конституцією 1996 р. форма правління України:
- а) парламентсько-президентська республіка;
  - б) президентсько-парламентська республіка;
  - в) парламентська республіка;
3. За Конституцією 1996 р. державний устрій України:
- а) унітарна держава ;
  - б) федеративна держава;
  - в) конфедерація.
4. За Конституцією 1996 р. вищим органом виконавчої влади в Україні є:
- а) президент;
  - б) парламент;
  - в) уряд.
5. Із перелічених положень Конституції 1996 р про повноваження Президента виберіть неправильне:
- а) призначає за згодою Верховної Ради Прем'єр-міністра України;
  - б) здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки держави;
  - в) має право помилування.
6. Доповніть положення Конституції України словом, словосполученням у дужках:
- а) Президентом може бути обраний громадянин України,

який досяг (30, 35, 40) років;

б) Народним депутатом може бути громадянин України, котрий досяг на день виборів 21 року, має право голосу і проживає в Україні протягом (5, 10, 15-ти) років;

в) Міста (Київ, Харків, Севастополь) мають спеціальний статус, який визначається відповідними законами України.

7. Основною ланкою судової системи України є:

а) Верховний Суд України;

б) обласні суди;

в) районні суди.

8. З прийняттям Основного Закону утворено нову інституцію:

а) Кабінет Міністрів України;

б) Конституційний Суд України;

в) Верховний Суд України.

9. Встановіть відповідність:

України;

а) проголошення Декларації про державний суверенітет

України”;

б) прийняття закону „Про економічну самостійність

в) прийняття Акту проголошення незалежності України;

1) 24 серпня 1991 р.;

2) 16 липня 1990 р.;

3) 3 серпня 1990 р.

10. Синьо-жовтий прапор було проголошено державним прапором України в:

а) 1990 р.;

б) 1991 р.;

в) 1992 р.

11. Із перелічених положень „Декларації про державний суверенітет України” виберіть правильні:

а) народ України є єдиним джерелом влади;

б) найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів у державі здійснює Верховний Суд;

в) Україна має право на повернення у власність народу національних, культурних та історичних цінностей, які перебувають за межами України.

12. Доповніть текст з Декларації про державний суверенітет України словом, словосполученням у дужках:

а) Національним багатством країни володіє (користується, розпоряджається) тільки народ України;

б) Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів у державі здійснює (Верховний Суд України, Генеральний прокурор, Міністр внутрішніх справ);

в) Україна має право на власні (Збройні сили, внутрішні війська, органи державної безпеки, ядерну зброю).

ПИТАННЯ, ЯКІ ВІНОСЯТЬСЯ НА ІСПИТ

1. Предмет, періодизація та історіографія курсу „Історія держави і права України”.
2. Особливості виникнення держав Північного Причорномор’я.
3. Держава, право та суспільство скіфів.
4. Виникнення державного утворення Київська Русь.
5. Суспільний лад Київської Русь.
6. Державний лад Київської Русі.
7. Суд і процес в Київській Русі.
8. Правова система в Київській Русі. Злочин і покарання за Руською Правдою.
9. Формування Галицько-Волинського князівства.
10. Суспільний лад Галицько-Волинського князівства.
11. Державний лад Галицько-Волинського князівства.
12. Правова система Галицько-Волинського князівства. Суд і процес.
13. Формування Литовсько-Руської держави. Кревська унія.
14. Характеристика правового становища селянства у Великому князівстві Литовському.
15. Характеристика правового становища міського населення у Великому князівстві Литовському. Магдебурзьке право.
16. Виникнення українського козацтва, його правове становище.
17. Державний лад Литовсько-Руської держави.
18. Суд і процес на українських землях Великого князівства Литовського.
19. Правова система Великого князівства Литовського.
20. Утворення Речі Посполитої. Люблінська унія.
21. Військово-адміністративний устрій на Запорозькій Січі.
22. Українсько-Московський договір 1654 р.
23. Суспільний лад України в другій половині ХУІІ – ХУІІІ ст.
24. Державний лад на українських землях в другій половині ХУІІ – ХУІІІ ст.
25. Конституція Пилипа Орлика.
26. Правова система в Україні в другій половині ХУІІ-ХУІІІ ст. Кодифікація права.
27. Правове становище українських земель у ХІХ-на початку ХХ ст.
28. Суспільний лад на українських землях у ХІХ-на початку ХХ ст.
29. Буржуазно-демократичні реформи другої половини ХІХ ст. в Україні.
30. Правова система на українських землях у ХІХ-на початку ХХ ст. Кодифікація права.
31. Державність і право на західноукраїнських землях у ХІХ-на початку ХХ ст.
32. Універсали Центральної Ради.
33. Конституція УНР від 29 квітня 1918 р.
34. Законодавча діяльність Центральної Ради.
35. Утворення Української гетьманської держави. П. Скоропадський.
36. Вищі та місцеві органи влади й управління Гетьманату.
37. Правова система Гетьманату.
38. Організація органів влади й управління в часи Директорії.
39. Вищі та місцеві органи влади й управління ЗУНР.
40. Державність і право на західноукраїнських землях у 1920-1939 рр.
41. Утворення СРСР і Україна. Конституція СРСР 1924 р.
42. Конституція УСРР 1919 р.
43. Конституція УРСР 1937 р.
44. Юридичне оформлення входження західноукраїнських земель до складу УРСР (1939-1945 рр.).

45. Утворення і падіння Карпатської України.
46. Зміни в органах влади й управління, законодавстві в роки Другої світової війни.
47. Спроби відродити українську національну державу в роки Другої світової війни.
48. Конституція УРСР 1978 р.
49. Зміни в органах влади й управління УРСР в роки перебудови.
50. Декларація про державний суверенітет України.
51. Проголошення незалежності України.
52. Розробка і прийняття Конституції України 1996 р.
53. Державна символіка України.
54. Кодифікація права України у 1991-2007 рр.